

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена Д. Лалатовић

ЖАНРОВИ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ И ПОЛЕМИКЕ У
ОМЛАДИНСКОЈ И СТУДЕНТСКОЈ ПЕРИОДИЦИ:
КРИТИЧКА ЈАВНОСТ НА БЕОГРАДСКОМ
УНИВЕРЗИТЕТУ ОД 1937. ДО 1968. ГОДИНЕ

докторска дисертација

Београд, 2023.

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Jelena D. Lalatović

ŽANROVI KNJIŽEVNE KRITIKE I POLEMIKE U
OMLADINSKOJ I STUDENTSKOJ PERIODICI: KRITIČKA
JAVNOST NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU OD 1937.
DO 1968. GODINE

doktorska disertacija

Beograd, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Jelena D. Lalatović

THE GENRES OF LITERARY CRITICISM AND POLEMIC IN
THE STUDENT PERIODICAL PRESS: THE OPPOSITIONAL
PUBLIC AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE FROM 1937
TO 1968

doctoral dissertation

Belgrade, 2023.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ЕЛЕНА Д. ЛАЛАТОВИЧ

Жанры литературной критики и полемики в
студенческой периодике: оппозиционное общество
в Белградском университете с 1937 по 1968 г.

Докторская диссертация

Белград, 2023.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

МЕНТОРКА:

Проф. др Ана Коларић, ванредна професорка
Универзитет у Београду – Филолошки факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

- 1.
- 2.
- 3.

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

Изјаве захвалности

Велику захвалност дугујем менторки проф. др Ани Коларић на стрпљивом читању, акрибичним коментарима и подстицајним сугестијама, које су посебно допринеле томе да овај рад буде теоријски ваљано утемељен. Такође, захваљујем се чланицама комисије др Станислави Бараћ и др Јелени Милинковић, мојим колегиницама на одељењу Периодика у историји српске књижевности и културе на Институту за књижевност и уметност, на подршци и знањима која су несебично делиле са мном, као и на свим пажљивим и посвећеним читањима. Посебну захвалност дугујем проф. др Бојану Ђорђевићу, такође члану комисије, са Катедре за библиотекарство Филолошког факултета у Београду, захваљујући чијој помоћи и дугогодишњим усмеравањима је разноврсна архивска грађа заузела важно место у овом истраживању.

Желела бих да се захвалим и Зорани Симић, Јовану Букумири, др Биљани Андоновској и др Жарки Свирчев, мојим колегама са Института, на свему што сам научила радећи са њима и увидом у њихова истраживања.

Захваљујем се и својим родитељима Данијели Крстић и Павлу Лалатовићу, зато што су доследно и безрезервно веровали у мене, а посебно својој сестри Јовани Лалатовић, која ме је властитим примером увек учила да постављам високе циљеве.

Велико хвала и мојим пријатељицама Невени Лазић и Јелени Јекић, чија је љубав учинила да у сваком изазову, поред инхерентне тежине, пронађем и лепоту.

Напоследку, захваљујем се и Матији Меденици и Луки Матићу, јер су њихова читања увек уносила дух хетеродоксије и љубави према радикалном мишљењу, што употпуњује смисао сваког научно-истраживачког подухвата.

Подаци о докторској дисертацији

Наслов докторске дисертације:

Жанрови књижевне критике и полемике у омладинској и студентској периодици: критичка јавност на Београдском универзитету од 1937. до 1968. године

Апстракт

У овом раду анализира се развој жанрова књижевне критике и полемике у омладинској и студентској периодици, те њихов утицај на развој универзитетске јавности у периоду од 1937. до 1968. године. Грађа обухвата периодичне публикације – лист *Студент* и књижевне часописе *Млада култура: часопис за књижевност и културу* (1939–1940) и *Младост: часопис за књижевност и културу* (1945–1952), као и архивску грађу Акционог одбора стручних студентских удружења (АОССУ) у међуратном периоду (1937–1941) и омладинских организација Народне омладине Југославије (1948–1963) и Савеза социјалистичке омладине Југославије (1963–1968). Архивска грађа важна је не само због културноисторијске контекстуализације него и због чињенице да су ова три гласила објављивана као званичне публикације репрезентативних омладинских и студентских удружења. Хронолошки оквир, наиме, одређује како предмет истраживања, тако и хипотезе чија се утемељеност проверава на поменутом материјалу. Најпре, 1937. године покренут је један од најдуготрајнијих и најзначајнијих омладинских листова у Србији, односно Југославији, лист *Студент*, као гласило стручних студентских удружења на Београдском универзитету, а затим је, након студентских демонстрација у јуну 1968. године, првог обнављања студентског покрета у послератном југословенском друштву, *Студент* подвргнут бројним судским и политичким процесима који су довели до смене уредништва. Стога се у раду на основу компаративног читања како периодике и архивске грађе, тако и периодике и у односу према њој релевантне књижевне продукције датог периода (роман, поезија) преиспитују следеће хипотезе: да је појам аутономије универзитета који данас познајемо артикулисан и похрањен захваљујући полемичкој култури омладинске периодике, те да је његов садржај продубљен и преозначен у послератној итерацији студентског покрета на Београдском универзитету. Напоследку, у раду се испитује претпоставка да период 1937–1968. године представља самосвојну епоху у историји омладинске културе.

Кључне речи: *Студент*, часопис *Млада култура*, часопис *Младост*, омладинска периодика, омладинска култура, аутономија универзитета, универзитетска јавност, историја књижевне критике, омладинска књижевност, студентски покрет

Научна област: хуманистичке науке

Ужа научна област: наука о књижевности

УДК:

Doctoral dissertation information

Doctoral dissertation title: *The Genres of Literary Criticism and Polemic in the Student Periodical Press: the Oppositional Public at the University of Belgrade from 1937 to 1968*

Abstract

This doctoral dissertation analyzes the development of the genres of literary criticism and polemic in the student periodical press in their relation to the evolution of the oppositional public sphere at the University of Belgrade from 1937 to 1968. The analyzed material encompasses the following periodical publications: the newspaper *Student* and the literary magazines *Mlada kultura* (1939–1940) and *Mladost* (1945–1952), as well as the archival documents which belong to the following organizations: Action Committee of the Vocational Students' Associations (1937–1941), The People's Youth of Yugoslavia (1948–1963) and The League of the Socialist Youth of Yugoslavia (1963–1968). The archival material is crucial not only for the contextualization in terms of cultural history but also due to the fact that all of the here mentioned periodicals were issued as the publications of the representative students' and youth organizations. Namely, the chronological framework determines both the subject and the major hypotheses of the research. In the first place, it was in 1937 that the *Student* newspaper, as a student periodical of maximum longevity both in Serbian and Yugoslav context, was launched. Moreover, in 1968 *Student* was subjected to a politically motivated trial since this paper figured both as a herald and a birthplace of the renewed student movement in the post-war Yugoslavia. The result of the trial was the replacement of the *Student's* editorial board. Therefore the hypotheses explored via comparative readings of the archival material and here mentioned periodicals, as well as comparative reading of the periodicals and the relevant literary writing such as poems or novels are the following. Fundamentally, the doctoral dissertation argues that the very notion of the university autonomy was articulated within the polemical practices of the student movement. Furthermore, the dissertation examines the assumption that the period from 1937 to 1968 constitutes a separate phase in the history of youth literature and culture in the Serbian and Yugoslav context.

Keywords: the student movement, the history of literary criticism, university autonomy, youth culture, the student periodical press, *Student*, literary magazine *Mlada kultura*, literary magazine *Mladost*

Scientific field: Humanities

Scientific subfield: Literary Theory and Criticism

UDC Number:

САДРЖАЈ

1. МЕТОДОЛОГИЈА ПРОУЧАВАЊА ОМЛАДИНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ - ПРИЛОГ ФИЛОЛОГИЈИ САМООСЛОБОЂЕЊА	1
2. ПОЈМОВИ У ИСТРАЖИВАЊУ ПЕРИОДИКЕ	17
2.1. Омладина, омладински часопис и омладинска култура	17
2.2. Антифашизам у студентским и омладинским гласилима пре и после Другог светског рата	30
2.3. Раслојавање појма омладине („народни студенти”, „студентска омладина”, „радичка омладина”)	39
2.4. Дуг модерности: контекстуализација појмова „напредно” и „прогресивно”	46
2.5. Универзитетска јавност – модел интерпретативне заједнице	52
3. ТРАДИЦИЈЕ: (ДИС)КОНТИНУИТЕТИ СТУДЕНТСКОГ ПОКРЕТА НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ	60
3.1. Улога жене, антифашизам и нове интелектуалне парадигме	60
3.2. Жанрови – преглед критике и полемике	69
3.3. Књижевност и књижевна критика на раскршћу социјалистичког реализма и модернизма	75
4. ИЗМЕЂУ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ И СТАЉИНИЗМА: КЊИЖЕВНА КРИТИКА У МЕЂУРАТНОЈ И РАНОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ПЕРИОДИЦИ	81
4.1. Књижевна критика у часопису <i>Млада култура</i> (1939–1940)	81
4.2. Почети теоријске дебате у часопису за књижевност и културу <i>Младост</i> (1945–1952)	91
4.3. Омладина и њена послератна књижевност: меморија и поетика	100
5. ЛИСТ СТУДЕНТ (1937–1968): ИЛЕГАЛНИ РАД, АВАНГАРДИЗАМ И АНТИФАШИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ	106

5.1. Проблем артикулације и очувања антифашистичке традиције омладине из перспективе развоја жанрова у периодици	106
5.2. Репортажа у <i>Студенту</i>	114
5.3. Књижевна критика у <i>Студенту</i>	121
5.4. Полемика у <i>Студенту</i>	127
5.5. Два вида цензуре	132
6. КОНТРАДИКЦИЈЕ И ПАРАДОКСИ УНИВЕРЗИТЕТСКЕ ЈАВНОСТИ	142
6.1. Репрезентација жена: пукотине авангардизма	142
6.2. „Случај <i>Praxis</i> ” – професори и студенти као интерпретативна заједница	149
6.3. <i>Студент</i> у контексту стварања универзитетске мреже часописа и листова	163
6.4. Заокрет од критике ка теорији	170
ЗАКЉУЧАК	178
ЛИТЕРАТУРА	182
БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ	197
<i>Прилог 1</i>	198
<i>Прилог 2</i>	199
<i>Прилог 3</i>	200

1. МЕТОДОЛОГИЈА ПРОУЧАВАЊА ОМЛАДИНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ – ПРИЛОГ ФИЛОЛОГИЈИ САМООСЛОБОЂЕЊА

Аутономија универзитета спада у један од оних појмова чија је честа употреба у различитим контекстима, у зависности од места и времена, значајно допринела његовој тек наизглед неспорној саморазумљивости. Прототекст који је неопходно имати у виду када говоримо о универзитету као институцији и начину на који се универзитет у институционалном смислу мењао и (само)поимао кроз време јесте „О унутрашњој и спољашњој организацији једне више знанствене установе у Берлину”¹ (из 1809/1810. године) немачког филозофа и лингвисте Вилхелма фон Хумболта (Wilhelm von Humboldt). Овај текст, настао почетком деветнаестог столећа, у тренутку када се феномен високог образовања и обликује у модерном смислу те речи (што значи да се еманципује у односу на цркву и на еснафски начин функционисања карактеристичан за високо школство у предмодерном добу), универзитет одређује као двоструки систем – наставно-научну установу чији се значај реализује не само у оквиру система формалног образовања под државном управом него и у односу према *заједници*. Заједница о којој Хумболт говори на првом месту јесте нација, будући да је рани деветнаести век доба романтичарске фасцинације народном културом, те период конституисања држава као националних заједница. Хумболт истиче:

„Појам виших знанствених установа, као врхунца у коме се непосредно спаја све оно што се догодило у моралној култури једне нације, заснива се на идеји да су ове засноване са циљем обликовања појма знаности у најдубљем и најобухватнијем смислу, и са циљем обликовања њене употребе не као сврховитог, већ као самосврховито припремљеног материјала духовног и моралног образовања. Стога њихова суштина лежи у томе да се под заједничку управу повежу, гледано изнутра, објективна знаност са субјективним образовањем и, гледано споља, завршно школовање са почетним студијем, односно да се, тачније речено, направи прелаз од једног ка другом. Међутим, сама знаност овде представља главно средиште.” (Хумболт 2014: 578)

У овом тексту Хумболт концизно наглашава разлику између школе и „више установе”, односно универзитета, ослањајући се на њихов однос према знању, чија се самосврховитост не доводи у питање. Док школе преносе „завршено и систематизовано знање”, на универзитету се знању и науци прилази проблемски (Исто 2014: 579). Овај аспект Хумболтовог промишљања улоге универзитета на непосредан начин резонира са савременошћу, будући да имератив примењених истраживања и њихове тржишне употребљивости већ више деценија условљава финансирање научно-истраживачког рада и опстанак високошколских установа. Но оно што је у прошлости било предмет дебате, историјске контроверзе и њених реитерција у различитим друштвено-политичким

¹ Цитирани текст објављен је у преводу Зорана Димића у оквиру темата „Идеја универзитета”, који су приредили Зоран Димић и Слободан Владушић у *Летопису Матице српске* књига 493, свеска 5, мај 2014.

контекстима јесте сложен, често контрадикторан однос универзитета и државе. Премда Хумболт тврди да „држава не сме да се служи својом академијом као техничким или знанственим посланством” (Хумболт 2014: 579), она је у његовој концепцији истовремено и гарант аутономије самосврховитог знања, будући да је у датом тренутку ослобађање од утицаја цркве на образовање и науку био приоритет. Идеја да држава треба да осигура аутономију универзитета у односу на цркву, као истовремени интерес и државе и система високог образовања, јесте нит која повезује Хумболта и друге филозофе епохе немачког романтизма, попут Шлајермахера (Friedrich Schleiermacher) и Шелинга (Friedrich von Schelling). Она ће у потоњој теоријској мисли о значају универзитета за формирање јавности и грађанских демократија бити именована као „класична идеја универзитета” (Habermas 1997).

Очекивано, не само да су различити аспекти хумболтовске концепције, у зависности од контекста, бивали периодично ревитализирани него се и њихово значење мењало у тој интеракцији. Добра илустрација ове динамике јесте студија Карла Јасперса (Karl Jaspers) *Идеја универзитета (Die Idee der Universität)* из 1923. године. Кључне идеје које Јасперс заговара у овој студији јесу потрага за истином и академска слобода, која се пре свега огледа у комуникацијском процесу између чланова академске заједнице као слободној размени аргумената. Према Јасперсу, научна сумња и слобода изражавања јесу вредности које (треба да) се налазе у сржи институције високог образовања (Jaspers 2003). Прво издање ове књиге појављује се у времену када је процес концептуализовања *хумболтовског наслеђа*² на историјском врхунцу. Међутим, историја идеја показује да је оснаживање научних слобода и престижног статуса универзитета као институције на темељу Хумболтових идеја и реформе образовања почетком двадесетог века представљало поклапање интереса чланова академске заједнице – државних чиновника, као интелектуалне и друштвене класе која је у првим деценијама двадесетог века у Немачкој имала важну улогу у репрезентацији националне државе – и државне бирократије. Стога не треба изгубити из вида да је хумболтовска традиција, коју афирмише и Јасперс, у том контексту имала пре елитистички (у смислу да изражава интересе и афинитете једног дела грађанске класе) него демократски карактер (Östling 2018: 19).

Живот и дело Карла Јасперса, те њихова рецепција у извесном смислу егземпларни су за начин на који су друштвена и институционална историја утицале на интелектуалну историју двадесетог века. Противљење уској специјализацији и компартиментализацији³

² Вреди напоменути да је Хумболт „откривен” не 1810. године, већ 1910, када Универзитет у Берлину прославља стогодишњицу, те да многи истраживачи указују на везу између општег развоја Немачког царства у деценијама пред Први светски рат и артикулација хумболтовске традиције: „била је то динамична фаза у којој су наука, образовање и историографија постали есенцијалне компоненте културног идентитета који се обликовао у младој немачкој држави” (Östling 2018: 12).

³ Да *хуманост* и *наука*, као принципи на којима би универзитет, институција која својим тоталитетом превазилази скуп појединачних дисциплина, требало да буде устројен нису пуне фразе, показује и чланак „Обнова универзитета” Карла Јасперса. Експериментисање над људима за време нацистичког режима 1933–1945, чији је резултат насиље тешко сагледивих размера, Јасперс тумачи као последицу техничке специјализације која се одвојила од холистичког разумевања људске егзистенције – „Отуда у хуманост спада слика човека која, поред онога што се може сазнати, предочава шта човек јесте и шта може да буде. На тој слици човека раде сви факултети. Стицати ту слику данас у читавом њеном опсегу, то за свакога, а пре свега

знања које се стиче на високошколским установама, те залагање за академске слободе јесу идеје из *хумболтовске традиције*, које је и Јасперс доследно заговарао током читаве своје каријере (Исто: 109). Док су у једном тренутку играле важну улогу у саморазумевању и самопредстављању једног дела грађанске класе, ове идеје показале су и изванредну способност да функционишу као језик друштвене кохезије у критичним тренуцима. Под притиском нацистичког режима, Јасперс је 1933. године избачен са Универзитета у Хајделбергу. По повратку на универзитет након Другог светског рата (1945), Јасперс полази од улоге универзитета у промишљању могућности за колективно ослобађање од кривице за последице нацистичког режима. Наиме, Јасперс наглашава да је универзитет са доласком нациста на власт најпре изневерио принципе властите аутономије и слободе, односно пристао на репресију, национално и расно угњетавање, те политички прогон, и тако изгубио достојанство. Обнова⁴ „класичне идеје универзитета”, тј. универзитета као аутономне научно-наставне заједнице која „развија јединство наука у живој комуникацији и духовној борби”, према Јасперсу, једини је начин да немачко друштво доживи катарзу, на темељу чега се може обновити као хумана заједница (Jaspers 2003: 168–179).

Друго издање Јасперсове књиге пак излази 1961. године, дакле, почетком деценије која је донела радикалну критику институција на теоријском плану и талас масовних штрајкова и побуна широм света. У датим околностима хумболтовске идеје доживљавају се као анахронизам. Или речима Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas), који је у студији *Јавно мњење: истраживање у области једне категорије грађанске јавности* (1969) артикулисао концептуални апарат за разумевање појмова јавног мњења и јавности:

„Јасперс се и даље без оклевања ослања на премисе изведене из имплицитне социологије немачког идеализма. Институције су форме објективног духа. Институција може функционисати само дотле док у живој форми оваплоћује идеју која јој је инхерентна. Чим је напусти дух, институција се окамењује у нешто што је само механичко, као организам без душе, који се распада у мртву материју.” (Habermas 1997: 28)

У тексту „Идеја универзитета: процеси сазнавања”, у коме критикује и Јасперса, Хабермас даје одговор на питање шта генерише привлачност и контроверзност *хумболтовског наслеђа*, које елиптично одређује као „егземпларан значај приписан аутономији науке”, а тиме и идеји аутономије универзитета, будући да је управо универзитет инстанца која научна достигнућа представља и преноси друштву. „Конечно, идеја јединства науке и знања са просвећивањем била је екстравагантна по томе што је оптеретила аутономију дисциплине науке и знања очекивањем да унутар својих зидова универзитет може у микрокосмичким размерама антиципирати друштво слободних и једнаких грађана”, сматра Хабермас (Исто: 33).

медицинара, ствара простор из којег својег вођство има посебно знање и умење. Слика човека била је увелико изгубљена и, нарочито у великим деловима медицинске литературе, искварена” (Jaspers 2003: 176).

⁴ „У таквом положају [...] треба сада да поново изградимо *универзитет*. [...] Та се обнова заиста може догодити радом појединаца, истраживача и студената, у заједници њиховог духовног живота. Та заједница мора имати за вођство непролазну идеју универзитета, идеју високе школе, која истовремено и уједно служи истраживању и настави, која захтева слободу наставе и слободу учења као услов одговорне самосталности свих појединих доцента и студената, која одбацује пуки школски погон и специјализације које се затварају у себе, која, напротив, развија јединство наука у живој комуникацији и духовној борби” (Исто: 171).

Аргументација, као вид комуникације којим се стручно знање обликује тако да буде доступно ширем кругу људи, и дијалогска размена, као језгро успостављања заједнице једнаких, јесу обележја која повезују и универзитет и институцију књижевне критике као облике *јавности* у малом. Аргументовање као стратешка, осмишљена активност и процес конституисања политичке, културне и интелектуалне заједнице, дакле, спајају три кључне речи из наслова овог истраживања – *универзитет*, *јавност* и *књижевну критику* – у јединствен асоцијативни низ. Пишући о часопису *Scrutiny*, који су уређивали Лајонел Најтс (Lionel Charles Knights) и Френк Ливис (Frank Raymond Leavis), утицајни критичари из периода позног модернизма, професор енглеске књижевности и марксистички критичар Тери Иглтон (Terry Eagleton) у студији *Функција критике (The Function of Criticism: from The Spectator to Post-structuralism, 1985)* тврди да је „идеализам њихове наде у оживљавање јавности био заснован на идеализацији универзитета”, који је за Ливиса и Најтса представљао ембрион идеалне јавности (Eagleton 2005: 77). Међутим, Иглтон упозорава на то да су у већем делу двадесетог столећа и универзитет и књижевна критика, упркос властитим аспирацијама да представљају форме демократске делиберације које би могле послужити као узор за читаво друштво, у реалности чешће функционисали као изоловане територије и „енклаве одбрамбене реакције” (Исто). Увиди попут Хабермасовог или Иглтоновог представљају допринос историзацији идеолошких борби чије су поприште били теоријски концепти који, управо због интелектуалне провокативности и политичке контроверзности које су им инхерентне, до данас остају предмет истраживања и дебате. Но у одређеним контекстима борба за *аутономију универзитета* и академске слободе није се одвијала само дискурзивним средствима или првенствено на терену политичке имагинације.

Да би се дочарала историјска и геополитичка протежност ове идеје, довољно је навести неколико примера. Свест о томе да је аутократска власт неспојива са слободом научног рада и улогом универзитета као институције играла је важну улогу у руској револуцији из 1905. године, односно у рушењу царистичког режима (Finkel 2007: 42). Даље, на универзитетску аутономију као неotuђиво право позивали су се и неподобни универзитетски професори са „пароброда филозофа”, које су власти у Совјетском Савезу 1922. године послале у егзил паробродом из Петрограда у Штетин. За њих је аутономија универзитета значила сачувати одређене облике учешћа у јавном животу од потпуне контроле нове, (пост)револуционарне државе (Исто 2007: 7–8).

За југословенске студенте пак окупљене око листа *Студент*, који је излазио од 1937. до 1940. у Београду, овај појам имао је тотализујућу снагу – омогућавао је да се партикуларни студентски интереси подведу под окриље општих еманципаторских захтева комунистичког покрета. У том духу су југословенски студенти и 1. фебруар 1935, када је у згради Правног факултета током студентских демонстрација на Београдском универзитету полиција убила Мирка Срзентића, и 4. април 1936. године, када је Слободан Недељковић, припадник Организације националних студената (ОРНАС) усмртио Жарка Мариновића, обележавали као најважније датуме у борби за аутономију универзитета. Они су их разумевали као дане сећања на „жртву за слободу мисли и науке, за права целог студентства” (Редакциони одбор Студента, „1 фебруар 1935 дан одбране Аутономије универзитета”, *Студент. Орган стручних, економских и културних студентских удружења на Београдском универзитету*, 10, 11/1938: 1).

У контексту револуционарног студентског организовања на Београдском универзитету у међуратном периоду, академске слободе поимане су не као питање индивидуалне слободе изражавања сваког од чланова универзитетске заједнице – професора и студената – него као неизоставни део и један од темеља општих, колективних слобода, чији се смисао остварује укидањем односа експлоатације и угњетавања међу људима. О томе речито говори и сваки комеморативни осврт на убиство Мирка Срзентића. Лист *Студент* је београдске студенткиње и студенте сваког 1. фебруара, током четири године излажења, подсећао на борбени потенцијал овог догађаја:

„Ми имамо великих дана који су достојни да заузму видно мјесто не само у историји наше студентске и омладинске борбе већ и у историји општенародне борбе за бољи живот, за хлеб, мир и слободу. Први фебруар 1935. је један од тих дана из кога је наш студентски покрет црпио снагу и зидао једно велико и часно дјело. [...] Остајемо вјерни омладинској и народној борби за мир, хлеб и слободу. Аутономија универзитета и данас је у опасности и ми ћемо је бранити са још више моралне снаге и одушевљења.” („Први фебруар”, *Наш Студент*, 3/1939: 2)

За разлику од 1. фебруара, 4. април је институционализован као Дан студената Београдског универзитета, али се данас прославља само као дан београдских студената, а не као дан аутономије универзитета, што је било његово изворно значење. То је један од показатеља да појмовна укореењеност и распрострањеност концепта *аутономије универзитета* у свакодневной комуникацији и савременом универзитетском животу не похрањују сећање на борбени карактер и спону са револуционарним студентским организовањем на Београдском универзитету, који су уписани у историју његовог значења у српском и југословенском контексту. Критичка и корективна улога универзитета у друштву, која је данас предмет преиспитивања и саморефлексије академских радника⁵, била је саморазумљива, полазишна тачка чланицама и члановима *напредног студентског покрета*, а њихово поимање универзитетске аутономије несумњиво је било утемељено у схватању универзитетске заједнице као „сплета прожимања шире друштвених и карактеристично универзитетских култура” (Kleut 2021: 128).

Једна од основних теза овог рада јесте да је концепција *аутономије универзитета* како је данас разумемо артикулисана и очувана као део антифашистичке стратегије *напредног студентског покрета* на Београдском универзитету у периоду између два рата, на почетку, и антибирокуратског, антистаљинистичког опредељења студентског покрета из 1968. године, на његовом крају. Грађа на основу које је ово полазиште испитивано, анализирано и интерпретирано обухвата три врсте текстуалних извора:

1. Архивску документацију *напредног студентског покрета* на Београдском универзитету, која је представљала основу више акрибичних општеисторијских и културноисторијских студија (Damjanović 1974, Protić 1959, Vasić 1977, Арсић и Марковић 1984), с посебним освртом на пропагандне материјале као специфичан вид литерарности који настоји да непосредно делује на догађајну историју – штрајкове, протесте, демонстрације.

⁵ Видети *Универзитет у Србији и његова друштвена одговорност*, прир. Газела Пудар Драшко и Александар Павловић, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2021.

2. Књижевне текстове у ужем смислу – поезију, приповетке и романе који тематизују искуство омладинског организовања, те репортаже и романе, који, без обзира на то да ли се ослањају на традицију социјалистичког реализма или на (пост)модернистичку поетику, такође говоре о омладинском и сродним револуционарним искуствима.
3. *Југословенску омладинску периодику* – лист *Студент. Орган стручних, економских и културних студентских удружења на Београдском универзитету*, у периоду од 1937. до 1968. године, и књижевне часописе, чији је поднаслов гласио *часопис за књижевност и културу, Млада култура* (1939–1940) и *Младост* (1945–1952).

Последња група текстуалних извора чини фокус овог истраживања из најмање два разлога. Најпре, зато што *омладинска периодика* представља не само културноисторијско сведочанство о омладинским организацијама и покретима него и интелектуалне нише у којима су обликовани друштвени, културни и књижевни програми који су пресудно утицали на читаве генерације интелектуалаца, стваралаца и писаца. Затим, омладинска периодика отеловљује особен вид (односа према) литерарности. Њена уређивачка политика, када се, за потребе синтезе, апстрахују разлике између сваког од поменутих гласила појединачно, почивала је на два фундаментална принципа. Књижевни текстови објављивани су са циљем идејног/идеолошког образовања читалачке публике, као и с циљем емоционално убедљивог конкретизовања позива на борбу против експлоатације, полног и националног угњетавања и у коначници – на борбу против фашизма. Такође, кроз омладинску периодику документа и пропагандни материјал студентског покрета су у значајној мери литераризовани, јер су културне праксе омладинског покрета биле засноване на *тенденциозном*, осмишљеном брисању граница између књижевности и стварности.

Другим речима, *револуционарна омладина* на Београдском универзитету је у својим гласилима неговала и популаризирала еманципаторску, антифашистичку литературу, а у склопу ове парадигме и књижевност која је оснаживала политичку свест израбљиваних и угњетених, односно књижевност која је славила херојски етос потлачених у борби против угњетача. Свесно замагљивање граница између литературе и стварности имало је и реципрочан ефекат: жртвујући своје младе животе, омладина је своје књижевне и културне идеале пренела са памфлета и прогласа, односно са страница периодике и фикције у реалност. *Омладинска периодика* имала је формативну улогу у артикулацији и преношењу револуционарног идеала омладине као генерацијски уоквиреног и генерацијски посредованог искуства.

Лист *Студент* као гласило београдских студената основали су Иво Лоло Рибар, Богдан Пешић, Милутин Поповић, Пуниша Перовић, Мирко Давичо и Милован Матић 15. марта 1937. године. Конципиран као гласило Акционог одбора стручних студентских удружења (АОССУ) на Београдском универзитету, данас бисмо рекли *репрезентативне студентске организације*, *Студент* је излазио двонедељно. Његови оснивачи, као и највећи део његових сарадника, премда је укључивао и друге политичке оријентације у оквиру Народног фронта као стратегије антифашистичког покрета, били су чланови и симпатизери Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Због тога, а посебно због отворене критике класних односа, сиромаштва и политичке

репресије, *Студент* је често забрањиван и цензурисан. Да би наставио излагање, три пута је мењао име у периоду од 1. фебруара 1939. до 6. новембра 1940. године (*Београдски студент*, *Наш студент*, *Нови студент*). Захваљујући записницима са редовних састанака АОССУ, као и мемоарима једног од оснивача Милутина Поповића (Поповић 1989), односно захваљујући сећањима уредника Богдана Пешића (Решић 1966), релативно поуздано можемо тврдити да је уређивање *Студента* била колективна активност најактивнијих чланова *напредног студентског покрета*. У програмској концепцији овог листа култура и књижевност имале су пресудну улогу. Њихова функција била је интегративна – њихов задатак био је да књижевно наслеђе учине саставним делом антифашистичке културне политике на Београдском универзитету. Књижевно наслеђе је, баш као и позив на очување *аутономије универзитета*, представљало оруђе помоћу ког су се револуционарне идеје и друштвено-политичке праксе студентског покрета повезивале и са његовом културном политиком. На тај начин *Студент* је, као један од ретких омладинских листова чије је објављивање настављено и после Другог светског рата, постао баштиник традиција „црвеног универзитета”, што ће представљати темељ његове друштвене и културне легитимације као јединственог, критичког омладинског гласила током побуне из јуна 1968, и реперкусија које су уследиле.

Као и *Студент*, и *Млада култура* и *Младост* поникле су из *напредног студентског покрета*, али је њихов жанровски профил другачији, будући да је реч о „чисто” књижевним часописима. Осам бројева *Младе културе*, чији је издавач био Одбор културних студентских удружења на Универзитету у Београду, изашло је у периоду од 1939. до 1940. године, када ју је цензура забранила. Њена књижевноисторијска јединственост огледа се у чињеници да је *Млада култура* први часопис примарно посвећен књижевности и култури који издаје репрезентативна студентска организација на Београдском универзитету. Речју, она представља званичну културну политику *напредног студентског покрета*. Истоимени часопис покренут је у послератној Југославији 1952. године, а излазио је до 1957. Ипак, својим жанровским профилем и програмском концепцијом часопис *Младост*, који излази у првим поратним годинама (1945–1952), тј. у времену доминације Агитпропа као државне културне политике и једног од механизма „меке” цензуре у новој држави, наставља мисију предратне *Младе културе* – да кроз књижевне, књижевнокритичке и полемичке текстове артикулише културну политику и књижевну идеологију *напредне*, односно револуционарне омладине. Тако, и *Младост* и *Млада култура* представљају сведочанство о специфичном, граничном положају омладинских организација у историји комунистичког покрета. Њихов гранични карактер огледао се у специфичности улоге *омладине* у омасовљавању покрета и њене истовремене аутономије и зависности у односу на комунистичку партију.

Међутим, кључна разлика између предратне *Младе културе* и послератне *Младости* јесте у самом контексту. Иако настоји да очува (одређене) традиције из међуратног раздобља, *Младост* почиње да излази у постреволуционарном друштву у коме *омладински активизам* није више проscribeван, готово илегалан. Напротив,

оснивање Народне омладине Југославије (НОЈ)⁶, кровне омладинске организације, која 1963. године мења назив у Савез социјалистичке омладине, означава нову етапу у историји омладинског покрета. *Омладина* је сада институционализована, што значи да је и она део државног апарата, као и да је у значајној мери бирократизована. Противречност између еманципаторских традиција *омладине* и државне бирократије, односно покушај да се она докине, лежи у основи оживљавања студентског бунта на Београдском универзитету крајем шездесетих година прошлог века.

Начин на који су се *Студент*, *Млада култура* и *Младост* бавили књижевношћу, а посебно њеним друштвено-политичким и револуционарно-интегративним потенцијалном, који настаје из једног свеобухватног социјалног програма, поставио је темеље полемичке културе у оквиру које су се, у српској и југословенској култури, кристализирали и семантички обogaћивали појмови попут *антифашизма*, *авангардизма*, *социјалне литературе*, *социјалистичког реализма*, *хуманистичког социјализма* и сл. Један од учинака те полемичке културе јесте и визија аутономног, тј. *слободног универзитета* као критичке јавности, односно као интерпретативне заједнице универзитетских наставника и студената, чији је критика усмерена ка томе да обликује друштво међусобно једнаких и слободних људи.

Теме попут политичког и културног авангардизма, омладинског активизма – од Уједињене омладине српске, преко Младе Босне, Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), *напредног студентског покрета* на Београдском универзитету и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ), па све до студентских покрета из 1968, детаљно су обрађиване као неизоставни део наше књижевне, културне и друштвене историје. Ипак, место и улога међуратне омладине и студентских покрета из шездесетих и седамдесетих година прошлог века, који су се ослањали или макар реферирали на међуратне традиције, у историји књижевности нису до краја осветљени. Намера овог истраживања јесте да пронађе одговарајући угао гледања на континуитете у оквиру омладинске књижевности и културе у периоду од 1937. до 1968. године.

Следећи увид Ериха Ауербаха (Erich Auerbach), једног од најзначајнијих и најутицајнијих филолога савременог доба, да суштина *филолошког* бављења књижевношћу почива на одређењу *приступа* књижевном предмету као „средства које ће омогућити да се предмет захвати“ (Ауербах 2009: 133), у овом истраживању жанрови омладинске и студентске периодике функционишу као оптика помоћу које се сагледавају кључне идеје и праксе омладинске књижевности и културе. Истраживање је усмерено, пре свега, на нефикцијске жанрове омладинске периодике – тј. на разне форме књижевне критике и полемике. Ови жанрови омогућавају особен угао гледања на развој омладинске периодике. Прецизније, они конституишу културне форме из којих се могу издвојити критерији на основу којих се период од 1937. до 1968. године, у чијем средишту је *Студент*, може сматрати самосвојном етапом у историји омладинске књижевности и културе у Србији/Југославији.

⁶ Уједињени савез антифашистичке омладине (УСАОЈ) мења назив у Народна омладина 1946. године, након чега, две године касније, ујединивши се са Савезом комунистичке омладине Југославије, постаје НОЈ.

Граничне године које омеђују ову етапу јесу година покретања *Студента*, као првог *омладинског гласила* чији се радикални програм ширио и развијао у форми која је допирала далеко изван уских партијских кругова (за разлику од гласила као што су *Борбени студент* или *Млади бољшевик*), на почетку, и година када *Студент* постаје круцијални медиј новог студентског покрета на Београдском универзитету, на крају. У том тренутку, *Студент* је био средиште разгранате мреже универзитетских гласила, која су у послератној Југославији покретана у сваком од универзитетских центара, као што су *Студентски лист* у Загребу, *Наши дани* у Сарајеву, *Tribuna* у Љубљани, *Index* у Новом Саду и *Студентски збор* у Скопљу. Символично, ово – непредвидљиво и активистичко – раздобље омладинске периодике окончано је (или пак крунисано) оснивањем теоријског часописа југословенских студената *Идеје* (1970), који је по својим формално-жанровским особинама много ближи типичном академском часопису него омладинском листу из прве половине 20. столећа.

Након што су предмет и основне тезе овог истраживања предочени, неопходно је рећи нешто и о његовој методологији. Већ сама значајка „жанр” упућује на *филолошки карактер* истраживања, будући да *генологија* – класификација текстова према формалним, стилским, значењским и рецепцијским одредницама – спада међу „најмање спорне и најраспрострањеније традиционалне послове” у филологији (Novaković 1986: 47). Под филологијом овде се подразумева хуманистичка, историјски утемељена дисциплина, чији је предмет

„усмена и писана заоставштина трагова људских духовних потенција. Сваки од тих трагова носи у себи одређени историјски и културолошки код, који је специфичан носилац вредности за одређено историјско раздобље и идентификује конкретне људске духовне могућности у одређеном временском периоду.” (Цвијановић 2018: 115)

Другим речима, задатак савремене филологије, очишћене од слојева мистификације, чији су резултат били „стварање националних митологија” (Glavaš 2015: 29) и „претварање филолошког текста у ауторитарни исказ” (Slapšak 1986: 84), јесте да реконструише значење текстова у властитом времену и њихово преношење кроз историју, чиме треба да буде вођена и њихова реконтекстуализација и реинтерпретација у садашњности. У студији „Филологија као отпор” Предраг Бребановић (Brebanović 2021) указује на то да је ослобађање филологије од баласта пројеката изградње националних држава у 19. веку, што се догодило осамдесетих и деведесетих година на енглеском говорном подручју, отворило простор за конституисање *филологије ослобођења*, чији је истраживачки императив (наизглед) парадоксалан – она на *пажљивом читању* текста инсистира како би њен коначни резултат био *разумевање у контексту*, чак и када је тај друштвено-политички контекст контроверзан или осетљив. Дакле, поред реконструктивног, филолошки метод поседује и деконструкцијски потенцијал (Исто 2021: 576–579). Најкраће речено, филолошки метод за двадесет први век подразумева не да се друштвено-политичке импликације одређеног књижевног текста негирају уз помоћ иманентне анализе, већ управо супротно – да се њихово упориште тражи у самом тексту.

Ове данас опште познате увиде о еманципаторском потенцијалу филологије⁷ неопходно је ситуирати у шири контекст разноврсних теоријских трендова у академском проучавању књижевности. Наиме, још у *Функцији критике* Иглтон указује на то да је оно што данас подразумевамо под појмом *књижевне теорије* резултат „друштвених и политичких конвулзија шездесетих” (2005: 88). Другим речима, усмереност деконструкције и постструктурализма на оспоравање ауторитета текста/аутора и критику односа моћи није настала у вакууму. Према Иглтону, деконструкција је представљала један од два најзначајнија одговора на кризу легитимитета либералног хуманизма (и његовог статуса на универзитету), коју је субверзивни дух шездесетих изнедрио. Либералном хуманизму Иглтон супротставља *радикални хуманизам* као једну од две алтернативе, при чему је, барем када је реч о академском дискурсу, деконструкција убедљиво победила (Исто: 97). За Иглтона проблем с „победом” књижевне теорије, у основи схваћене као деконструкције, лежи у томе што она негира и ауторитет индивидуалног и колективног субјекта, чиме се имплицитно укидају могућност за суштинску политичку трансформацију друштва и вера у њу (будући да само самосвесни и суверени субјекти могу да мењају друштво). Према његовом мишљењу, теоријска опседнутост феноменом моћи која не поседује јасну класну персонификацију, као супстрат деконструкцијских читања, представља одраз реалне историјске дилеме:

„Једном када је владајућа либералнохуманистичка идеологија академских институција доведена у питање – једном када је утврђено да је такав либерални хуманизам све више анахрон – тада није могуће прецизно сазнати како академија доприноси репродукцији ширих идеолошких односа, под условом да се сâмо то питање грубо не отпише као 'функционалистичко'. Другим речима, разумевање академских институција као оних које употребљавају моћ ради ње саме постало је плаузибилно.” (Исто: 106)

У датом тренутку, филологија је, као стожер девенаестовековне концепције либералног хуманизма, сматрана одавно превазиђеном методом у изучавању књижевности, представљајући синоним за некритичку, позитивистичку идентификацију са прошлошћу. Алтернативно, филологија је фигурирала тек као други назив за текстологију – хуманистичку дисциплину која се бави утврђивањем аутентичности рукописа, те утврђивањем ауторства и његовим датирањем. Занимљиво је да преокрет који следи осамдесетих година, а који ће филологији реатрибуирати значење које она има у радовима Ернста Роберта Курцијуса (Ernst Robert Curtius) и Ериха Ауербаха, својих најзначајнијих представника, долази из редова деконструкције. Примера ради, у зборнику *Светска филологија (World Philology)*, објављеном 2015. године, Шелдон Полок (Sheldon Pollock), стручњак за санскрит и један од уредника овог зборника, филологију одређује и као метод и као дисциплину који се баве питањем како текстови добијају одређен смисао. Ово питање уједно је и најмањи заједнички именилац филолошке праксе (Pollock 2015: 1–25). Концептуализацију филологије као својеврсног *умећа читања* омогућила су (најмање) два (унутар)дисциплинарна заокрета.

⁷ Видети, на пример, Mieke Bal, „Virginity: Toward a Feminist Philology” (1987).

Наиме, 1982. Пол де Ман објављује есеј „Повратак филологији” („The Return to Philology”), који је ушао и у његову последњу књигу *Отпор теорији* (*The Resistance to Theory*), у коме изравно реafirмише наслеђе нове критике⁸ и методе пажљивог читања (*close reading*) као упоришних тачака и књижевне критике као текстуалне праксе и књижевне теорије као академске дисциплине (De Man 1986: 40–46). Идеја деконструктивно-реконструктивног потенцијала *пажљивог читања* актуелна је и данас. На трагу питања која у поменутом есеју поставља Пол де Ман, а развија их и Џонатан Калер (Jonathan Culler) у истоименом чланку „Повратак филологији” (2002), како умеће читања може бити релеватно за производњу знања о текстовима и о друштву у коме они настају, размишља и Пола Моја (Paula Moya), ауторка студије *Друштвени императив: раса, пажљиво читање и савремена књижевна критика* (*The Social Imperative: Race, Close Reading, and Contemporary Literary Criticism*, 2015). Она свој метод, који се заснива на истовременом превазилажењу како ексклузивистичког привилеговања језичко-стилских аспеката текста, тако и пренаглашавања значаја предискурзивне реалности која, претходећи му, унеколико обликује књижевни текст (Moya 2015: 13), назива *социоформалним*. Анализирајући особености књижевног језика којим разне ауторке и аутори проговарају о насиљу и угњетавању над Афроамериканцима, женама и Латиноамериканцима, Моја жели да покаже да је пажљиво читање још увек једини начин да се допре до виталних социо-културних идеја у тексту тако да се уважи његова посебност, тј. чињеница да нам књижевност саопштава истине о појединцима и о друштву на начин који није аналоган нити се може у потпуности поистоветити са сродним увидима до којих долазе социологија, психологија, историја религије и друге друштвено-хуманистичке дисциплине.

Даље, и у оквиру текстологије, нешто касније у односу на Де Манов преокрет, крајем осамдесетих година, јавље се *нова* или *материјална филологија*, која, за разлику од „старе филологије”, све варијанте (средњовековног) рукописа посматра као равноправне, уместо да тежи томе да реконструише ону „аутентичну”, праизворну. Другим речима, *материјална филологија* подстакла је епистемолошку обнову дисциплине инсистирањем на томе да су варијанте рукописа најважнији аспект руком писане књижевности, а не њен нуспроизвод, те да текст као артефакт и начин на који се он (и у физичком смислу) преноси кроз време носе друштвене, економске и интелектуалне трагове прошлости, што на специфичан начин условљава спознају вредност текста из синхронијске перспективе (Driscoll 2010: 85–102). Укратко, захваљујући поменути интервенцијама – деконструкционистичкој и *новофилолошкој* – филологија се крајем двадесетог столећа ослободила терета деветнаестовековног историзма, тј. конципирања (националне) књижевности као „трезора у који један народ закључава по епохама поредана властита књижевна дјела” (Petrović 2003: 246).

Да југословенска научна заједница није стајала по страни у односу на светске токове, сведочи зборник *Треба ли нам још филологија?* из 1986. године, који трага за модалитетима њене релевантности у проучавању књижевности изван класичне филологије, ограничене на античке културе, и националних филологија као резидуума државотворних пројеката 19. века. Међутим, будући да су националистичка и

⁸ За југословенску рецепцију нове критике може бити репрезентативан следећи зборник: *Нова критика*, приредио Јован Христић. Београд: Просвета, 1973.

конзервативна политика оставиле дубок траг у развоју домаће науке о књижевности у наредној деценији, јасно је да у нашим оквирима филологија, као метод и као дисциплина, и даље носи позитивистичке и историцистичке конотације. Баш због тога вредело би се подсетити како је, још крајем шездесетих година прошлог века, Светозар Петровић, један од најоригиналнијих теоретичара књижевности у Југославији и познавалац средњовековне књижевности, концептуализовао филолошка истраживања. У тексту „Становиште садашњости и становиште прошлости (Прилог утврђивању граница међу филологијом и политиком)” (цитирано према *Природа критике* 2003), Петровић истиче да се супериорност филолошког метода уочава у оним дебата о језику и књижевности где постоји изражена „метафоричка транспозиција других политичких спорова” (Petrović 2003: 240). Петровићева дистинкција између националне и југословенске (и југословенских књижевности) формулисана је као израз плуралности перспективâ, а не као питање периодизације или хијерархије (Исто 246–248), те представља добру илустрацију како *филолошки ангажман* може изгледати у пракси. Према Светозару Петровићу, управо је научност филологије оно што јемчи и њену одговорност према заједници и друштву, будући да је њен циљ да се „карактер рационалне расправе даде споровима у којима је одређени ирационални подтекст вјеројатно неизбјежан” (Исто: 241).

Оваква замисао филологије несумњиво се приближава *појмовној историји*, коју је социолог Тодор Куљић одредио на следећи начин:

„Појмовна историја – у питању је нови алат за проучавање друштвеноинтегративне улоге прошлости, али оне прошлости која је згуснута у важном кључном појму који повезује ширу мрежу сродних појмова, односно историја употребе појмова који правдају или критикују моћ.” (Kuljić 2018: 31)

Даље, Куљић *појмовну историју* именује и као *критичку семантику*, чији би задатак био да „испитује актуелну спознајну вредност прогнаних појмова” и да „сачува диференцирану слику прошлости, тј. да објашњава историјска доба не само данашњим актуелним него и прогнаним појмовима који су некада били хегемони” (Kuljić 2018: 39). Најважнији појмови овог истраживања – а то су *омладина* и *антифашизам* – нису у правом смислу те речи *прогнани*. Ово истраживање настоји да реконструише њихову изворну артикулацију у омладинској периодици, као и њено семантичко усложњавање кроз време, до чега долази управо захваљујући деловању омладинске културе. Премда нису дословно прогнани, појмови *омладине* и *антифашизма* данас су често испражњени од борбених и превратничких конотација и значења која су (пре)носили у властитом времену, чиме се њихов оригинални смисао затомљује и кривотвори.

Овај рад састоји се из седам целина, при чему се у првом делу разматрају предмет и методологија, док се у последњем поглављу потцртавају најважнији закључци. Друго поглавље овог рада посвећено је анализи значења одређених појмова који су се у оквиру саме грађе – *омладинске* и *студентске периодике* – наметали као битни за њено саморазумевање, па тиме и за њено теоријско одређење *ex post facto*. Другим речима, тек ретроактивно читање и тумачење честих појмова омладинске периодике омогућава нам да одредимо шта су све некада значиле и шта данас (могу да) значе категорије као што су *омладина*, *омладинска књижевност*, *омладинска периодика* и *омладинска култура*. Стога се у овом поглављу обрађују значењско усложњавање и раслојавање појмова *омладине* од 1937. до 1968. године, те *антифашизма* као

организационог начела и програмског својства *омладинске периодике* у датом периоду. То је оквир у коме се артикулишу идеја *аутономије универзитета* и њене критичке моћи, док жанрови књижевне критике и полемике сведоче о развоју ове и њој блиских идеја кроз време.

Трећи одељак бави се социјалним и књижевно-уметничким парадигмама, као што су еманципација жена, *социјалистички реализам* и модерност/модернизам, будући да омладински покрети у дијалогу с њима формулишу своје друштвене, културне и књижевне програме. Затим, четврто и пето поглавље у целини су посвећени „ужефилолошкој” анализи – приказу историјског развоја жанрова књижевне критике и полемике у омладинској периодици. У четвртом поглављу анализирају се књижевна критика у *Младој култури* и фељтон у часопису *Младост* како би се одговорило на питање због чега су одређени жанрови периодике нестајали са књижевноисторијске позорнице, и какве то везе има са противречностима граничног (у односу према комунистичком покрету и комунистичкој партији) положаја *омладине*. Пето поглавље у целини је посвећено еволуцији жанрова репортаже, књижевне критике и полемике у *Студенту*. У последњем делу овог поглавља анализирају се карактер и улога цензуре у међуратној и у послератној Југославији, где се на примеру *Студента* могу, из релативно нове перспективе, сагледати њихове сличности и разлике.

С обзиром на то да је омладински покрет у Југославији у раздобљу од 1937. до 1968. нераскидиво повезан са комунистичком партијом и њеним трансформацијама, историја марксизма јесте најважнији колосек историје идеја, социјалне и политичке филозофије без које је немогуће до краја разумети културну и књижевну праксу омладинског покрета. Историчар Пери Андерсон (Perry Anderson) указује на то да је марксизам Треће интернационале (1919–1943), као и марксизам у периоду после Другог светског рата дубоко прожет једним фундаментално *филолошким догађајем*. Наиме, 1932. године у Москви су откривени Марксови рани радови, такозвани *Париски рукопис* из 1844. године. На Марксове филозофске списе који претходе *Капиталу* у литератури се најчешће реферира као на „раног Маркса”. Андерсон сматра да је ово био један од одлучујућих фактора због којих се марксизам, као свеобухватан систем мишљења, окреће, за разлику од епоха Прве и Друге интернационале, у којима доминирају критика политичке економије и питања политичке стратегије, филозофији, те теорији уметности и књижевној критици (Anderson 1979: 50). Тако појмови *отуђења* и *хуманизације односа* у друштву постају *хегемони* у марксистичкој мисли, коју Андерсон означава као традицију „западног марксизма”, ситуирајући је у раздобље од 1924. до 1968. године.

Премда историчар књижевности Предраг Матвејевић примећује да „појам ’отуђења’ није уопће привукао пажњу нити изазвао спомена вриједног коментара, управо зато што се оно тиче у првом реду субјекта, те се као такво није уклапало у постојећу оријентацију совјетске филозофије” (Matvejević 1975: 294), што важи и у југословенским оквирима, то вреди само за период пре Другог светског рата⁹. Након

⁹ Стога вреди истаћи да су новине *Заштита човјека: независни гласник за човјечја и грађанска права*, чији је власник и уредник био књижевник Аугуст Цесарец, редак пример авангардне (у дословном смислу, јер претходе тенценцијама које се касније развијају) рецепције *раног Маркса* у контексту југословенске левице. Наиме, Цесарец 1928. године покреће ове новине као део кампање против мучења и злостављања

Другог светског рата, а нарочито шездесетих година долази до помног читања и оживљавања раномарксовске мисли, што је такође утицало и на књижевну критику у омладинској и студентској периодици. Тај феномен, као и дијалог студентског покрета и једног академског покрета, при чему се на трагу идеја *разотуђења* и *хуманизације*, тај академски покрет називао *хуманистичким социјализмом*, анализирају се у шестом одељку овог рада. Суштина инсистирања на *хуманистичком* карактеру социјализма била је у супротстављању доминацији бирократије, тј. стаљинизму у оквиру комунистичке партије и покрета. Кључни моменат у дијалогу између покрета студената и професора, који представља темељ *универзитетске јавности* као критичке јавности, јесте сарадња *Студента* и филозофског часописа *Praxis*, који је излазио у Загребу, у издању Хрватског филозофског друштва, од 1964. до 1974. године. У тој сарадњи сустичу се и међусобно прожимају, остварујући нову синтезу, различите универзитетске, омладинске и антифашистичке/социјалистичке традиције.

Књижевна критика, у оквиру такве универзитетске и полемичке културе, пратила је и нудила властите одговоре на нове културне обрасце, друштвене и интелектуалне покрете. Књижевна критика је, баш попут *аутономије универзитета* или *јавности*, наизглед саморазумљив појам, који ипак захтева да се изнова објасни и контекстуализује када се уобтребљава на систематичан начин. У *Речнику књижевних термина* (одредница „књижевна критика“, аутор Драгиша Живковић) књижевна критика дефинише се овако. То је:

„онај део науке о књижевности који служи као спона између књижевног дела и читалаца. Почивајући на оним претпоставкама до којих су дошле теорија књижевности и естетика, има за циљ да што дубље открије она значења и лепоте које се садрже у појединим конкретним књижевним делима, како би олакшала читаоцима њихово што потпуније разумевање и што пуније уживање у њима.“
(*Речник књижевних термина* 1986: 338)

Барем две информације у овој дефиницији поседују егземпларну тежину – прва да је критика део науке о књижевности, што ће рећи академска активност, и друга да је књижевна критика увек усредсређена на појединачно дело. Потоња теза практично је неоспорна, будући да се књижевна критика, на разини индивидуалних текстова, готово универзално разуме као „креативна активност (односно резултат креативне активности) којом се критичареву доживљају дјела утврђује контекст, и оно њиме тумачи и према њему одређује“ (Petrović 1972: 319). Нагласак на томе да се књижевна критика бави *тумачењем* и *вредновањем дела* као „дијалектичког јединства трију димензија – аутора, текста, читаоца“ (Исто: 321) важан је и за методологију овог истраживања, будући да је његово примарно интересовање међузависност историјског развоја друштвених покрета и

политичких затвореника, односно за укидање диктаторског Закона о заштити државе. У *Заштити човјека*, која је излазила само од августа до децембра 1928. године, у наставцима је објављивана репортажа *Главњача као систем* Рајка Јовановића (фототипско издање Јовановић 2020), чији је смисао био да разоткрије како систем политичког насиља и изнуђивања признања од ухапшених комуниста, али и од других политички неподобних активиста, функционише. У истој рубрици у којој је излазила ова репортажа, као еклатантан пример *социјалне репортаже* у југословенској књижевности међуратног доба, објављен је и Марксов текст из 1842. „Слобода штампе и цензура“. У фусноти Цесарец додаје да је овај текст написан „1842. г. у ери Маркова *филозофског хуманизма*“ (Karl Marks, „Sloboda štampe i cenzura. Izvadak iz Primjedaba k najnovijoj pruskoj instrukciji o cenzuri“, *Žaštita čovjeka*, 16/1928: 2–3).

књижевне критике под окриљем *омладинске културе*. Књижевност се овде схвата као „систем формализованих активности које омогућавају друштвену комуникацију путем културно специфичних облика естетског израза” (Моуа 2015: 7).

Уколико се вратимо првој тврдњи из речничке дефиниције – да је књижевна критика део *науке о књижевности* – потребно је отићи неколико корака уназад како би се могао оцртати пут „историзације теорије”, поступак који историчар и теоретичар авангарде Петер Биргер (Peter Bürger) види као процес успостављања односа међузависности између развоја предмета и еволуције категорија којима се развој предмета описује и анализира (Birger 1998: 73). Улазак књижевне критике у академско поље, те чињеница да она данас постоји углавном или као део рекламних стратегија издавачких кућа или као „интерна трансакција у академским круговима” (Eagleton 2005: 7) последице су специфичних историјских околности. Критика, једноставно речено, није одувек била неизоставни део академског проучавања и универзитетске наставе књижевности, већ се то догодило у другој половини деветнаестог века, када је њен смисао – као академске дисциплине – и био да, помоћу артикулисања и популаризације заједничког, *националног* културног наслеђа, подстиче компромис и социјалну кохезију између класе експлоататора и класе експлоатисаних (Исто: 65). Но изворна је *функција критике* била битно другачија. Она је, наиме, настала у „лomu класицизма, на рушевинама класицистичке универзалне и безвременске а јединствене апсолутне нормe” (Petrović 1972: 323), односно као алат у борби грађанске класе, као у датом тренутку једине револуционарне класе, против апсолутистичке државе (Eagleton 2005: 9). Штавише, Иглтон до крајности заоштрава аргумент тврдњом да књижевна критика може бити или „академизована активност”, као што је случај данас, чиме она губи своју политичку оштрицу и субверзивност, или може постојати као део ширег еманципаторског политичког и културног пројекта, као што је био случај у епохама просветитељства, романтизма, те у случају часописа *Scrutiny* (Исто: 106). Књижевна критика стиче стратешку важност у култури једног времена само онда када се схвата као један од фундаменталних дискурзивних механизма у служби опште еманципације. Имајући у виду да је омладинска култура у периоду од 1937. до 1968. године у Југославији била саставни део револуционарне праксе и културне политике, под појмом књижевне критике у овом раду подразумевају се разне форме интерпретације и вредновања појединачних књижевних дела и појава, које су настајале под мање или више директним утицајем свеобухватних еманципаторских пројеката.

Са ишчезавањем побуне и револуционарног хоризонта, чији је последњи глобални трзај '68, осипају се и литерарне форме и жанрови који су се у раздобљу од 1937. до 1968. године, као заокружене епохе омладинске периодичке културе, развијали у сагласју са општедруштвеним и специфично културним потребама и циљевима омладинског покрета. Пажљиво читање и разумевање/тумачење као специфично *филолошки методи* омогућили су да се изнова опише, протумачи и правилно контекстуализује визија књижевности која се налази у основи културне мисије омладинског покрета, а коју жанрови књижевне критике опојмљују у категоријама књижевне историје. То је визија, односно разумевање књижевности као самониклог и повлашћеног алата *самоослобођења*, који стоји на располагању како појединцима, тако и друштвеним групама у борби против свих облика изабљивања и господарења човека над човеком.

Омладинска периодика у извесном смислу представља и сведочанство о томе како је овакво поимање књижевности, експлицирано управо кроз жанрове књижевне критике и полемике, имало формативан значај у борби за *аутономију универзитета*. Није згорег нагласити да су се у различитим раздобљима омладинског активизма стратешка улога, као и семантички опсег појма универзитетске аутономије мењали и, штавише, продубљивали. Такође, важно је имати у виду да се ова борба, без обзира на њене различите фазе, одвијала у времену у коме је идеја слободног приступа знању и науци, отеловљена у институцији универзитета, схватана као самоочигледна вредност (Holmwood 2016).

Захваљујући томе, друштвена улога универзитета, односно његова функција у формирању демократских процедура и културних образаца, схватана је на много другачији начин него што је то случај у замисли универзитета као еснафа, тј. интересне организације, што је карактеристично за предмодерну историју високог образовања, али и у односу на савремено доба, у коме се факултети и универзитети трансформишу у тржишне актере (Holmwood 2018). Таква свест епохе јесте најшири контекст, на који се ослањају и традиције међународног антифашистичког покрета, из чега пак израстају специфична културна обележја *омладинске периодике*. То је, другим речима, контекст у коме полемика о књижевности и питање слободе научног рада и демократског карактера универзитета као институције успостављају међусобну повезаност као битне одреднице у промишљању еманципације и друштвеног напретка.

2. ПОЈМОВИ У ИСТРАЖИВАЊУ ПЕРИОДИКЕ

2.1. ОМЛАДИНА, ОМЛАДИНСКИ ЧАСОПИС И ОМЛАДИНСКА КУЛТУРА

Појам „омладине” неретко се употребљава као синоним за „младост” као збирну именицу, односно као синоним за младе људе. Ипак, његова значењска слојевитост открива се тек када помоћу појма *омладине* покушамо да дефинишемо *омладинску културу* као феномен и *омладински часопис* као жанр (књижевне) периодике. У овом раду архивска и периодичка грађа *омладинских покрета* користе се не само као извор већ и као методолошки оквир, будући да је један од циљева овог истраживања дијахронијска реконструкција појмова *омладине* и *омладинске периодике*. Теоријска анализа и интерпретација њиховог значења (и значаја) из перспективе савремених књижевноисторијских читања успоставља се на позадини овог реконструкцијског подухвата. Зато је потребно дати и кратак преглед најзначајнијих теорија у области студија културе, чији је предмет интересовања била управо култура младих. Без обира на то што *омладина* и збирна именица *youth*, која у енглеском означава и младост и младе људе, немају истоветно значење, будући да *омладина* изворно означава друштвено-политичку, а не биолошку категорију (Милисавац 1968), многи увиди студија културе представљају поуздану методолошку основу и за теоријску проблематизацију појма *омладине*.

Инес Прица у студији *Омладинска поткултура*, чија су тема музичке супкултуре младих у Југославији седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, не проблематизује прву одредницу из наслова, будући да је њено истраживање етнолошко. За њу је у жижи теоријског интересовања феномен поткултуре или супкултуре, за који тврди да у себи обједињује елементе и антрополошког (култура се схвата као било која пракса у оквиру одређеног друштвеног или симболичког система, којој се приписује одређено значење) и „класичног” схватања културе (Прица 1991: 12). Будући да ову ауторку *омладинска супкултура* занима као вид „отпора идеолошкој сагласности”, „отпора кроз значење” (Исто: 14), њено истраживање умногоме се ослања на трајекторију коју су у анализи културе младих трасирали Стјуарт Хол (Stuart Hall) и Пол Вилис (Paul Willis), представници Центра за савремене студије културе (Center for Contemporary Cultural Studies) при Универзитету у Бирмингему. Отуда не чуди што Прица користи Холу дефиницију културе, где се под културом подразумева „онај ниво на којем друштвене групе развијају уочљиве обрасце живота и дају изражајни облик свом друштвеном и материјалном искуству” (према Прица 1991: 11). Хол је један од уредника збирке есеја *Отпор кроз ритуале: супкултуре младих у послератној Британији* (*Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, 1975), а Вилис аутор студије *Учење раду* (*Learning to Labour*, 1977). Обојица аутора бавила су се антрополошким и културним праксама младих из радничке класе, а основна теза им је да млади радници, без обзира на то што су урођени у институције и културу поседничке класе, нису њихови пасивни реципијенти, већ препознају и изражавају класни антагонизам и идеолошке контрадикторности и у духовној и у животно-практичној сфери (Blackman 2005: 5). Стога Хол и Вилис преферирају

појам *контракултуре*, уместо *поткултуре*, која самим именом имплицира потчињеност у односу на официјелну културу.

Да би се разумела теоријска инвентивност савремених студија културе на пољу контракултурних покрета младих, треба се осврнути на истраживања младости и адолесценције која су им претходила. У Америци су се етнографска истраживања младих ослањала највише на теорије социолога Талкота Парсонса (Talcott Parsons), који је први и увео појам *културе младих* (youth culture), док се у Великој Британији у хуманистичким наукама најчешће прибегавало психоаналитичким приступима како би се објаснила друштвена неприлагођеност и неконформизам адолесцената (Blackman 2005: 1–4). Теоретичари културе су, ослањајући се на студију Фила Коена (Phil Cohen) *Супкултурни конфликт и радничка заједница* (Sub-Cultural Conflict and Working Class Community, 1972), фокус истраживања о младима померили са питања делинквенције и развоја личности на питања класе, односа моћи, односно институционалне и државне репресије. Тери Иглтон савремене студије културе и Рејмонда Вилијамса (Raymond Williams)¹⁰, њиховог можда најпознатијег представника, издваја као релативно јединствену појаву у другој половини двадесетог века. Посебност истраживања у области савремених студија културе јесте у томе што су она настојала да књижевну критику учине механизмом интелектуалног отпора и политичке субверзије. Међутим, „у одсуству контрајавности”, тврди Иглтон, „читалачка публика није могла бити организована; рецепција Вилијамсовог дела и дискусија о њему, није могла бити део ширег политичко-културног пројекта, повезаног са актуелним културним експериментима и интервенцијама” (Eagleton 2005: 112).

Књижевна критика коју је изнедрила омладинска култура у Југославији у периоду 1937–1968 уистину јесте била део ширег, радикално еманципаторског политичко-културног подухвата, за разлику од студија културе које су остале ограничене на академску сферу. У том смислу дистинкција између *омладине* и *младих* (па по аналогiji и разлика између *омладинске културе* и *културе младих*) односи се и на чињеницу да је за ову прву категорију искуство револуционарног удруживања формативно. Међутим, упоришне тачке студија културе – акценат на појму класе, а не на *младости*, као концепту који структурира разумевање друштвеног положаја и културе младих, те чињеница да је њихова изворна мотивација преиспитивање „под којим условима симболички отпор добија политичке импликације” (Corrigan and Frith 2003: 238) – представљају смернице и у (ре)дефинисању појмова *омладине* и *омладинске културе* у југословенском контексту.

Специфична историја употребе појмова *омладине*, *омладинске културе* и *омладинског часописа* на српском језику обухвата период од више од сто педесет година, од оснивања Уједињене омладине српске (1866) до гашења Савеза социјалистичке омладине Југославије (1990). Употребу ових појмова обележило је наизменично стапање и раслојавање појмова *ђака*, *студента*, *омладинца*, као и стратификација у оквиру саме категорије „омладине” или „студентсва”. У томе лежи један од разлога полиморфности датих појмова. Ипак, не мање важно, законитости ове семантичке стратификације, када је реч о развоју омладинских покрета и терминологије којом се описују, нису јединствене за наше говорно подручје.

¹⁰ Видети Raymond Williams, *Culture and Society: 1780–1850* (1958) и Stanley Aronowitz, „Between Criticism and Ethnography: Raymond Williams and the Invention of Cultural Studies” у *Against Orthodoxy. Social Theory and Its Discontents* (2015).

Да се задржимо само на српској периодици као извору, у чланку „Чешка ђачка омладина”, објављеном у *Омладинском гласнику*, аутор Емил Халупни (Emil Chalupný) представља историјски развој омладине као друштвено и политички артикулисане заједнице. Пре него што су „младочеси”, односно чешка омладина почели да се деле на „напредне”, „реалисте” и „социјалисте”, у периоду од 1873. до 1883. године, „на почетку народног препорођења није било разлике између Чеха студената и нестудената. Студент чешки био је управо тип Чеха патриоте, који буди и освешћава народ декламацијама, позориштем и игранкама” (*Омладински гласник*, 1/1904: 11–18), указује др Халупни.

Овај одломак нуди барем два битна сазнања. Најпре, да је улога чешке омладине у епохи националног ослобођења била првенствено у *народном просвећивању* са циљем стварања еманципаторске националне свести тј. политичке свести неопходне за ослобођење угњетених народа у империјама пре Првог светског рата. Затим, да је након ове фазе уследио период диференцијације *омладинских* организација и њихове штампе.

У овом, првом броју *Омладинског гласника*¹¹ објављен је и чланак Тихомира Остојића, историчара књижевности и секретара Матице српске, који носи наслов „Омладински покрети у новије доба у Новом Саду”. У овом тексту Остојић на примеру развоја девојачких читалачких клубова показује како су, након дугогодишњег затишја у погледу активности омладине, омладинска друштва (Читалачко девојачко друштво, Девојачко удружење, Девојачко коло, Српско омладинско коло) прешла пут од приватних читаоница младих жена из повлашћених друштвених слојева до хуманитарних организација, које су се, поред подизања културне и националне свести, бавиле и пружањем материјалне помоћи својим сиромашним сународницима.

Дакле, већ на првим странама првог броја *Омладинског гласника*, у чијем поднаслову стоји „лист српске омладине”, наилазимо на сведочанства савременика редакције *Омладинског гласника*, која недвосмислено показују да су омладинске организације имале кључну улогу у народном просвећивању, као и у пројектима националне еманципације деветнаестог столећа. О томе су у *Омладинском гласнику*, на молбу редакције, у рубрици „Задаћа и организација омладине”, писале многе угледне личности – Васа Стајић, Владимир Ђоровић, Јован Скерлић, секретар Матице српске Милан Савић – неретко и сами учесници омладинских покрета свога доба.

Такође, ове историјске вињете показују да динамика наглог раста и општег одушевљења омладинском активношћу, а затим њено убрзано гашење, након чега следи дужи период неактивности, представља својеврсну законитост развоја омладинских покрета. Сагледано из компаративне перспективе, чему служи поменути чешки пример, јасно је да су подизање националне свести и динамика успона, пада и затишја до новог узлета карактеристичне типолошке сродности европских омладинских покрета у другој половини 19. века. Узевши у обзир да Емил Халупни именице „ђак” и „студент” користи као синониме, што чини и историчар Лука Зрнић у својој студији *Српске ђачке дружине* (1912), чија је основна намера да покаже да је Уједињена омладина српска настала из ђачке дружине „Зора”, јасно да је да током значајног дела историје омладинских покрета

¹¹ О овом часопису писала је Марија Циндори у чланку „Омладински гласник (1904–1905)” (*Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 2/1990: 287–291).

разлика између студената и ђака, најчешће ученика виших разреда Реалне гимназије („реалке“), није била од значаја.

Чињеница да је Велика школа тек 1905. прерасла у Београдски универзитет, који се полако развијао, умногоме је служила као материјални фактор који је условљавао јединство студената и ђака. По моделу литерарне дружине окупљали су се и студенти и ђаци још од средине 19. столећа, од покретања Дружине младежи српске (1847), преко оснивања Побратимства, студентског клуба чија активност посебно добија на значају доласком Светозара Марковића у Србију (Милинчевић 1989: 59–73), до разних просветних и културних удружења, попут Светлости, или струковних студентских удружења у првој половини 20. века. И Иво Лоло Рибар, покретач *Студента*, најдуготрајнијег студентског листа у двадесетом веку у Србији, био је члан литерарне ђачке дружине „Вук Караџић” (Petričević 1986: 27).

Ђачке дружине првобитно су служиле као места (само)образовања, тј. као незаобилазна институција неформалног образовања за будуће јавне раднике. Пишући о забавно-поучној периодици 19. столећа као о једном од кључних модела часописне продукције тог времена, Душан Иванић закључује: „Дружине, њихови рукописи и штампани зборници и њихове усмене књижевне сједнице биле су велика уредничка и списатељска школа српске књижевности друге половине 19. вијека” (Иванић 1988: 36). У првој половини двадесетог века омладински листови преузеће и преобликовати ова својства ђачких дружина у складу са културном и социјалном мисијом коју су заговарали. Примера ради, један део радикалних југословенских националиста пре Првог светског рата, младобосанаца, међу којима и Гаврило Принцип и Владимир Гађиновић, окупљао се око сарајевског листа *Српска омладина*. Гађиновић у својим сећањима, која је руски револуционар Лав Троцки објавио 1922. године у делу *Сарајевски атентат*, истиче да је овај лист „преводима из Херцена и других руских списатеља васпитао целу генерацију” (Троцки 1989: 19). У овом сведочанству Гађиновић је такође оставио и упечатљиву слику о томе како је изгледала свакодневица чланова револуционарних ђачких кружока:

„Ми смо подражавали Чернишевском колико смо могли. У правила наше групе унешено је обавезно уздржавање од љубави и пића. Ви ћете ми веровати, ако вам кажем, да смо сви остали верни овим правилима. Свако вече скупљали смо се у источном делу Сарајева у сиромашној собици једног нашег друга. Наизменце смо читали на српском и на иностраним језицима нове чланке, одломке из књига, рукописе за 'Омладину'. Расподељујући између себе посао, ми смо се учили, да би друге могли учити.” (cf. Vogičević 1954: 309–310)

Но поред тога што су и редакције омладинске штампе функционисале као „велике уредничке и списатељске школе”, као својеврстан полигон за будуће јавне интелектуалце, револуционарне у пренесеном и дословном значењу, оне су често тек привремено повезивале људе који ће неколико година или деценија касније завршити не само на супротним странама идеолошко-политичког спектра него и са драстично другачијим историјским улогама. Тако су *Гласник југословенске омладине*, који излази у Паризу од 1918. до 1919. године, заједно уређивали Драгољуб Јовановић, један од покретача Народног фронта у Краљевини Југославији, и Милош М. Милошевић, касније заменик главног уредника *Новог времена*, *Обнове* и *Српског народа*, листова који су отворено били у служби квислиншке власти током Другог светског рата (Тасић 2021: 11).

Од оснивања „Зоре”, ђачке дружине из које израста Уједињена омладина српска, до касних двадесетих и раних тридесетих година прошлог века, када Иво Рибар у оквиру једне ђачке дружине стиче прве новинарске и уредничке вештине¹², прошло је готово осамдесет година. Променили су се облици државног уређења – Кнежевина Србија постала је Краљевина Србија, а након Првог светског рата створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Југославија. Логично – мењала су се и гласила, модели организовања, приоритети, културни и друштвено-политички циљеви *омладине*. Међутим, литерарни ђачки кружок, као модел читалачке и интерпретативне заједнице, чији је значај, поред Луке Зрнића, међу првима препознао и Јован Скерлић у студији *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (1906), за све то време фигурирао је као потенцијално језгро изградње омладинских покрета. О значају који су литерарни кружоци имали за њихове учеснице и учеснике говори и чињеница да је Хилда Дајч, јеврејска омладинска активисткиња, која се добровољно пријавала за одлазак у логор Сајмиште како би помагала медицинским сестрама, прва писма о животу у логору слала другарици Нади Новак са којом је учествовала у раду литерарне ђачке дружине „Алекса Шантић” у Трећој женској гимназији (Јочић 1961).

У епохи младобосанске активности, ђачка друштва, која у том периоду делују конспиративно, најуспешније су функционисала као посредници превратничког, револуционарног утицаја студената из великих универзитетских центара као што су Беч, Грац и Праг на ученике. Период од 1912. до 1915. године обележили су политички процеси против чланова ђачких организација у Сарајеву, Тузли, Травнику, Бањалуци, Требињу, широм Босне и Херцеговине, због тога што су отворено заступали и ширили идеју „политичког, социјалног, културног и националног уједињења јужних словена у самосталну државу” (Вогіћевић 1954: 471). О томе је у својим мемоарима „Слобода” и „Југославија”: *Предратна тајна ђачка друштва, бањалучки процес 1914/1915*. оставио сведочанство Милан Јанковић, један од оснивача тајних ђачких друштава именованих у наслову ове књиге. Овај аутор пише:

„На тајне састанке ‘Слободе’ долазили су понекад и изасланици студентске омладине с прашког, грачког и бечког универзитета. ‘Слобода’ је тада била огњиште и жариште нашег ђачког националног рада, главна контрола гдје се претресао цио наш ђачки живот, скупно и појединце, најбоља веза између средњошколске и студентске омладине.” (Јанковић 1939: 13)

Из свега реченог може се издвојити неколико поенти важних за одређење појма омладине. Пре свега, идеја омладине као целине, заједнице младих интелектуалаца неодвојива је од литерарних ђачких дружина као организационог модела, у којима су се будући јавни радници самостално образовали и стицали журналистичке и уредничке

¹² Податке о првим литерарним радовима Иве Лоле Рибара, објављеним у ријечком *Новом листу*, у периоду од 1932. до 1934. године, прикупио је његов биограф Јозо Петричевић у опсежној монографији под називом *Лоло*. Текст „Лирика Владимира Видрића”, који је И. Рибар објавио у *Новом листу* као осамнаестогодишњак, поново је објављен у *Пољима* (122/1968: 10–11), у знак обележавања двадесетогодишњице Лолине погибије. Петричевићева студија, као што и њен наслов – *Лоло* – указује, почиње жељом да се одомаћени надимак „Лоло” замени изворним „Лоло”, који је Иви Рибару, још као детету, дала његова мајка Антонија Тоница Рибар.

компетенције. Даље, до Првог светског рата појам омладине се доминантно (само)разумева као јединствена категорија која се практично подједнако односи и на ђаке и на академце. Затим, политички садржај око којег се артикулише „омладинско питање” у периоду од оснивања Уједињене омладине српске до проглашења Краљевине СХС јесте доминантно али не и искључиво националног карактера. Кључне речи омладинске активности и омладинске периодике тог времена јесу „ослобођење” и „уједињење”, при чему се мисли на Србе и јужнословенске народе који су настојали да се ослободе уњетавања како Османског царства, тако и Аустроугарске монархије.

У једном писму из 1935. године Станку Дворжаку, тадашњем уреднику *Новог студента*, гласила „напредне студентске омладине” на Загребачком свеучилишту, касније публицисти и уреднику „Школске књиге”, Гојко Николиш, тада учесник студентског покрета, а касније шпански борац и генерал-пуковник Југословенске народне армије, пише следеће:

„великосрпски фашистички режим уперео је свој напад у првом реду на београдске студенте, иако су то ‘њихови’ студенти. Зато што је београдска омладина данас стварно авангарда у делокругу омладине социјално ослободилачке, дакле и национално ослободилачке и ту авангарду треба прву дотући. Гледај да се о томе напише један чланак.” (Dvoržak 1970: 84)

Овај цитат упућује на два битна закључка у вези са трансформацијама у значењу појма омладине. Најпре, поред узрасног (млади) и генерацијског одређења (ђаци, студенти), овај појам садржи и вредносни квалификатив када се означава као авангарда. Нови слојеви значења јесу показатељи промена у дискурсима који обликују *омладину* и њену штампу као аутономне покрете, али и као део ширих друштвених кретања. Затим, ти показатељи поклапају се и са историјском променом значења појма *омладине*. Социјални ангажман, може се ишчитати из коментара Гојка Николиша, надређен је идеји националног ослобођења, која се сада ставља у службу еманципације радничких слојева, будући да је активност омладинског покрета била саставни део политичке стратегије Комунистичке партије Југославије, која у међуратном раздобљу делује у илегалним оквирима. Студентски, женски, синдикални и мировни покрети били су сфере (релативно) масовне друштвене активности у којима се комунистичко организовање могло одвијати у легалним или полулегалним околностима.

Документарни значај поменутог писма, као и књиге *Студентски дани*, дневничких бележака које је Дворжак објавио 1970. године, поводом тридесетпетогодишњице оснивања *Новог студента*, а где је ово писмо објављено као фотографија међу прилозима, огледа се у томе што су у дневничко-епистоларној форми забележени и од заборављених тренутака моментима у којима су се друштвене и дискурзивне трансформације одвијале у реалном времену.

Писмо је датирано на прве дане новембра 1935. године, пре убиства Жарка Мариновића (4. априла 1936) и оснивања листа *Студент* (1937), при Универзитету у Београду, у коначници можда најутицајнијег и једног од најдруготрајнијих студентских гласила у Југославији, а након што је полиција на студентским демонстрацијама 1. фебруара 1935. године убила једног од истакнутих лидера студентског покрета, студента права Мирка Срзентића. Мемоари Станка Дворжака и писмо Гојка Николиша, који обухватају период који непосредно претходи покретању *Студента*, дочаравају

интелектуалну и политичку климу унутар студентског покрета, у којој Иво Лоло Рибар са сарадницима покреће лист *Студент*. Такође, захваљујући мемоарској грађи стиче се и увид у то како је функционисала мозаична структура периодичке мреже.

Реконструкција главних развојних нити ове структуре омогућава нам исцрпну анализу значењских метаморфоза појмова *авангарде* и *авангардизма*, што пак омогућава тематско и жанровско одређење *омладинског часописа*. Не мање важно, анализом спреге појмова *омладине* и *авангарде* долазимо и до објашњења због чега би се раздобље од 1937. до 1968. године, које је предмет истраживања у овом раду, могло сматрати засебном етапом у развоју омладинске штампе и културе у Србији, односно Југославији.

Наиме, у *Студентовој* културној рубрици, која је носила назив „Културни преглед“, објављена је у форми белешке вест о томе да је у Сарајеву из штампе изашла књига *Данашњица и Млада Босна: Улога и значај Владимира Гађиновића* (8/1937: 8). Књига је сачињена као збирка говора на комеморацији поводом двадесетогодишњице Гађиновићеве смрти и есеја биографског и аналитичког карактера. Истакнути чланови комунистичког покрета – Веселин Маслеша у есеју „Пријатељи народа“, Милован Ђилас у раду „Лик Владимира Гађиновића“, говор Авде Хума у својству представника студентског покрета – потцртавају сличности и разлике између револуционарног карактера Младе Босне и властите политичке делатности. И један и други покрет, према Ђиласовом мишљењу, повезује *авангардизам* као способност интелектуалног и политичког предвођења најрадикализованијих младих људи који желе да спроведу револуционарни преврат. Но, разлика је у томе што је за Гађиновића и младобосанце приоритет била национална еманципација у односу на социјалну (класну), као и у томе што су за њих аскетизам, саможртвовање и гвоздена дисциплина функционисали као замена за недостатак масовног учешћа и мобилизације, док су за комунистички омладински покрет из тридесетих година прошлог века ове вредности биле средство омасовљавања борбе (13).

Задржимо се за тренутак на односу националног и класног ослобођења. Гађиновићев савременик Милан Богдановић категорично тврди: „Хтети данас приказивати Владимира Гађиновића као националисту и постављати га у ово доба националистичких екстраваганција као узор, значи фалсификовати историју о њему“ (27).

На ову поенту надовезује се Перо Слијепчевић, у говору знаковитог наслова „О двадесетогодишњици Владимирове смрти – Између поезије и политике“. Слијепчевић овде тврди да је у времену пре Октобарске револуције, односно пре успостављања „комунистичке државе“, те пре појаве фашизма, национализам потлачених народа био уско повезан са идејом социјалне еманципације, односно да је то био „социјално схваћен национализам“ (32). Сведочанство о тако схваћеном национализму налазимо у извештају са Српско-бугарског омладинског конгреса, објављеном 1904. године у *Омладинском гласнику*, где се каже да Конгрес изјављује:

„да Мађедонско питање није питање ни Бугарске ни Србије ни Грчке, и. т. д., већ искључиво питање потлачених народа који тамо живе, и једини правилан пут за извојевање њихове слободе у смислу аутономије Мађедоније јесте револуција политички свесних и уједињених потиштених народа.“ („Српско-бугарски омладински конгрес“, *Омладински гласник*, 3/1904: 125)

Позив на јединство угњетаваних народа, уз експлицитан захтев за њихово учешће у народној демократији, без уплитања држава-агресора, иако не почива на начелу „савеза пролетера свих нација, оцењујући сваки национални захтев, свако национално одвојење под углом класне борбе”, како је В. И. Лењин формулисао „право народа на самоопредељење (Lenjin 1974: 66), недвосмислено је ближи социјалистичкој традицији решавања националних спорова на Балкану, из времена Српске социјалдемократске партије под руководством Димитрија Туцовића и Драгише Лапчевића (Živković 2003: 151–157) него савременом поимању национализма.

То значи да омладински покрет под водством КПЈ тридесетих година прошлог века, отварајући ново поглавље у историји *омладине* и њених организација у Србији и Југославији, уписује и нови слој у значење овог појма. *Омладина* сада, чувајући реминисценције на просветно-национални ангажман Уједињене омладине српске¹³, као и на национално-револуционарни циљ Младе Босне, означава културну и политичку авангарду *масовног* покрета који пројекат друштвене еманципације разуме као предуслов ослобођења од угњетавања на националној основи. Односно, у политичкој стратегији комунистичког омладинског покрета ослобођење радничке класе наткриљује национално ослобођење, те обликује политички хоризонт као, пре свега, *социјалну* револуцију.

Особен континуитет између Младе Босне и покрета *напредне омладине*, што је фигурирало као еуфемизам који обједињује комунисте и њихове савезнике и симпатизере у студентском покрету у Југославији тридесетих година прошлог века, није само идеолошке него и књижевне природе. Као што је у раду „Омладина и авангарда – часопис *Млада Босна*” показао Станиша Тутњевић, часопис *Млада Босна*, који је излазио у периоду од 1928. до 1931. године, за четири године постојања прешао је пут од „традиционалне средњошколске литерарне ревије” до авангардног књижевног часописа, који у последњем годишту објављује одломке из романа које је објављивала издавачка кућа Нолит (Нова литература). Њени оснивачи били су комунистички интелектуалци Ото Бихали Мерин и Павле Бихали (Тутњевић 1997: 169). Овај континуитет посредован је авангардизмом схваћеним дословно. Наиме, уредништво *Младе Босне*, у намери да одржи младобосански дух, било је оријентисано ка објављивању и популаризацији литературе „младог нараштаја”. Овде вреди напоменути да је Бранко Кебељић, уредник *Младе Босне*, у току политичких процеса против ђака средњих школа у анектираној Босни и Херцеговини 1915. године, оптужен и осуђен на казну од две године, јер је био члан организације под називом „Српско-хрватска националистичка омладина” (Bogićević 1954: 470). Нова литература, као обједињујући назив за поетику и књижевну идеологију социјалистичког реализма (соцреализма), те културне праксе блиске „новом реализму” била је оригинални израз књижевних и друштвених стремљења једне нове генерације.

Тврдња да се *омладина* и *авангарда* често третирају као синоними, којом Тутњевић започиње ову студију (Тутњевић 1997: 151), добија сасвим другачије значење у покушају реконструкције мозаичне структуре производње значења у периодици. Тај однос истозначности не диктира унапред тематски и идеолошки садржај *омладинског* часописа, већ је та синонимија креирана и историјски артикулисана управо у жанровима

¹³ О овом континуитету говори и то што је уочи оснивања Омладинског културно-привредног покрета (Омпок) у Војводини 1936. године организована прослава седамдесетогодишњице оснивања Уједињене омладине српске (Rajčević i dr. 1969: 126).

омладинске периодике. На „суђењу *Студенту*”, што је јединствен догађај у историји југословенске штампе, почетком 1970. године, када је на вишедневној скупштини Универзитетског одбора Савеза студената изгласана смена редакције и промена „програмске оријентације листа”, као одмазда за антирежимски став *Студента* у току демонстрација у јуну 1968. године, једна од оптужби против *Студента* гласила је:

„Редакција није имала довољно снаге да се одупре разним искушењима лажног авангардизма. Она је, на пример, допуштала да се на страницама листа појављују дисквалификације све остале штампе као 'булеварске'. За Савез комуниста је неприхватљиво да било која група грађана или друштвена средина својата за себе монопол на истину (парола како је *Студент* једини слободни и револуционарни лист у земљи...итд.)” (Мољковић 2008: 23–24)

Другим речима, критички став редакције *Студента* према власти, који се понајвише читовао у жанру репортаже – тј. у приказивању реалности студентског живота и полицијског насиља на начин који је указивао на системски карактер проблема, те у жанру полемике, а једна од њих била је и полемика о томе могу ли организовани студенти постати авангарда радничке класе на путу даљег револуционарсања друштва – власт је осудила као аберацију. Односно, *Студент* је, помоћу етикете „лажног авангардизма”, оптужен за одступање од „правог авангардизма”, револуционарне традиције из предратног периода, будући да се чуваром, наследником и јединим легитимним представником те традиције сматрао Савез комуниста Југославије.

Стога се може рећи да је уподобљавањем (редакције) *Студента* као одговором на нови талас студентског организовања 1968. године завршено раздобље у коме је културни и политички авангардизам играо пресудну улогу у (само)разумевању омладине.

Када су Иво Лоло Рибар, Богдан Пешић, Милутин Поповић, Пуниша Перовић, Мирко Давичо и Милован Матић 1937. године покренули *Студент: лист београдских студената* (Поповић 1989: 37), комунистичка омладина била је у зениту свог подухвата да се легитимише као предводница свих демократских снага на Београдском универзитету.

Ране тридесете године на Београдском универзитету обележила је константна угроженост комунистички и демократски оријентисаних студенткиња и студената од стране ултранационалистичких и фашистичких снага, окупљених око гласила *Академска штампа* и *Студентске новине*, те око савеза екстремно националистичких и (про)фашистичких студентских организација Словенски Југ и Орнас. У том периоду студенткиње и студенти комунисти били су окупљени око *Борбеног студента*, чији пун назив гласи *Борбени студент: орган антифашистичког и антиратног покрета студената Југославије*. Овај лист излазио је у периоду од 1932. до 1934. године.¹⁴

Овде долазимо до друге кључне речи за одређење појма омладине у периоду од 1937. до 1968. године, а то је – антифашизам. Да је основна, а неретко и једина линија поделе на Београдском универзитету тридесетих година прошлог века била фашизам или антифашизам, сведочи и писмо Омиљена Милића, члана параполицијске фашистичке организације Орнас (Организација националних студената), који ово писмо, датирано на 4.

¹⁴ ДАС, Ж-19, Ф1 – 15Ач.

4. 1938. године, упућује Богдану Пирцу, председнику Главног одбора омладине¹⁵ Југословенске радикалне заједнице, странке Милана Стојадиновића, тадашњег председника Владе Краљевине Југославије. Оптужујући *напредне студенте* да су, због организације штрајка на универзитету, са захтевом да универзитет буде слободан од констатног надзора и насиља полиције, „против свега што је државно и југословенско”, Милић истиче да се једино „организацији националних студената дугује што се општи студентски штрајк, као и остали штрајкови и нереди са Загребачког и осталих универзитета нису пренели на Београдски универзитет.”¹⁶

Захтеви студентског покрета на Београдском универзитету, тј. циљеви *напредне омладине*, коју на равни фронтског удруживања, поред комуниста, чине демократи Љубе Давидовића, самостални демократи Светозара Прибићевића, леви земљорадници Драгољуба Јовановића и десни земљорадници Јоце Јовановића, остају готово непромењени од почетка тридесетих година до почетка Другог светског рата. Суштински, они се свде на захтев за аутономију универзитета у односу на апарат државне репресије – полицију и цензуру – захтев за слободу изражавања, те захтев за обустављање прогона и хапшења политичких неистомишљеника. Заједничке прогласе и летке ова група појединаца и организација потписивала је као „народна омладина”. Изрази *народна омладина* и *напредна омладина* у документима и периодици студентског покрета често се користе као синоними.

Иако се захтеви у основи нису мењали, мењао се однос снага. У време излагања *Борбеног студента: билтена револуционарних студената из Југославије*, који излази од 1932. до 1934. године, покрет је још увек био слаб – периодичка мрежа недовољно развијена, рад студентских организација практично илегалан, због чега студенти нису имали репрезентативно удружење на Београдском универзитету. Иако постоје различите периодизације студентског покрета на Београдском универзитету – од оне историчара Богумила Храбака, који препознаје три фазе у развоју студентског покрета (Богумил Храбак, „Периодизација историје напредног студентског покрета”, *Народни студент*, 11/1952: 2), до периодизације историчарке Милице Дамјановић, која уводи разлику између уже и шире периодизације, при чему би ужа обухватала девет фаза студентског покрета у периоду од 1919. до 1940. године (Дамјановић 1971: 120), може се рећи да постоји сагласност о фундаменталном значају оснивања Акционог одбора стручних студентских удружења (АОССУ), под пресудним политичким и организационим утицајем КПЈ. Другим речима, покретање Акционог одбора стручних студентских удружења 1934. године представља прекретницу после које се однос снага значајно мења.

Следећи тврдњу Милице Дамјановић да је периодизација истовремено и резултат и инструмент истраживања (Дамјановић 1971: 115), у овом раду студентска и омладинска периодика представљају призму кроз коју се самерава укупни културни значај студентског покрета, услед чега периодика постаје битан фактор у контексту историјске периодизације. Наиме, период од 1934. до 1937. године, јесте период у коме Орнас издаје *Студентске новине*, са циљем сузбијања утицаја Акционог одбора, ослањајући се на методе

¹⁵ Ово је један од примера употребе појма омладине као синонима за „младе људе”. Предмет овог истраживања ограничава се пак само на гласила и организације *омладине* која су овај појам семантички усложњавале.

¹⁶ ДАС, Ж-19, Ф1 – 15Ач.

и инструкције Антикоминтерне, агенције при Министарству пропаганде Трећег рајха. Исте године када је *Студент* основан, међутим, *Студентске новине* престају да излазе. Ова промена у односу снага, јасно сигнализирана и трансформацијом периодичке продукције на Београдском универзитету, освојена је у константним окршајима како са фашистичким организацијама на Универзитету, тако и у сукобима са полицијом. Сведочанство о томе оставио је и један од оснивача *Студента* Милутин Поповић:

„Општа студентска менза била је у данашњој академији наука у Кнез Михаиловој улици у другој половини 1934. године. У њој су биле једне велике демонстрације. Организовали смо одбрану мензе од агената и полиције, како би избегли повод истима да нам демолирају и то узму као повод за забрану опште студентске мензе и затварање исте, што би могло имати несагледивих последица за сиромашне студенте који су се ту прехрањивали. Ради тога смо јуришали на агенте који су желели да упадну у мензу и добијали ударце пендрецима и гушали се тако да смо им спречили улаз у мензу али, али су нас на улици дочекали поред агената и жандарми.” (Поповић 1989: 27)

Убиство Мирка Срзентића, те убиство Жарка Мариновића од стране припадника Орнаса Слободана Недељковића, као и почетак оружане антифашистичке борбе у Шпанији несумњиво су допринели радикализацији антифашистичких снага на Универзитету. Отуда не чуди што до процвата културне политике студентског покрета долази тек након консолидације организационе инфраструктуре, што се огледа како у значају који је културна рубрика заузимала у *Студенту* (најчешће једну трећину листа, 2 од 6 страна, а у једном од скраћених бројева из 1938, „Културни преглед” чинио је чак половину броја), тако и у покретању часописа *Млада култура* (1939). *Млада култура* била је „часопис за књижевност и културу”, који је издавао Одбор културних студентских удружења на Универзитету у Београду. То значи да је овај *књижевни часопис* у текстуалној пракси материјализовао културну политику и књижевну идеологију *напредне омладине*.

Другим речима, у овој етапи развоја, омладински покрет имао је довољне логистичке капацитете, бројно чланство, као и успешну кадровску политику, што је омогућило да питања литерарног и културног образовања постану један од приоритета. То се огледа како у уређивању *Студентове* културне рубрике, тако и у покретању засебног књижевног часописа – *Младе културе*. Уређивачка концепција *Младе културе* је стога подразумевала нов и јединствен књижевни програм, који се заснивао на трагању за специфично литерарним језиком и формама револуционарне идеологије.

Из перспективе интелектуалне историје, као историје артикулације и преношења идеја између индивидуа и колектива (Gilbert 1971), те из перспективе културне историје, најзначајнија тековина културне политике и друштвене активности напредног студентског покрета у међуратном раздобљу јесте идеја *аутономије универзитета*. Не мање важно, идеја аутономије универзитета неизоставни је део антифашистичког наслеђа. *Омладински часописи* и *омладинска култура*, као што ћемо видети, омогућили су те посредовали артикулацију и интеграцију ове идеје на интелектуалној мапи антифашизма.

Из свега реченог, *омладина* у периоду 1937–1968. године може се одредити као политичка и културна *авангарда* комунистичког пројекта у оквиру антифашистичког покрета студената. Иако је, наравно, очигледно да су се у назначеном раздобљу десиле

огромне друштвене и политичке промене – Други светски рат, Народноослободилачка револуција, успостављање власти КПЈ, сукоб Југославије са Информбироом – да наведемо само неке – које су битно мењале структуру и идеологију омладинских организација, сећање на тековине борбе *напредне омладине* у предратном периоду и њену улогу у антифашистичкој борби обликовало је семантичку раван у коју се појам позиционира.

Стога се, у тематском смислу, *омладински часопис* овог периода може одредити као гласило омладине дефинисане према гореизнетим критеријумима. Жанровско одређење *омладинског часописа*, које је обухваћено овим тематским оквиром, унеколико је сложеније. Нови тип омладинског часописа разликовао се у односу на небројена гласила претходних епоха која у наслову или поднаслову садрже реч „омладински” по специфичној улози књижевне критике и полемике о књижевности и култури у њима. Наиме, омладински часописи се, пре него што на историјску позорницу ступа *омладина* као авангарда антифашистичке борбе, угрубо речено, могу поделити на оне који су сродни моделу „забавно-поучне периодике”, онако како је Душан Иванић описао овај модел у студији *Забавно-поучна периодика српског реализма* (1988), и на оне који су сродни типичном модернистичком часопису, чије су теме књижевност, политика, наука (мање или више равномерно/равноправно заступљене). Репрезентатни ове прве тенденције били би часописи као што су *Покрет* (1902), *Венац* (1910) и *Дом и школа* (1901), а другу тенденцију, између осталог, представљају и већ помињани *Омладински гласник* и *Млада Босна*.

Као један од поузданих индикатора модела „забавно-поучне периодике” Иванић препознаје „неодређени статус књижевне критике”, док је у модернистичким гласилима статус књижевне критике разнолик – негде се ослања на скерлићевска начела, негде је књижевна критика подређена васпитној намери уредништва у односу према младима, негде је мање или више у складу са идеолошким програмом часописа. Но, у случају новог типа *омладинског часописа* књижевна критика представља супстрат културне политике, која се схвата као повлашћено средство омасовљавања утицаја омладине као авангарде комунистичког и антифашистичког пројекта. Улога књижевне критике овде је недвосмислено ближа „начелу програматичности”, како је овај феномен књижевне периодике левице именovala Биљана Андоновска, него дидактичности. Програматичност се схвата као облик уредничке стратегије у којој се сваки прилог у часопису бира тако да кореспондира са теоријско-идеолошким системом који уредништво заговара (Андоновска 2019: 24). Идеја програматичности, која утемељује културну и књижевну политику Комунистичке партије Југославије, поседује властиту еволуцију, па је тако током двадесетих година прошлог века идеја-водиља у односу на коју се културна политика уобличавала била светска пролетерска револуција, док је тридесетих година то био антифашизам.

У прилог разумевања књижевне критике у антифашистичким омладинским гласилима као програматичне говори и чињеница да је значајан део грађе која се истражује у овом раду обухваћен периодом који је у југословенској књижевној историографији познат као „сукоб на књижевној левици”, од 1928. до 1952. године (Lasić 1970). Утврдивши да је темељ дебате о томе треба ли књижевност да буде *партијна* или не формулисан у потрази за синтезом књижевности и револуције, Станко Ласић је у студији *Сукоб на књижевној левици 1928–1952* показао да се ова дебата одвијала на вишем нивоу апстракције у односу на пуко опредељивање у корист или против дидактичне или пропагандне функције уметности.

Ово истраживање, на примеру развоја жанрова књижевне критике и полемике у часописима *Студент*, *Млада култура* и *Младост*, настоји да испита да ли је модел *омладинског часописа* унео нови квалитет у програматично разумевање књижевности.

Стога је посебно деликатно подручје истраживања период од 1945, то јест од завршетка Другог светског рата, до 1952. године, године у којој се званично одустаје од доктрине социјалистичког реализма у књижевности (Lasić 1970: 279). У овом периоду, који се поклапа са временом излажења часописа за књижевност и културу *Младост*, омладинске организације и омладинска гласила за кратко време прошле су пут од окоснице отпора државној репресији, те славне улоге омладине у Другом светском рату, до инструмента и виновника нове државне политике. Ту специфичност положаја омладине у пораћу препознала је и хрватска историчарка Татјана Шарић. У студији *У вртлогу комунизма: Млади Хрватске 1945.–1954*, Шарић закључује:

„Улога младих, као и омладинских организација у раздобљу након Другога свјетскога рата у новоствореној Југославији под влашћу комуниста, једно је од питања које у хрватској, али и у историографији других држава бивше Југославије није довољно истражено. Млади су у поратној Југославији имали велику улогу која се неријетко у историографији превиђа”, те додаје да је битно нагласити да су млади „били проводитељи и битни чимбеници владине и партијске политике, али су истовремено били и објекти provedбе тих мјера.” (Šarić 2017: 15)

Последња година у којој се о радничкој револуцији и антифашизму дебатовало као о изравној могућности и (про)живљеној реалности у читавом свету била је 1968. година (Harman 1998). Стога су улога *Студента* у јунским демонстрацијама те године, односно „случај” *Студент*, фигурирали као својеврсни *post scriptum* у неким од најзначајнијих спорова који су обележили историју радничког покрета у двадесетом столећу, у Југославији и у свету. Дебата о авангардизму, те дебата о аутономији универзитета биће међу онима које су најдубље прожимале омладинску и студентску штампу. Жанровске промене у оквиру типологије *омладинског часописа*, најгрубље говорећи, пратиле су функционалне промене у организационом моделу и идејној оријентацији часописа. У раздобљу после 1968. године, уместо критике, уређивачка политика *Студента* окреће се марксистичкој и хуманистичкој теорији као извору интелектуалног престижа.

Питање које се, услед овог заокрета, поставља јесте да ли је на тај начин *Студент*, као гласило репрезентативно за целокупна кретања у оквиру омладинског покрета, у извесном смислу изгубио свој пређашњи, *омладински* карактер. Да би се дошло до могућих одговора на то питање, неопходно је још дефинисати контекст у коме *омладински часописи* непосредно настају. Тај контекст из ког израста нови тип *омладинског часописа* јесте *омладинска култура*. У том смислу, појам *омладинске културе*, произишао из анализе грађе која се истражује у овом раду, може се одредити као збир текстуалних, симболичких и организационих пракси које су омогућавале опстанак и културну релевантност *омладинских часописа*.

2.2. АНТИФАШИЗАМ У СТУДЕНТСКИМ И ОМЛАДИНСКИМ ГЛАСИЛИМА ПРЕ И ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Антифашизам уноси, као што смо већ утврдили, нови слој значења у појам *омладине*. Под антифашизмом овде се подразумева политичка стратегија Комунистичке интернационале (Коминтерне) у међуратном раздобљу. Она се од 1934. године актуелизује кроз Народни фронт¹⁷ – политику привременог савеза комунистичких партија и разноврсних продемократски оријентисаних актера у борби против фашизма (Vлајчић 2005). Истовремено, током тридесетих година прошлог века антифашизам је и знак идентитетског распознавања, кључна компонентна културне политике студентског покрета на Београдском универзитету. Из перспективе историје идеја, захтев за „слободним универзитетом”, односно захтев за аутономију универзитета једна је од најзначајнијих тековина омладинског активизма из тридесетих година прошлог века. Иако је тачно да је инсистирање на одбрани универзитета од насиља полиције и фашистичких организација под патронатом државе била својеврсна тактика за одржавање комунистичке активности у макар полулегалним оквирима (Богумил Храбак, „Периодизација историје напредног студентског покрета”, *Народни студент*, 11/1952: 2), задржавање поглавито или искључиво на функционалном значају ове идеје у организовању студенткиња и студената у комунистички покрет негира како њену инхерентну вредност, тако и њен властити развој у различитим епохама омладинске историје.

Летак Социјалистичког студентског клуба „Туцовић” из 1924. године, позивајући се на побуну „омладинаца” Димитрија Туцовића и Душана Поповића из 1903. године, имплицитно указује на то да је свест о значају институционализације слободе изражавања и организовања на универзитету, што је начин на који се *аутономија универзитета* практикује, и тада била распрострањена. Овај летак категорично поручује: „Нека попрскана студентска крв по зидовима *слободног универзитета*”¹⁸ буде живи сведок целокупне владавине данашњег режима заснованог искључиво на крвавом насиљу”¹⁹. Међутим, тек је у другој половини тридесетих година концепција слободног универзитета заживела као кључна ставка у програму студентског покрета, те као интегрални део његовог културног и политичког идентитета. У борби за репрезентативност међу студентским организацијама на Београдском универзитету проглас којим се студенткиње и студенти позивају да гласају за листу Народног фронта универзитетске омладине, чији је носилац Ратко Митровић, борба за аутономију универзитета недвосмислено се доводи у везу са антифашизмом. Гласајући за ову листу, како тврде њени потписници „народни студенти”, гласа се за „Аутономију Универзитета и право решење свих студентских

¹⁷ Народни фронт као политика широког антифашистичког фронта озваничен је на Седмом конгресу Коминтерне у Москви, у лето 1935. године. Тиме је озваничен и раскид са дотадашњом политиком Коминтерне и званичним ставом совјетског руководства о социјалдемократским партијама као „социјал-фашистима” (Agocs 2017: 29).

¹⁸ Курзив је мој.

¹⁹ АЈ, НСП – 720, К1 – 6.

питања, против фашизације највише научне установе и против економског *numerus clausura*²⁰.

Без ослоња у антифашизму као везивном ткиву целокупне омладинске културе и омладинске периодике на Београдском универзитету тридесетих година прошлог века, пре свега на идејном и пропагандном нивоу, идеја аутономије универзитета вероватно не би кроз различите епохе сачувала свој симболички значај.

Поводом четрдесетогодишњице оснивања *Студента*, у броју од 15. марта 1977. године, прештампани су разни текстови из богате историје листа, који је прешао пут од практично илегалне редакције у међураћу до једног од првих листова подвргнутих опсежном судском процесу, против уредника Ђорђија Вуковића због чланка Небојше Попова током турбулентне 1968. године (Вуковић Бирчанин 1968: 19). У јубиларном броју *Студента* прештампани су следећи чланци: програмски текстови из првог броја „Наши задаци” и „Јавности”, затим чланак Бориса Џуверовића „Студентска штампа и јавно мњење” из новембра 1968, као и текст бившег уредника *Студента*, касније уредника књижевног часописа *Дело*, Мухарема Первића „Слобода критике и укус”, који је изворно објављен у *Студенту* од 15. априла 1957. У овом чланку Первић констатује да је улога универзитета „као највише научне установе и најпознатијег арбитра у јавном и културном животу за сада не приметна” (1977: 7). До 1968. године чланак књижевног критичара Мухарема Первића један је од ретких примера реактуелизације теме слободе научног стварања као најрафиниранијег деривата слободе изражавања. Истовремено, Первићева аргументација јесте и посредно сведочанство о томе да је универзитет изгубио атрибуте културног авангардизма у датом периоду. О систематском умањивању значаја универзитета и неповерењу према универзитету као институцији од стране послератних власти писао је историчар Ђорђе Станковић, који указује на то да је у „читавај 1947. години на Београдском универзитету било свега 14 нових чланова КПЈ” (Станковић 1983: 170).

Иако су и међуратна културна политика и културна политика из периода изградње земље и Агитпропа биле утемељене на антифашизму као концепту који „повезује ослободилачку борбу и социјално ослобођење, националну и социјалну обнову и постаје основна дидактичка и историографска категорија у представљању рата” (Richter 2017: 51), реч је о два различита културна модела, чије се разлике посебно читују у жанровском профилисању часописа.

У послератном *Студенту* изнад импресума је често стајала напомена да је Иво Лоло Рибар био његов покретач, што је несумњиво била стратегија освешћивања континуитета са револуционарним студентским покретом на Београдском универзитету. Из документације Савеза студената Југославије и међународног студентског покрета из 1961. године, види се како су и у овом раздобљу, у времену решавања питања националног ослобођења народа у (бившим) колонијама, студентске организације уживале углед и значај сличан оном из периода мировног антифашистичког активизма. Примера ради, алжирски студенти се, путем писма Организацији Уједињених нација, међународној јавности обраћају на следећи начин:

²⁰ АЈ, НСП – 720, К1 – 22.

„Ми алжирски студенти, сматрамо својом дужношћу, прво као припадници универзитетске заједнице, а самим тим као природни борци за ова права, а затим као Алжирци, непосредно смо заинтересовани да потсетимо да се ови принципи свакодневно игноришу у Алжиру, од стране једне армије која има више од 800 000 људи, који воде рат за неоколонијално освајање.” (72)

Но, у периоду од 1945. до 1952. године универзитет губи престижан статус који има у међуратном периоду, а континуитет са међуратним антифашизмом гради се на другачијим културним основама. Након Другог светског рата, *Студент*, који је бежећи од цензуре и полицијске репресије у периоду од 1938. до 1940. мењао назив у *Београдски студент* и *Наш студент*, обновљен је као *Народни студент*, сада као „орган Народне студентске омладине Београдског универзитета”. Од 1946. СКОЈ и Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) уједињују се у организацију под називом Народна омладина Југославије, скраћено НОЈ (Šarić 2015: 15), којој припада и Народна студентска омладина на Београдском универзитету.

У пригодном тексту поводом прве годишњице послератног *Студента* председница ове организације Вјера Ковачевић закључује да је организација Народне студентске омладине „продужетак и наставак херојског и слободарског дела напредних генерација Београдског универзитета”, али да је историјски задатак ове нове организације суштински другачији („Поводом годишњице нашег листа”, *Народни студент*, 17, 18/1947: 1)²¹. Та нова улога тиче се послератне обнове и изградње Југославије, а њену елиптичну формулацију налазимо на страницама *Младог борца*, гласила Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС) – „Ви сте наша нова армија – армија рада” (13/1944: 1). *Народни студент* из времена Агитпропа мења и свој жанровски профил.

Наиме, овај лист се у периоду од 1937. до 1940. одликовао разноврсношћу критике и полемике, чији су заједнички тематски именитељи биле аутономија универзитета и борба против фашизма, где се посебна пажња поклањала културној рубрици. У пораћу се пак *Народни студент* жанровски практично и не разликује од *Омладине*, као гласила НОЈ-а, или *Младог борца* као гласила УСАОС-а. Као што је приметила Ана Ћосић Вукић, цртица постаје доминантан жанр омладинске периодике, што указује на усвајање совјетског модела у (омладинској) култури (Ћосић Вукић 2007: 164). Преузимајући овај модел, послератна културна политика игнорисала је наслеђе концепције слободног универзитета као оно које јој непосредно претходи.

У документима Напредног студентског покрета већ 1932. године налазимо на јасно одређење појма аутономије универзитета. У летку под насловом „Зашто се не можемо умирити?”, аутономија универзитета одређује се на следећи начин – „Она значи да је универзитет, са свим својим наставницима и ученицима, једно потпуно независно тело, које само собом управља”²². У периоду од 1932. до 1934, када дискурс о слободи научног рада на универзитету почиње да се интензивира, *Борбени студент* јесте једино гласило студената-комуниста. Истовремено, од 1925. до 1934, у илегали излази *Млади болшевик*,

²¹ Овај назив *Народни студент* задржаће од 1946. до краја 1953. године, када опет постаје само *Студент*. Од прве годишњице у пораћу наслов *Народног студента* штампа се истим клишеом као и предратни *Студент* са циљем евоцирања традиције.

²² АЈ, НСП – 720, К1 – 54.

гласило СКОЈ-а. И *Борбени студент* и *Млади бољшевик* могу се жанровски одредити као партијска гласила, у којима се објављују записници, директиве, дискусије, извештаји, цртице из партијског рада. Такав тип штампе не разликује се од осталих партијских новина, осим што је, у конкретном случају, на тематском плану, организовање младих радника, студената и ђака, заступљеније него у осталим периодичним публикацијама КПЈ.

Студент је, међутим, и књижевни лист, а *Млада култура* јесте специфично књижевни часопис који спроводи културну политику студентског покрета. До ове трансформације у погледу типологије периодике дошло је из више разлога. Наиме, са успостављањем политике Народног фронта као званичне политике Коминтерне, мења се и културна политика комунистичког покрета. Она је експлицитно у служби антифашистичке идеје и мобилизације.

Писац Клаус Ман (Klaus Mann) сковао је на једној антифашистичкој конференцији у Паризу 1935. године термин „социјалистички хуманизам”, где је хуманизам као наслеђе и културна идеологија грађанске класе требало да послужи као спона између либералне, грађанске опције и комунистичких партија (Agocs 2017: 30). Ова стратегија осмишљена је, међутим, не само за потребе народнофронтоске политике већ и као чин противљења „милитантном хуманизму” нациста, односно њиховој потреби да интелектуални и идеолошки легитимитет црпе новим тумачењима немачких класика – Гетеа, Шилера, Хелдерлина. У артикулацији и доследном спровођењу „социјалистичког хуманизма” најдаље је можда отишао Александер Абуш (Alexander Abusch), који 1937. године, као уредник илегалне *Црвене заставе* (*Die Rote Fahne*), инсистира на томе да се класици учине епицентром антифашистичке реторике, тврдећи да је суштина антифашистичког издаваштва управо у томе да књижевно и културно наслеђе преотме и сачува од употребе у сврхе фашистичке пропаганде (Исто: 35).

Одјек ове стратегије налазимо и у једном од програмских текстова у *Студенту*, који носи наслов „Омладина и културно наслеђе”. Закључци из овог чланка су децидирани:

„Културно наслеђе је скуп оних гласова прошлости који одговарају на наша питања; то није инвентар дела, то је материја у којој човек изналази могућности да постане још више човек [...] Као што је уметничко дело освајање судбине, тако је и чин успостављања везе са културном прошлошћу освајање, и то двоструко освајање. Освајање уметничких вредности и лепота непосредно из прошлости и освајање истих од стране оних који данас више нису вредни да буду сопственици оних вредности које су биле покретачке снаге прошлих времена.” (*Студент*, 2/1937: 7)

Не мање важно, позиционирање теорије и културне идеологије социјалистичког реализма у контекст антифашистичке политике књижевности и културе омогућава да се полемика између Крлеже и тзв. *ревизиониста*, с једне стране, и заговорника доктрине социјалистичког реализма (Александар Вучо и Радован Зоговић, „Нушић и ми”, *Наша стварност*, 17,18/1939: 155–160), с друге стране, као једна од фундаменталних расправа у оквиру „сукоба на књижевној левици”, сагледа из нове перспективе. Савременом књижевнокритичком сензибилитету блиска је Крлежина потреба, укотвљена у антистаљинистичком сентименту и опозиционом ставу према званичној културној политици партије, да саркастично исмеје тумачење Нушићевог дела на начин као да је реч о самим врховима левичарске и социјалистичке литературе. Александар Вучо и Радован Зоговић пак указују на другу димензију потребе да се Нушић означи као „народни песник”,

која је, с обзиром на историјску дистанцу, односно потоњи развој догађаја, подједнако релевантна.

Та димензија кореспондира са, као што се из немачког примера може видети, културном и књижевном политиком антифашистичке периодике датог раздобља. Зоговић и Вучо тврде: „Ради се о томе да се Нушићево дјело преузме из руку Велмара Јанковића, да се очисти од свих велмаровских наноса и да му се дâ мјесто које му припада – мјесто у народу и народној борби за бољи живот и културу” (17, 18/1939: 158). При томе публициста Владимир Велмар Јанковић, касније помоћник министра просвете у колаборационистичкој влади 1941–1944, фигурира као синегдоха фашистичке интерпретације националне културе.

Даље, културно наслеђе које студентски покрет преозначава у склопу антифашистичке стратегије међуратног периода односи се на Његоша, Кочића, Светозара Марковића, Вука Караџића, док међу тада живим и популарним књижевницима, посебно место имају Жан Касу (Jean Cassaou), француски антифашиста, од 1965. године инострани члан САНУ, те Антонио Мачадо (Antonio Machado) и Федерико Гарсија Лорка (Federico Garcia Lorca), као песници чији су живот и дело нераскидиво повезани са републиканском, антифашистичком страном у Шпанском грађанском рату. Од књижевника који ће остварити утицај на југословенску књижевност у послератном добу међу *Студентовим* сарадницима издвајају се црногорски аутори Михаило Лалић и Јанко Ђоновић.

Идеја аутономије универзитета пак има двоструку функцију у културном и друштвено-политичком пројекту комунистичког покрета међу студентском популацијом. Између обе ове улоге постоји органска веза, која се успоставља управо захваљујући периодици, листовима и часописима као својеврсним интелектуалним и књижевним центрима.

Најпре, ова идеја послужила је као мост, као путања која повезује апстрактно и конкретно, хоризонт политичке борбе и његову материјализацију у свакодневици, што укључује и културне праксе. Другим речима, помоћу концепције слободног универзитета императив задат у *Борбеном студенту* – да је улога студената-комуниста да „организују незадовољство које постоји против рада универзитетских власти, система на школама и просветне политике диктатуре”, односно да „повезују борбу за економске и чисто студентске захтјеве са борбом за опће економске захтјеве радних маса” („Zadaci studenata komunista”, *Borbeni student*, 1/1933: 2) – спроведен је у дело. Уређивачка политика *Студента*, заснована на стапању плана свакодневних проблема студената и идеологије општедруштвене и културне еманципације, била је средство помоћу ког је императив *Борбеног студента* заживео у пракси. Ова улога концепције аутономије универзитета постаје посебно видљива са њеним све грубљим нарушавањем пред сам почетак Другог светског рата у Југославији. Након што су припадници Љотићевог збора, нападом на студенте-комунисте, изазивали нереде на Београдском универзитету, управа је на то одговорила затварањем факултета и обуставом наставе у периоду од 24. октобра до 6. новембра 1940. године.

У том тренутку студенткиње и студенти захтевају отварање универзитета, кажњавање нападача и „решавање горућих питања”, у која спадају отварање опште академске трпезе, повлачење антисемитистичке Уредбе о школовању Јевреја, којом се уводи принцип дискриминације у уписне квоте, те дозволу за слободан културни живот,

будући да су универзитетске власти сузбијале књижевне и културне трибине као места јавног деловања илегалне КПЈ. Захтеви за слободу организовања културног програма и за укидање Уредбе о школовању Јевреја јесу начин на који се захтев за аутономију универзитета остваривао у пракси. У документу „Истина о догађајима на Београдском универзитету” оцртава се друга, комплементарна улога идеје аутономије универзитета у оквиру антифашистичке културне стратегије, улога идеологеме херојства, која истовремено повезује апстрактно и конкретно, студентске захтеве као партикуларитет у односу на општу револуционарну борбу. Веза између студентских и општих политичких захтева објашњава се на следећи начин:

„Студенти знају да је њихова борба део народне борбе, они знају да је овај злочиначки напад на њихове животе и на Аутономију Универзитета напад на слободу народа и народну будућност. Зато они верни својој прошлости, настављају своју борбу за своја права, за слободу науке и универзитета.”²³

Убиства Мирка Срзентића и Жарка Мариновића, студената Београдског универзитета, убиство Крсте Љубичића, студента Загребачког свеучилишта, а потом и страдање Босе Милићевић, Мирка Лукића и Живана Седлана на демонстрацијама 14. децембра 1939. године, јесу догађаји који су омогућили херојску наративизацију борбе за универзитетску аутономију. Пресудну улогу у њеној артикулацији имао је *Студент*, популаризацијом парола попут „Живела аутономија универзитета!” или „За хлеб, мир, слободу и аутономију универзитета”²⁴, али, пре свега, портретисањем свих поменутих студената као бораца палих за специфично академски циљ. У том смислу, егземпларан је чланак „Слава Жарку Мариновићу, борцу за аутономију универзитета” (*Студент*, 13/1938: 1), те чланак „Од 4. априла 1936. до 4. априла 1938”, који у истом броју потписује И. Л. Рибар. Иако се зна да је Иво Лоло Рибар писао уводнике за сваки број *Студента* (Petričević 1986, Поповић 1989), ово је један од ретких текстова које је, током четворогодишњег излажења листа, потписао пуним именом и презименом.

У пораћу је, преставши да води неуморну битку против државне репресије, *Народни студент*, као и *Млади борац*, сведен на задатак да *Младост*, партијски часопис за књижевност и културу, „приближи масама”. У тексту програмског карактера, под називом „Неке примедбе поводом самосталних радова који пристижу *Народном студенту*”, који потписују С. Симоновић и Јаков Данон, истичу се начела социјалистичког реализма, али и његове кључне апорије. Аутори констатују да су „из многих, до јуче непознатих људи израсли народни хероји, хероји рада и ударници”. Међутим, млади писци које омладински часописи подстичу да пишу у складу са императивима социјалистичког реализма углавном не успевају да пошаљу уметнички убедљиве радове (*Народни студент*, 15/1947: 3).

Оба ова модалитета антифашистичке културе део су истог напора „освајања културног наслеђа наших народа и човечанства”, односно „ослањања на напредне тековине у борби против фашизма”, како Станко Ласић описује „трећу фронту”, последњу фазу сукоба на књижевној левици (Lasić 1970: 179). Ипак, док је међуратни период

²³ АЈ, НСП – 720, КЗ – 405.

²⁴ Ова парола појавила се у телеграму упућеном АОССУ од стране Студената среза беранског, на вест о смрти Живана Седлана, АЈ, НСП – 720, КЗ – 389.

обележен социјалистичким хуманизмом као стратегијом демократизације хуманистичког наслеђа, рани послератни период у знаку је редукције тог наслеђа на једнозначан наратив, где се примат даје совјетској културној политици над свим осталима, а у погледу омладинске културе, омладини као целини „радничке, сељачке, ђачке и универзитетске омладине” над студентском авангардом.

У литератури се често може наћи варијација става да је у доба Агитпропа, од 1948. до 1952. године, године званичног отклона од стаљинизма у култури (Šarić 2010: 410), период у коме је „свим програмским текстовима, посвећеним књижевном стварању, заједничко истицање стварности као недосегнутог идеала чији је само бледи одраз уметничка реалност” (Peković 1986: 23). Ипак, иако неспорна, то је унеколико поједностављена интерпретација. Систем књижевне продукције, и његова основна мисија – изградња нове, послератне генерације писаца – били су у датом раздобљу окупирани како легитимном потребом да се пронађе нов израз за рецентно, тектонско историјско искуство, што је био Други светски рат, тако и изразито редукционистичком визијом примене начела *партијности* књижевности. У збирци докумената *Бољшевичка партија и совјетска књижевност* идеја партијности у књижевности дефинише се као њено „отворено, поштено, директно и доследно служење Партији као авангарди и народном руководиоцу” (1947: 9).

Да би се разумела суштина проблема, неопходно је, макар за потребе дискусије, раздвојити питање примене начела партијности у књижевности и питање да ли захтев да се књижевно стваралаштво подреди партији, револуцији, и томе слично, уопште има интелектуални или друштвени легитимитет. Пукотине унутар и између концепта партијности и његове конкретне примене у југословенском контексту уочавају се када се документи упореде са периодичком грађом. У поменутој збирци *Бољшевичка партија и совјетска књижевност* реферише се на Лењинов чланак „Партијска организација и партијска литература”, објављен у бољшевичком гласилу „Нови живот” 1905. године, као кључни текст на основу ког је успостављена доктрина партијности у књижевности, те из ње изведен *покрет социјалне литературе*, односно социјалистички реализам као подврста одјека социјалне књижевности у југословенској култури.

Василије Калезић, аутор студије *Покрет социјалне литературе* (1975), произишле из истоимене докторске дисертације²⁵, сматра да је средишњи проблем социјалне литературе питање тенденциозности у књижевности, које са собом нужно повлачи разматрање друштвеног значаја књижевности и етичко-политичке одговорности ауторâ. Период 1928–1933. Калезић препознаје као зенит организованог деловања овог књижевног покрета, али истиче да његов књижевно и културно историјски значај недвосмислено превазилази ово раздобље, будући да се његова актуелност „осетила у великом сукобу напредних писаца крајем тридесетих година, када покрета више није било, а његови рефлекси примећивали су се и у првим годинама социјалистичке изградње, па и нешто касније, до наших дана, кад се о идејама и темама покрета расправљало са разних позиција” (Kalezić 1999: 11). Међутим, враћајући се изворима концепције социјалне књижевности, вреди напоменути да Лењинов чланак не садржи никаква изричита упутства ауторима, као што ће то чинити совјетски и послератни југословенски идеолози

²⁵ Тенденција у књижевности и сукоби напредних писаца (1928–1933): покрет социјалне литературе, 1974.

књижевности, већ се фокусира на проблематизацију концепта „слободне књижевности”, односно идеје да је књижевност грађанских слојева *a priori* слободна од политике и идеологије (Lenjin 1974: 27–30).

Даље, „изворна” идеологија и поетика социјалистичког реализма легитимитет изводи из Лењинове тврдње да не постоји „пролетерска култура”, већ да се (пост)револуционарна културна политика ослања на „развијање најбољих узора, традиција и резултата постојеће културе, с тачке гледишта марксистичког схватања увјета живота и борбе пролетаријата у његовој диктатури” (*Boljševička partija i sovjetska književnost. Kratak pregled dokumenata* 1947: 23). У омладинским часописима у пораћу пак једини „резултати постојеће културе” који се признају јесу аисторијски схваћен реализам као тип књижевног приказивања, где се Данте, Шекспир и Сервантес препознају као „први велики реалисти” (Бранко Ђурић, „О књижевној тематици”, *Народни студент*, 16/1947: 2), совјетски књижевници чији је најпознатији представник Максим Горки, те писци-револуционарни демократи – Доброљубов, Чернишевски, Њекрасов (Нана Богдановић, „Н. А. Њекрасов, поводом 125-годишњице од песниковог рођења”, *Народни студент*, 16/1947: 7) – са чијим делом је стаљинистички бирократски апарат желео да успостави континуитет.

Дакле, рани послератни књижевно-културни модел омладинске периодике, ослањајући се на основне тековине стаљинистичке културне политике, уклонио је универзитетски авангардизам и борбу за аутономију универзитета са мапе антифашистичког наслеђа. Ипак, и једној и другој концепцији заједничко је ослањање на антифашизам као организациони принцип, програматично својство омладинске периодике. У периоду који следи, те до краја шездесетих година прошлог века, када универзитет поново постаје важно место сукоба са влашћу, антифашизам више није програмска²⁶ колико тематска одредница омладинске штампе, која ће свој пуни потенцијал остварити у склопу антиколонијалног и антиимперијалистичког дискурса, што је у датом периоду карактеристично за реторичке стратегије комунистичких партија широм Европе (Scalia 2020: 16).

План међународне сарадње Савеза студената Југославије (ССЈ) функционисао је као политички програм на коме су студентски листови (попут оних намењених промоцији југословенске спољне политике у свету, на пример *Yugoslav student news* и *Youth Life*, или домаћих као што су *Студентски збор* при Универзитету у Скопљу, *Наши дани* са Универзитета у Сарајеву, љубљанске *Katedra* и *Tribuna*, загребачки *Студентски лист* и, наравно, београдски *Студент*) темељили заокупљеност својих уредничких политика спољнополитичком рубриком, у ужем смислу, односно великим интересовањем за дешавања у међународном студентском покрету, у ширем смислу. Суштина Плана међународне сарадње ССЈ лежи у подршци покретима за деколонизацију, односно борбама за националну независност. Овај став ССЈ утемељен је на идеји-водиљи да су „интереси

²⁶ Тврдња да је антифашизам у међуратном и раном послератном периоду био првенствено програмска одредница омладинске штампе односи се на улогу коју је она имала у просвећивању, окупљању и инструирању младих људи, пре свега, у политичком смислу. С победом над фашизмом дошло је и до структурне трансформације антифашизма у омладинском покрету.

младе генерације нераздвојно везани са борбом за очување мира”.²⁷ У овој идеји огледа се јасан континуитет са антифашистичком и мировном оријентацијом студентског покрета у међуратном периоду.

²⁷ „Предлог плана међународне рубрике *Студента*”, АЈ, Савез студената Југославије (ССЈ) – 145 – 66 – 277.

2.3. РАСЛОЈАВАЊЕ ПОЈМА ОМЛАДИНЕ („НАРОДНИ СТУДЕНТИ”, „СТУДЕНТСКА ОМЛАДИНА”, „РАДНИЧКА ОМЛАДИНА”)

Велики број летака из 1939. и 1940. организовани студенткиње и студенти Београдског универзитета потписали су као „Уједињена студентска омладина” (в. Ромић 1989). Најважнији политички захтеви, који су истовремено и неке од главних тема *Студента*, јесу амнестија политичких затвореника и повратак југословенских студената-шпанских бораца у Југославију. Што се атрибута „уједињена“ тиче, најлогичнија помисао била би да се ради о тактичком јединству студената-комуниста и „студентских маса“, односно политички неафилираних студената, који су, бројчано гледано, чинили већину. Но, то је само један аспект значења овог атрибута. Као што је већ речено, „народни студенти“, својеврсна шифра за комунистичку делатност на Универзитету, у складу са народнофронтовском политиком, остварили су акционо јединство са омладинским клубовима земљорадничке и демократске странке.

Њихов заједнички циљ био је антифашистичко организовање, а заоштравање спољнополитичке ситуације, те почетак Другог светског рата у Европи довели су до тога да се омладински клубови земљорадничких и демократских странака супротстављају тактизирању и опортунизму властитог партијског руководства о питању антифашизма. Студентски демократски клуб издао је саопштење у децембру 1939, којим осуђује нелегитимну суспензију Станка Џингалашевића, представника антифашистичке омладине на међународној омладинској конференцији у Паризу (1937) и сарадника *Студента*. Студенти-демократи ову суспензију препознају као неку врсту одмазде за свој антиратни, антифашистички активизам. Говорећи о руководству демократа (Демократске странке Љубе Давидовића), демократски студенти потврђују своју приврженост Уједињеној студентској омладини, а партијске вође описују на следећи начин – „Они хоће рат, јер у рату виде пут за очување угњетачких позиција великосрпских хегемониста у чијој се служби налазе”.²⁸

Студентски земљораднички клуб подједнако је одсечан у својој осуди дела водства Савеза земљорадника, односно њиховог покушаја сарадње са Љотићевим Збором, те се наглашава да су „Студенти земљорадничког клуба стварали Уједињену студентску омладину”²⁹. Тиме се указује на континуитет антифашистичког деловања омладине земљорадничке странке, још од подршке заједничкој листи Народног фронта на изборима за Студентско правничко друштво 1936. године, чији је носилац био Ратко Митровић. Даље, 1940. године Драгољуб Јовановић, универзитетски професор права и покретач Народног фронта Југославије, отцепиће своју фракцију „левих земљорадника”, од Савеза земљорадника, у посебну Народну сељачку странку. Историчарка Надежда Јовановић, ослањајући се, такође, на капитално истраживање Милице Дамјановић *Напредни студентски покрет Београдског универзитета 1919–1941*, оценила је да су припадници левих земљорадника на Београдском универзитету током тридесетих година прошлог века, „раме уз раме са комунистима била у сржи свих антирежимских и антифашистичких народнофронтовских акција” (Јовановић 1989: 231). Иступања студентског

²⁸ АЈ, НСП – 720, К5 – 467.

²⁹ АЈ, НСП – 720, К5 – 462.

земљорадничког и студентског демократског клуба откривају једну нову димензију атрибута „уједињена” у оквиру ентитета „Уједињена студентска омладина”. Приврженост антифашизму и демократској суштини идеје „слободног универзитета” није била својство искључиво комунистички оријентисаних студената, иако се њихове заслуге у артикулацији и очувању ових идеја тешко могу довести у питање. Не мање важно, историјска сведочанства мањинских снага у оквиру антифашистичког јединства и политике Народног фронта јесу драгоцен увид за анализу дискурса омладинске културе у међуратном периоду. Штавише, она упућују не само на значај који је позив на јединство студената, и шире, позив на јединство омладинског покрета имао у целокупној пропагандној делатности КПЈ него и на значај које је акционо јединство студената-комуниста и омладине других антифашистички оријентисаних странака имало за саморазумевање те омладине.

Атрибути „народности” и „јединства”, иако данас звуче готово као празни означитељи, у времену када су се формирале одређене равни њиховог значења, артикулисани су у снажној корелацији са доживљеним искуством, о чему постоје бројна сведочанства. До које мере је дискурс летака, прогласа и омладинске периодике резонирао са политички освешћеним и радикализованим младим људима сведочи рукописна грађа из тог периода. У Збирци песама револуционарних песника и песама револуције, која се налази у Државном архиву Србије, налазимо дневничке белешке и руком писану новелу *Марија* партизанског борца Боривоја Томића Ике, из 1941. и 1942. године. У свом дневнику овај партизан је, између осталог, забележио: „Моја двадесета година пала је у доба очајне борбе за слободу и културу”.

Даље, у партизанској новели *Марија*, која говори о упознавању једне сеоске девојке са идејама комунистичког покрета, те њеном придруживању партизанским одредима у шуми и погибији³⁰, наратор Маријину одлуку да се одметне у партизане, након што присуствује сцени у којој колаборационистичке снаге тероришу становнике њеног села, коментарише на следећи начин: „чуо се глас достојан својих предака, глас слободољубиве омладине против фашистичког ропства”³¹. У послератним издањима *Народног студента* на предратни *Студент* реферира се као на „лист напредне и слободољубиве омладине”, а у обраћању омладини Србије, Јосип Броз Тито је изјавио да су се омладинци у борби показали као „достојни синови својих предака српских устаника, српских хероја” („Ви сте наша нова армија – армија рада!”, *Млади борац*, 13/1944: 1). О блискости идиолекта Томићевог рукописа и фразеологије омладинске периодике сведочи и чланак из првог броја *Студента* „О потребама културног рада на универзитету”, где се Београдски универзитет описује као установа која је увек носила „стег слободе и културе” (*Студент*, 1/1937: 7). Даље, „За слободу и културу”, односно за „За мир, науку и културу” биле су неке од најчешће коришћених парола у пропагандним материјалима студентског покрета. Сродан патетични тон и готово идентичне формулације налазимо, на пример, у некрологу (говору Милоша Минића у име студентског покрета) који је *Студент* објавио поводом смрти Бранислава Нушића:

³⁰ Боривоје Томић Ика свој текст именован је као роман, иако га је, пре свега због дужине, логично жанровски класификовати као новелу.

³¹ ДАС, Збирка песама радничких песника и песника револуције – Ж 27.

„Умро је Бранислав Нушић, велики српски књижевник. Клонула је једна велика рука, која је дуго носила буктињу слободе, која је *новим демократским народним снагама* додала ватру догласницу што ју је примила преко руку светлог реда Стерије, Милована Глишића, Радоја Домановића [...] Пао је еминентни представник српског духа, духа Српства, који је увек кресао варнице у непомирљивој борби за народ, за слободу и културу”³² (Милош Минић, „Омладинац прошлог века”, *Студент*, 10,11/1938: 3).

Овај одломак важан је не само као (још један пример) варирања атрибута „народног” него и због тога што се у њему огледа и једно специфично значење овог широког појма, креирано помоћу дискурзивне синергије омладинске штампе и књижевне критике. Поред тога што је у омладинским часописима, у складу с партијском доктрином о томе да и књижевно/уметничко стваралаштво подлеже партијској идеологији и дисциплини, конструисан континуитет између различитих типова „реализма”, и књижевни критичари у књижевним часописима попут *Српског књижевног гласника* и *Прегледа* тумачили су појаве у српској и југословенској књижевности на трагу идеје о „социјалној литератури”.

Милан Радуловић је ову групу критичара назвао „хроничарима културе”, а процес „убличавања свести о социјалној условљености, идеолошким конотацијама и револуционарној друштвеној функцији уметничке форма” именован је као „социјализацију литературе”. Као кључне утицаје на овај правац књижевне критике Радуловић је препознао „литерарну идеологију просветитељства и реалиста, уметничко искуство модерниста и марксизам” (Радуловић 1983: 7–55). Марксизам се овде односи како на покушај верног „реконструисања духовног стања једног времена”, тако и на сагледавање историјске и друштвено-економске позадине књижевних појава. Један од „културних хроничара” био је и Милош Савковић, познати гимназијски професор под чијим су се утицајем ученици окупљали око листа *Нови средњошколац*³³ (Поповић 1981: 65). Милош Савковић³⁴ у чланку „Историјски феномен у књижевности” тумачи развој народне поезије на следећи начин:

„Десило се, међутим, тада нешто, што је било резултат историјске нужности: развој те реалистичке пучке песме заустављен је стварањем грађанског сталежа. Социјални и класни карактер те пучке песме претвара се насилно у ‘национални’ и преко ње ми добијамо највећи део онога књижевног живота у нашој историји који се званично зове ‘национални романтизам’” (Савковић 1983: 127).

Из овог цитата јасно је да су „социјализација литературе” и „социјални реализам” дискурзивне стратегије и књижевни програми којима се основни принципи народне књижевности, односно онога што су представници *социјалне литературе* разумевали као супстрат ‘народног’ у усменом стваралаштву, усвајају и проширују у модерном контексту. Тај резон огледа се у дијапазону писаца које је Савковић сврстао под социјални реализам, а

³² Курзив је мој.

³³ *Нови средњошколац* и *Зора*, средњошколски листови који су „због свог великог тиража, масовног растурања и популарности, били признати као општа средњошколска гласила” (Vasić 1977: 598), имали су огромну улогу у ширењу комунистичких идеја међу средњошколкама и средњошколцима, због чега су се и нашли на удару власти.

³⁴ О овом аутору видети Гвозден Ерор, *Књижевни историчар Милош Савковић у свом времену*, 2008.

то су Игњатовић, Шеноа, Глишић, Јакшић, Ковачић, Новак, Козарац, Матавуљ, Ранковић, Домановић. Даље, поред повезивања и најчешће и изједначавања појмова националног и социјалног, важна одлика овог књижевног програма јесте антиромантичарска парадигма³⁵. Ако је српски/хрватски романтизам, где, поред самих песника – Змаја, Лазе Костића, Мажуранића, Прерадовића, Суботића – Савковић као битне „саучеснике” препознаје и уреднике часописа, почивао на сједињавању појмова народног и националног, пројекат социјалне литературе настојао је да раздвоји оно што је препознато као социјални карактер народне уметности од националног и националистичког садржаја као идеологије грађанске класе. Штавише, не само да раздвоји него и да ове појмове постави у однос антонимије.

На сличан феномен наилазимо и у оквиру генезе појма „народни студенти”. „Народни студенти” су се још у првој половини тридесетих година прошлог века саморазумевали као опозиција „националним студентима”, а префикс „национални” у овој синтагми увек су стављали под наводнике, с намером да раздвоје оно значење атрибута „национални” које је блиско „народном” од идеологије фашистичких организација на универзитету. Као што се може видети у профашистички оријентисаним *Студентским новинама*, које је уређивала студенткиња медицине Драгојла Остојић, фундаментална дискурзивна стратегија крипто и профашистичке штампе састојала се из привидне неутралности „националног”. Драгојла Остојић је на универзитетским изборима била носилац листе „националних студенткиња”, односно Програма студентског антикомунистичког блока. У тексту под насловом „На изборе”, она тврди:

„Другарице и сестре – група студенткиња издала је летак у име опозиционе листе студенткиња. То је иста она група која се под заставом марксизма цинички подсмева породици и браку, а у летку се разнежује над судбином мајке [...] Колегинице! Борбом противу државе и национализма нећемо постићи ништа, нити ћемо довршити Дом, нити шта учинити за женска права”. (*Студентске новине*, 6/1936: 1)

Међутим, „народно” као супротност „националном” значењски је најлабилнији слој овог појма. Како се рат приближавао, расла је и потреба да се „национално” и „патриотско”, понајвише из тактичких разлога, ставе под окриље антифашизма. На тај начин се и Миодраг Поповић, универзитетски професор и историчар српског романтизма, у мемоарима о својим средњошколским данима присећа *Алманаха Новог средњишколца*:

„Ова необична ђачка публикација, у којој смо мобилисали целу историју, од Матије Гупца и Карађорђа, преко Уједињене омладине српске, илира, карбонара, Штросмајера и српских комита до младобосанаца и србијанских сељака који су изгинули у ратовима 1912–1918, настала је комбинацијом различитих патриотизама”. (Поповић 1981: 65)

Нестабилност опозиције народно – национално, може се, такође, уочити на примеру развоја дискурса о *народу, народним интересима и народној култури* пре и после Другог

³⁵ Но, док је критика осуђивала романтичарске песнике за преозначавање класног садржаја у национални, омладински покрет радо се ослањао на романтичарске традиције. То се види и по томе што је Милош Минић употребио синтагму „ватре догласнице” из Змајеве песме „Светли гробови” да би описао значај и улогу Бранислава Нушића.

светског рата. Семантички најстабилнија раван појмова „народни студенти” и „народна култура” тиче се, очекивано, политике Народног фронта, тј. широких политичких, друштвених и културних савеза у борби против фашизма. У том смислу посебан значај има културни програм који је студентски покрет приредио за дочек Ивона Делбоса, министра спољних послова Француске, државе у којој је, поред Шпаније, на власти била влада Народног фронта.³⁶ Београдски мировни одбор, као једна од организација у оквиру АОССУ, како се истиче у публикацији *Народна омладина Југославије Француској*, коју је студентски покрет на Београдском универзитету издао у част Делбосовог доласка, био је „координатор преко 150 омладинских, радничких, студентских, грађанских итд. друштава у одбрани мира” (1938: 6)³⁷

У овој брошури једно поглавље посвећено је француској књижевности и култури, где су штампани говори са предавања „О духу француске књижевности”, одржаног два дана пре Делбосовог доласка (10. 12. 1938), на коме су говорили Исидора Секулић, Милоје Милојевић, Паулина Албала, Миодраг Ибровац и Јован Поповић. Даље, из одељка „Изјаве пријатељства и љубави према Француској Републици, које је омладински мировни одбор примио од многобројних јавних радника и организација” може се јасно реконструисати физиономија народнофронтоске културне политике. Испред Удружења уметника, научника и писаца потписали су се Бранислав Нушић, Јаша Продановић, Исидора Секулић, Синиша Станковић, Душан Матић и, између осталих, и поменути професор и књижевни критичар Милош Савковић. Поред изјава пријатељства Иве Политеа, председника загребачке адвокатске коморе, Богдана Крекића, секретара Земаљске централе слободних радничких синдиката, Паулине Лебл Албале испред Удружења универзитетски образованих жена и Милене Атанацковић, председнице Женског покрета у Београду, Милоша Поповића, старешине Југословенске велике ложе трезвености, те Данице Зечевић, председнице Лиге жена за мир и слободу, овој политичкој и културној манифестацији придружили су се и разни публицисти. У име редакција (про)комунистичких часописа *Наша стварност* и *Жена данас* огласили су се уредник Александар Вучо и секретарка редакције Милица Шуваковић, а у име социјално-књижевног часописа *Живот и рад* подршку мировној и антифашистичкој спољној политици Француске исказали су и Ксенија Атанасијевић и Сима Пандуровић.

У духу оцене Милијана Неоричића, послератног секретара Централног већа Народне омладине Југославије, да је „Лолина заслуга што је повезао напредни студентски покрет са радничком и сељачком омладином” („У знаку 29. новембра”, *Млади борац*, 111/1946: 3), може се закључити да је заслуга мировних и културних активиста студентског покрета била у повезивању комунистичких, радничких, струковних, научних и феминистичких

³⁶ Влада Народног фронта у Француској формирана је 1936. године, када је истоимена листа однела победу на парламентарним изборима, и опстала је до 1938. године. Период од 1936. до 1939. године у Шпанији јесте период владе Народног фронта. Када је ова коалиција победила на скупштинским изборима 1936. године, фашистичке снаге на челу са генералом Франком отпочеле су оружани напад, који прераста у Шпански грађански рат.

³⁷ Ова брошура чува се у личној збирци Милована Матића Лулета у Историјском архиву Београда, ИАБ 2007, Ф2 – 5. Поред тога што је био најбољи пријатељ Иве Лоле Рибара, те заједно с њим покретач *Студента* и легалног скојевог листа *Младост*, М. Матић је, како се из ове збирке може видети, учествовао и у уређивању *Студента* (Писмо Јану Казимиру, 1. 6. 1938). Даље, заједно са уредником *Студента* Богданом Пешићем учествовао је у раду Конференције омладине Средње Европе, те био један од делегата на Конференцији Међународне уније студентских удружења за Друштво народа.

удружења у заједнички антифашистички фронт. Но, у првим послератним годинама ова сарадња је избрисана из званичног дискурса, а историја прекројена тако да се допринос феминистичких, али и других организација антифашистичком наслеђу умањи. Тако у документима Антифашистичког фронта жена наилазимо на следећу формулацију – „У земљама Југославије постојала је прије почетка рата грађанска феминистичка организација ‘Женски покрет’, која се није уопште залагала за интересе народа.”³⁸ Имајући у виду да је синтагма „ненародни режим” у међуратном раздобљу играла кључну улогу у антирежимској мобилизацији, може се рећи да је дисквалификацијом некадашњих савезница као „антинародних” Комунистичка партија практично успоставила монопол над овим појмом. Ова тенденција унеколико је супротна у односу на функцију коју је придев „народни” имао у дискурсу о „народним студентима”. Ако се вратимо омладинској периодици из тридесетих година, видећемо да се у тексту „Прослава 15. августа – омладинског дана” каже следеће:

„Од привилегисаног, издвојеног дела омладине студенти су постали поново, по своме положају и интересима, њен саставни део: од малих студентских група које су схватале своје задатке и развијале њима сходну активност, настали су данас велики студентски покрети, који обухватају масе студената у напорима за остварење њихових права, права читаве омладине народа”. (*Студент*, 7/1937: 7)

То значи да је стратегија означавања учесника Напредног студентског покрета као „народних студената”, односно студената комуниста као „народне омладине” играла фундаменталну улогу у превазилажењу јаза између младих радница и радника, тј. омладинских организација у радничком покрету, с једне, и студенткиња и студената, с друге стране. У Савезу комунистичке омладине Југославије студенти су чинили четвртину чланства, наспрам 45 посто радника и 30 посто сеоске омладине (Petričević 1986: 144). Но, парадоксално, иако бројчано мањина, студенткиње и студенти функционисали су као борбено језгро омладинског покрета, што је и констатовано у Резолуцији о Петој земаљској конференцији СКОЈ-а, која се одржала у лето 1939. у Словенији. У Резолуцији стоји:

„Омладински покрет у земљама Југославије развијао се – и тек у задње вријеме могу се забележити прве позитивне промене у том правцу – ослањајући се углавном на студентску омладину. То значи да није било рада у организацијама радничке омладине; наши другови су забележили у том раду и лепих успеха, али наш Савез још није успео да томе питању посвети пажњу коју заслужује, да томе раду и акцијама да шири значај, да их продуби и организује и тако омогући нарастање једног покрета радничке и радне омладине”. (Petričević 1986: 135)

Дакле, атрибут „народни” у студентским гласилима и пропратном пропагандном материјалу поседовао је функционални карактер. Његова реторичка сврха била је двострука – прво, сједињавање радничких слојева и „студентства” у јединствен омладински покрет, затим, повезивање „високе”, грађанске културе са пропагандним традицијама радничког покрета. Стога се може рећи да је успех студентског тела у омладинском покрету, о коме се говори и у цитираној Резолуцији, последица културне политике утемељене у оваком разумевању карактера „народног”. То, другим речима, може

³⁸ АЈ, АФЖ – 141, К10, Ф50 – 398.

бити разлог због кога је *Студент* допирао до читалачке публике до које, на пример, *Борбени студент* није.

После Другог светског рата пак, након што је КПЈ остварила апсолутни политички монопол, категорија „народног” губи свој практични и функционални карактер, те постаје есенцијализована категорија којом се, као што смо видели на примеру Женског покрета, некадашњи савезници, а сада такмаци, дисквалификују. Слична реторичка судбина задесила је и појам „јединства”. Његов прагматични карактер из међуратног периода елиптично је исказан паролом која се на страницама *Студента* јавља 1938. године, док је у самом покрету у оптицају још од 1936, а која гласи – „Остваримо јединство живих да не бисмо у заједничким гробовима остварили јединство мртвих”.³⁹

Узевши у обзир да су млади чинили не само већину становништва послератне Југославије него и 42 посто посланика у Привременој народној скупштини Демократске Федеративне Југославије (Рајчевић и др. 1969: 392), у новим друштвено-политичким околностима „позив на јединство, без политизирања” („Ви сте наша нова армија – армија рада”, *Млади борац*, 13/1944: 1) у контексту есенцијализовања категорије „народа”, тј. представљања КПЈ као јединог легитимног заступника његових интереса, изгубио је конотацију опозиционог јединства антифашистичких снага из међуратног периода, представљајући управо супротно – позив на одустајање од опозиционих активности.

³⁹ АЈ, НСП – 720, К7 – 703.

2. 4. ДУГ МОДЕРНОСТИ: КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА ПОЈМОВА „НАПРЕДНО” И „ПРОГРЕСИВНО”

Мозаичка структура производње значења у периодици изразито је користан алат за дијахронијску реконструкцију значења одређених појмова. Ова структура односи се на датост да мрежа часописа и листова, као систем међусобног реферисања, сличних уредничких политика, исте или сличне групе сарадника и сарадница, функционише као својеврсни резервоар података и сведочанстава о ауторкама и ауторима, али и о колективним чиниоцима као што су интелектуални кружоци, политичке и струковне организације, друштвени и културни покрети. Када се материјал прикупљен анализом периодике постави у шири интерпретативни контекст који чине мемоарска и архивска грађа, добија се целовит(и)ја слика одређених културних процеса и феномена.

На овај начин утврдили смо да је атрибут *народни* био носилац дискурзивне стратегије комунистичког покрета у намери да премости јаз између радничке и студентске омладине. Као такав, овај атрибут заправо је био средство културне политике социјалистичког хуманизма, тј. културне политике Народног фронта, која се заснивала на покушају да се естетски идеали хуманизма уклопе у циљеве социјалне револуције. Способност редакције, а тиме и уредничке политике *Студента* да не подлегне утицају теоријских и политичких размимоилажења у партији несумњиво је допринела томе да овај лист (п)остане „огледало ширине напредног студентског покрета организованог на народнофронтској основи” (Симаковић-Ђукић 1989: 126).

Још један појам који је, ради разумевања културних и књижевних стратегија, а тиме и њиховог свеукупног учинка, неопходно рашчланити следећи трагове мозаика периодичке мреже јесте појам „напредног”, односно „прогресивног”. Захваљујући томе што је овај појам некритички прихваћен у историографији послератног раздобља, студентски покрет на универзитетима у Краљевини Југославији између два рата остао је овековечен као „напредни студентски покрет” (в. Дамјановић 1974). Такође, овде треба напоменути да се чврсто срастање појмова *омладинског* и *напредног* зачиње још у периоду младобосанског антиимперијализма, оснивањем организације ђака сарајевских средњих школа Српско-хрватска напредна омладина. Њен први председник постао је 1911. године Иво Андрић.

Од самих почетака стратешки осмишљене фреквентне употребе квалификатива *напредни*, уочена је његова реторичка снага, будући да је „посебно истицано да комунисти под именом слободе и напредности својих идеја не само да тиранишу и оглашавају назадним и заосталим све оне који се са њима не слажу него примењују груба недемократска средства да би наметнули своја схватања и заплашили противнике” (Бонџић 2019: 50).

Дакле, придеви „напредни” и „прогресивни” имају милитантну и дисквалификујућу конотацију, баш као и атрибут „народни” (за оно чему се приписује *ненародни* карактер). У телеграму Хосе Дијазу Рамосу (José Díaz Ramos), генералном секретару Комунистичке партије Шпаније, на почетку Шпанског грађанског рата, Ј. В. Стаљин поздравио је оружану

борбу шпанских антифашиста и интербригадиста као „дело свег напредног човечанства“ (Kirschenbaum 2015: 15).

У записнику са седнице Акционог одбора стручних студентских удружења⁴⁰ из јуна 1937. године (15. 06. 1937) једна од тачака дневног реда јесте и Омладинска конференција у Паризу, коју организује Светска студентска заједница за мир, културу и напредак. У позивном писму Акциони одбор се позива да учествује у изради два реферата – у реферату о борби за универзитетске слободе и у реферату под називом „Студенти у народу“. Дакле, *народ*, *напредак* и *слобода* јесу кључне речи које сажимају пропагандни карактер омладинског антифашистичког активизма у међурађу. Оне, као што се може приметити, поседују нормативни карактер, тј. њихова употреба не указује првенствено на реално стање ствари, већ имплицира оно што се пројектује као жељени резултат. Управо из те нормативности ових крајње апстрактних појмова изводи се релационо-таутолошка позиција атрибута *народног* и *напредног* (*прогресивног*).

Напредно је оно што омогућава напредак, бољитак, материјално благостање и културни развој *за народ*. *Народно* се пак по правилу односи на тежњу народа за остваривањем поменутих циљева⁴¹. Штавише, о блискости ова два појма говори и то што се у политичкој филозофији, првенствено у америчком контексту, популизам, или *народњаштво*, како би гласио адекватан превод који уважава етимологију, и „прогресивизам“ третирају као сродне, органски повезане политичке позиције. Не мање важно, *политика напретка* посматра се као двадесетовековни потомак деветнаестовековног популизма, који је такође почивао на сарадњи радничког покрета и покрета ситног сељаштва (Rodgers 1982: 113–132).

Референтни оквири у којима се појмови *напредног* и *прогресивног* могу разумети на начин релевантан за проучавање омладинске периодике јесу стаљинизам и модернизација. Све омладинске организације, попут СКОЈ-а, али и оних студентских удружења под утицајем комунистичке партије, која су деловала (полу)легално, биле су, судећи према начину на који су разумевале револуционарне процесе, стаљинистичке. Под стаљинизмом овде се подразумева изједначавање историјске улоге партијске бирократије са историјском улогом радничке класе, те поистовећивање спољнополитичких интереса Совјетског савеза са интересима револуционарних радничких снага у целом свету. На културном плану, стаљинизам је подразумевао и пропагандну машинерију која је социјалистичком реториком замагљивала односе експлоатације и угњетавања (Humphries 2016), премда се књижевно и културно наслеђе овог периода не може једнозначно интерпретирати свођењем на пропагандни аспект. Другим речима, означавањем Совјетског савеза као „земље социјализма“ критика експлоатације и неправедности у

⁴⁰ АЈ, НСП – 720, КЗ – 428^{a/2}. Из записника АОССУ, који су уредно вођени, види се да је у периоду од 1938, те практично до краја 1940. године редакција *Студента* на готово сваком од ових састанака, као и многа друга стручна удружења или пак Удружење студенткиња, имала властитог делегата. На овим састанцима дискутовало се, између осталог, о објављеним текстовима, уредничкој стратегији, цензури, али и о финансијама листа, о чему ће нешто касније бити речи.

⁴¹ Пример таквог дискурзивног обликовања *народа* налазимо и у поменутих записницима са седница АОССУ: „25. 10. 1940. Напад на Аутономију Универзитета извршен је из два разлога. Прво што је студентски покрет по својој традицији познат као слободарски, чији је утицај у земљи и народу врло јак, а друго што су студенти огромним делом из сиромашних слојева народа и као такви представљају један одред тога народа у борби за бољи живот. АЈ, НСП – 720, КЗ – 428^{a/3}.

његовим границама олако је отписивана као израз пропаганде капиталистичких сила. У послератном периоду, када се насупрот идеји светске револуције, у међународној политици заговара коегзистенција „социјализма у једној земљи” и америчког капитализма, Стаљин је означен као „вођа напредног човечанства” (Malenkov 2008).

У говору „КПЈ и питање рада међу омладином”, одржаном на Петој земаљској конференцији КПЈ, Иво Лоло Рибар истакао је, отворено се позивајући на Стаљиново учење, да је улога омладинских организација у комунистичком покрету у томе да буду спона између „маса” и авангарде радничке класе окупљене у партијском руководству (Petričević 1986: 142).

Доминантна парадигма у совјетологији, практично све до краја осамдесетих година прошлог века, била је искључиво оријентисана на „тоталитаризам као сукоб државе против народа”. Све до појаве и развоја метода друштвене историје, механизми државне (бирокарске, партијске) репресије над индивидуалним и колективним слободама проучавали су се практично као да су независни у односу на друштво (Fietzpatrick 1986: 357–373). Треба рећи да се у поменутој интерпретативној парадигми совјетологије реч *народ* употребљавала као синоним за друштво, што је био случај и са пропагандним апаратом Совјетског савеза. Сродност у значењу између *народа* и *друштва* дочарана је и у једном од најзначајнијих текстова социјалистичког реализма – у роману Василија Гросмана (Василий Семёнович Гроссман) *Народ је бесмртан* (*Народ бессмертен*). Овај роман, у преводу Милице Латковић, јесте прва књига штампана у ослобођеном Београду у децембру 1944. године.

Главни јунак Богарев, до рата професор марксизма, а у рату војни комесар стрељачког одреда, размишља о исходу битке:

„Помисао на неуспех Мерцалова била је неподношљива, јако је пекла. Он замрзе светлост сунца, чинило му се као да је небо потамнило, постало црно, он није видео шируку пољану која се простирала пред њим, све је ишчезло – и дрвеће и поље. Само га је мржња према Немцима испунила свег – овде на ивици шуме он је себи јасно представио ту црну силу која се размилела по народној земљи. Народна земља! У маштањима Мора и утопијама Овена, у делима оштроумних француских филозофа, у записима декабриста, у чланцима Бељинског и Херцена, у писмима Жељабова и Михајлова, у речима ткача Алексејева, изражена је вечна чежња човечанства за земљом која не зна за ропство, за животом заснованим на законима правде и разума, за земљом у којој сви подједнако имају, за земљом у којој је збрисана вечна неједнакост између радника и послодавца. Хиљаде и хиљаде руских револуционара погинуло је у борби. Богарев их је познавао као старију браћу, он је читао о њима све, он је знао њихове последње речи и писма писана мајкама и деци пред смрт... Он је волео те људе и поштовао их је као блиске и своје. Многи су од њих били радници у Кијеву, штампари у Минску, кројачи у Вилни, ткачи у Бјелостоку – у градовима сада заузетим од фашиста.” (Гросман 2014: 99–100)

Најважнија идеја поетизована у овом одломку јесте, дакле, идеја *напретка* као последица друштвене револуције. Напредак је овде схваћен као радикалан раскид са прошлошћу, односно као изградња друштва једнакости. Имајући у виду да су „дискурси модерности сачињени од бројних сукобљених реакција на друштвене промене из тог доба” (Kolarić 2017: 13), посебно у контексту омладинске штампе и културне политике

студентског/омладинског покрета, важно је испитати на коју друштвену промену ова телеолошки интонирана концепција *развоја* и *напретка*, као кључних речи модерности и модернизације (чак и када се ови појмови схвате аисторијски), представља реакцију. Одговор је експлицитно садржан и у цитираном одломку из Гросмановог романа – фашизам се испоставља као кључна претња хуманистичком наслеђу и напретку. Нешто раније у роману Богарев у унутрашњем монологу именује још један фундаменталан проблем модерног доба – технологију. Суочивши се са технолошком и логистичком развијеношћу окупаторске војске, Богарев закључује – „Богарев је пажљиво изучавао заповести немачке команде [...] Није то била култура разума него цивилизација нагона, нешто што полази од организованости мрава и животиња које живе у чопорима” (Гросман 2014: 14).

Дакле, насупрот овој нагонској, технолошки и технички савршеној, али дехуманизованој визији напретка налази се совјетска и народнофронтска представа *напредног* друштва. Другим речима, технички развој не значи увек и културни. Напротив, он може подстаћи општи духовни регрес, уколико потиरे хуманистичке вредности. Ову идеју јасно је изразио и Иво Лоло Рибар у тексту „Шта је фашизам донео омладини”, који је уврштен у антологију *Чланци и говори*, приређену и објављену, с предговором Милована Ђиласа, поводом десетогодишњице Рибарове погибије (1953):

„Потребно је по сваку цену спречити да се средње класе, које сваким даном све више пропадају, не сједине са изгладнелим радништвом. Њихово прибирање у један широки народни фронт значило би неминовну пропаст реакционарних снага. Зато их треба раздвојити. Треба закрчити пут просвећивању и критичком духу. Треба створити громобран који ће каналисати и испразнити атмосферу која је наелектрисана незадовољством. Такав громобран је национална мистика. То је мистика фашизма [...] Зато се фашизам труди да снажним повратком уназад спречи кретање ка новим облицима друштвеног живота, које намеће нова техника, то јест да задржи ход ка свету пунијег живота и културе. Он у томе успева за извесно време, намећући омладини идеал мравињака, свдећи људе на слепе црве, патриоте и војнике, задахнуте анималном страшћу размножавања и грубом грозницом рада без свесног циља.” (Ribar 1953: 41, 44)

Југословенска културна политика је и након сукоба Тито–Стаљин у великој мери остала верна парадигми која у срж категорије напретка, поред економског развоја (норма, петогодишњи планови), поставља однос према херојској прошлости као врхунском изразу тежње за хуманизацијом односа у друштву. Отуда толико херојско-романтичних цртица и бележака у омладинској штампи у периоду од 1945. до 1952. године.

У овом периоду, као што је већ речено, студентска штампа губи своје интелектуалне и културне прерогативе из међуратног раздобља. Стога се, као што је већ наговештено, листови *Омладина* и *Народни студент* не разликују у жанровском погледу. Ово су, може се рећи, године утврђивања револуционарног континуитета, где преовладава жанр сећања на Други светски рат. У чланку „13. Јул 1941.” Мирко Вујачић пише: „Имала је наша Револуција у првим данима нешто од оног заносно-романтичног, што је чинило, ако се тако може рећи, поетски лепом”. Овај став аутор касније потврђује поетизацијом властитог искуства, у духу херојског наратива какав се јавља и у совјетском роману –

„Нема ни копача, ни косача, ни жетелаца – све је отишло да жање жетву устанка слободе, борбе и револуције” (*Омладина*, 27/1952: 1).

Специфично периодички жанр, који транспонује основна поетичка начела соцреалистичког романа у штампу, а који се у овом периоду одомаћио јесте биографска белешка како о партизанским борцима, најчешће палим у борби (Војин Ђурашковић, „Из борби најмлађих српских пролетера – сећања Војина Ђурашковића на Другу пролетерску”, *Омладина*, 26/1952: 1–2), тако и о „ударницима”, чланицама и члановима омладинских бригада, „градитеља напретка”, који су учествовали у масовном описмењавању становништва, те у изградњи послератне инфраструктуре у земљи („Студентске бригаде могу бити поносне на успехе постигнуте на градилиштима”, *Омладина*, 32/1951: 1).

Парадоксално, упркос романтичној интонацији, културни образац у оквиру којег долази до промовисања посебне фигуре еманципације, личности која задовољава критеријуме припадности *народним* и *прогресивним* вредностима, јесте модернизацијски, јер се ослања на радикалан раскид са прошлошћу (Kolarić 2017: 13), те инсистира на јасном и свесном опредељењу за друштвени напредак према критеријумима и економског развоја и хуманизације односа у друштву.

Међутим, реч је о својеврсном парадоксу. Речи попут модерности, модерног, модернизације описане су као део западног, тј. „буржоаског” регистра, и замењене појмовима *напредног* и *прогресивног*. Из тога се може извући неколико закључака о природи ових појмова. Пре свега, дискурс у коме се ови појмови јављају јесте модернизацијски, јер садржи јасну прескриптивну компоненту у смислу опредељивања за раскид с прошлошћу, која се разуме као време заосталости и примитивизма. Даље, он настаје као одговор на један други облик модернизације – на фашизам као друштво нечовечних односа, које то покушава да компензује техничким и технолошким развојем.

Стаљинистички дискурс модернизације, чију реторичку осовину чине идеологеме попут „прогресивног човечанства”, „напредног покрета”, „напредне омладине”, упркос еманципаторској реторици, почивао је на редукованом приказивању реалности. У жанровима омладинске периодике то својство очитовало се кроз значај који је поседовао жанр биографске белешке о младима као партизанским борцима и учесницима радних акција, којим су у први план истицани херојски наративи. Кључни поетички захтев који се артикулисао и на страницама омладинске периодике није само револуционарна телеологија – разумевање историје као процеса чије целокупне снаге унапред воде ка социјалистичкој револуцији – већ се захтева и оптимизам као знак поверења у тај процес, односно његово остваривање у пракси. Стога не чуди што песници, попут Бранка В. Радичевића или Весне Парун, бивају критиковани као „декадентни”, услед песничког сензибилитета који није био нарочито компатибилан са захтевима соцреалистичке поетике (Рековић 1986: 42). Зато овде треба нагласити да је целокупна репрезентацијска парадигма почивала на стратешком умањивању свих оних аспеката реалности који се нису уклапали у визију линеарног, непомућеног напретка, чиме је и критичка перспектива у односу према комунистичкој партији и њеном руководству била унапред обесмишљена.

Омладинска периодика је у таквој репрезентацијској парадигми имала двоструку улогу. Најпре, у жанру биографске белешке и цртице она је одређене романескне одлике пренела у дискурс периодике и тиме допринела њиховој популаризацији. Даље, будући да „омладинска гласила имају задатак да инаугуришу једну програмску књижевност као

незаменљиво васпитно-образовно средство које мора доспети до најширег круга читалаца” (Рековић 1986: 38), она је играла битну улогу у теоријском промишљању о књижевности. Отуда не чуди што ће омладинска периодика, тј. часопис *Младост*, бити поприште полемике, где ће се некритичко преузимање парадигме совјетске књижевне критике и теорије књижевности отворено довести у питање (Радомир Константиновић, „Неколико утисака с конгреса писаца”, *Младост*, 1/1950: 2).

Чињеница да је омладинска периодика неретко фигурирала као кључно место практиковања принципа *партијности* у књижевности, али и да је имала важну улогу у његовој теоријској артикулацији и потоњем оспоравању сведочи о слојевитости дискурса омладинске периодике. Та слојевитост указује на особености југословенске културне политике. Очито је да су цензура и контрола, с једне, и стратешко промишљање улоге књижевности у друштву, с друге стране, што се не може свести на вулгарну тенденциозност, тј. пропагандни карактер књижевних текстова тога доба, међусобно коегзистирали.

Стога је за историју књижевности, и историју (књижевне) периодике, важно да трага за интерпретативним моделима који уважавају обе димензије ове културне политике, без намере да се и једна од њих, за потребе аргумента, занемари. За то је пак неопходно усвојити и анализирати политичку и интелектуалну позадину целокупног омладинског покрета као хоризонт на коме се одређени књижевни и културни феномени појављују.

2. 5. УНИВЕРЗИТЕТСКА ЈАВНОСТ – МОДЕЛ ИНТЕРПРЕТАТИВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Као што је већ речено, концепт аутономије универзитета један је од, из перспективе историје идеја, најважнијих концепата из интелектуалног инвентара антифашизма. Идеја *слободног универзитета*, треба поновити, на мапи антифашистичког наслеђа налази се, пре свега, захваљујући залагању студентског покрета у међуратном периоду. Тај студентски покрет разумевао је себе као „напредни”, будући да је залагање за *прогресивне* вредности представљало један од модалитета антифашистичке модерности. Културни програм који је *напредни студентски покрет* заговарао и практиковао на страницама омладинске периодике називао је „народном културом”. Тај културни програм експлициран је на више места у омладинској штампи, а једно од повлашћених места његове артикулације јесте и уводна реч уредништва *Младе културе*, чији је уредник био Александар Челебоновић. У уводу стоји да је овај часопис:

„[...] захтев стварних потреба и израз наших снага. У нашој прошлости је омладина, нарочито универзитетска, играла видну улогу у стварању и развоју народне културе. Данашња студентска генерација, која је поставила себи за задатак усавршавање и културно подизање, воли и цени великане наше прошлости.”
(„Млада култура”, *Млада култура*, 1/1939: 1)

Дакле, *народна култура*, што закључујемо на основу анализе реторике појма *народни*, овде није употребљена као флоскула. Напротив, она је овде означитељ којим се кодира културна политика Народног фронта. Садржај ове културне политике пак може се прецизно, а истовремено на свеобухватан начин, именовати као *социјалистички хуманизам*. Социјалистички хуманизам, као оквир културне политике омладинске периодике, органски повезује вишеструке улоге концепта аутономије универзитета у самом покрету. Једна битна улога захтева за аутономију универзитета, који омладински покрет на Београдском универзитету испоставља у свом програму, јесте повезивање апстрактног и конкретног, општег и појединачног. Другим речима, концепција аутономије универзитета захтев за корениту друштвену трансформацију преноси на ниво свакодневног живота на универзитету – и обрнуто – она један специфично академски циљ повезује са питањем социјалне једнакости и демократских слобода уопште. Ову потоњу функцију идеја универзитетске аутономије обавља захваљујући *идеологеми херојства*, односно нарацији о херојској жртви, која се односи на студенте и студенткиње погинуле у борби против режима Краљевине Југославије (Мирко Срзентић, Жарко Мариновић, Крсто Љубичић, Боса Милићевић, Живан Седлан). Чланак „Сетимо се 1.02. 1935.”, у коме се читатељке и читаоци подсећају да је „у темеље потпорног удружења узидана света студентска жртва Мирко Срзентић” (*Студент*, 10,11/1938: 1) један је у низу чланака који инсистирају на драгоцености младих живота изгубљених у борби за *слободни универзитет*.

Захваљујући томе што је била привилеговано место артикулације приче о херојском страдању и жртвовању студената, „за слободу и културу”, да се послужимо језичким репертоаром студентског покрета из међуратног периода, омладинска периодика истовремено је била и повлашћен простор формирања и популаризације идеје

универзитетске аутономије. Као таква, она је обликована семантичким и друштвеним векторима из наслова овог поглавља – а то су универзитет, јавност и интерпретативна заједница.

Differentia specifica универзитетског окружења јесте сарадња наставника и студената као *интерпретативне заједнице*, чиме универзитет стиче одређене особине јавности. Либерална грађанска јавност се пак може одредити као дискурзивни и друштвени простор у коме приватни појединци дебатују о заједничком, општем интересу (Habermas 2012), како је овај појам одредио његов најпознатији теоретичар, немачки филозоф Јирген Хабермас. Карактеристика која повезује грађанску јавност и универзитет као један од могућих облика јавности јесте критичка улога у друштву. Но, да би се разумео значај интерпретације текста и полемике за формирање *универзитетске јавности* потребно је осврнути се на неке распрострањене заблуде у вези са концептом аутономије универзитета. Једна од њих већ је поменута и односи се на тенденцију историографије из времена Друге Југославије да, иако у афирмативном тону, борбу за аутономију универзитета своди на средство којим је КПЈ активност омладинског покрета на универзитету задржавала у легалним оквирима. То демантује сама архивска и периодичка грађа – посебно омладинска штампа – која је инсистирала на специфично *омладинском* и *студентском* карактеру жртве коју су студенти положили артикулишући и бранећи ову идеју.

Друга заблуда односи се на једнодимензионално виђење универзитетске аутономије као аутономије од сваког облика идеологије и политике, која је утемељена у поистовећивању аутономије са *неутралношћу*. Историчар Драгомир Бонџић, ослањајући се на тврдње некадашњих ректора Павла Поповића и Јована Цвијића о партијској политици на универзитету као „злу” и „ђачком партизанству”, пише: „Реагујући на протесте студената и делатност комуниста, полиција их је гонила и хапсила и упадала на Универзитет, нарушавајући аутономију, која је већ била урушена деловањем комуниста и других партијских групација на Универзитету” (Бонџић 2019: 47).

Но, аутономија се, као што показује искуство наставника и студената још из времена Велике школе, захтевала у односу на државну и полицијску репресију, о чему је, на примеру Уједињене омладине српске, писао историчар књижевности Васо Милинчевић. Милинчевић закључује:

„У првом периоду рада Велике школе друштвену односно Омладинску левицу представљали су професори као припадници Либералне странке и Уједињене омладине српске и заговорници слободоумних идеја, а у каснијем периоду ће ту улогу преузети студенти. И једни и други, и професори и студенти, били су изложени притисцима школских и државних власти у различитим видовима, подразумевајући за професоре отпуштање из службе, а за студенте искључивање са студија”. (Милинчевић 1989: 67)

И концепт јавности и концепт аутономије универзитета подразумевају неку врсту „самоуправљања” (*self-management*), што би значило да су сами учесници у раду универзитета истовремено и учесници у одлучивању о његовом функционисању, тј. у демократском процесу (Ambrozias 1998). Ову инхерентну немогућност универзитета да

буде аутономан у односу на политику⁴², те легитимност захтева за обустављање државне и полицијске репресије, не упркос овој немогућности, већ управо због ње, можда је најпрецизније, пишући о значају листа *Студент* за студентски покрет 1968. године, формулисала теоретичарка медија Сњежана Миливојевић. Њено тумачење догађаја из јуна '68 издваја се у мору опсежне литературе по томе што је уочила један специфичан аспект *Студентове* улоге. *Студент*, према њеном мишљењу, није био само „платформа”, како се то често истиче у историографској литератури, за изражавање идеја новог студентског покрета. Он је истовремено био и средство (*медиј*) његовог конституисања. Као кључни захтев покрета Миливојевић је издвојила захтев за *успостављање јавне сфере*. Она даље закључује:

„Без тог социјалног простора у коме ће се омогућити дискурзивно формирање друштвене воље, не може се говорити о формирању и деловању политичке јавности, па ни њеног мњења. По томе што је ову чињеницу поставио у центар јавне комуникације, студентски покрет из 1968. оставио је неизбрисив траг у историји Београдског универзитета. И југословенске политике”. (Миливојевић 1989: 81)

Као што је већ речено, јавност се одређује као простор *рационалне* активности, насупрот *гомиле*, коју окупља и води иста *емоција* (Milivojević 2015: 124), и то рационалне активности приватних појединаца, који могу слободно да се удружују у групе⁴³, како би дискутовали о питањима од општег значаја. Ова Хабермасова теза критикована је вишеструко, са различитих делова политичког спектра, а критике су се најчешће односиле на то да се изједначавањем рационалног садржаја и општег интереса, те чврстом дистинкцијом између приватног и јавног⁴⁴ умањује угњетавање жена, чија је улога у утемељењу *грађанске јавности* била формативна. На овај начин се, такође, умањује и искључивање других потлачених група из концепције либералне грађанске јавности. Оне јавности које су се, услед те искључености, формирале у опозицији са грађанском јавношћу називају се контрахегемонијским јавностима или *контрајавностима*⁴⁵, чију је

⁴² Још прецизније речено, ради се о априорној немогућности да захтев за аутономију универзитета буде *аполитичан*, будући да је настао из потребе да се одговори на репресију власти.

⁴³ У тексту „Зашто код нас нема борбе мишљења” „праксисовац” и социолог Руди Супек констатује да је стаљинизам у културном животу Југославије опстао и након раскида са ИБ-ом. У овом чланку Супек реферише на изјаву књижевног критичара Петра Шегедина да међу самим „кутурним радницима” не постоји воља нити иницијатива за дискусијом и полемиком. Као начин за превазилажење диригованих прекида сукоба у културном пољу, како Супек разуме Шегединов и сродне ставове, он предлаже слободу мишљења која ће се заснивати како на слободи удруживања, тако и на слободи *раздруживања*, те закључује: „Да резимирамо, неће и не може бити код нас борбе мишљења, а према томе ни неке начелне борбе или настојања око чврстих начела изградње социјалистичке културе, док један културни радник буде материјално и морално зависно од другог, док књижевник буде књижевнику, сликар сликару, музичар музичару, научни радник научном раднику, *једини и искључиви послодавац*, и док је положај свих тих културних радника такав да их присиљава на солидарност и на све унутарње компромисе ради одржања најпотребнијег животног минимума. Слободна борба мишљења претпоставља слободу избора или опредељења за одређену друштвену групу” (Supек 1953: 911).

⁴⁴ Ова дистинкција је занимљива и из жанровске перспективе. Наиме, док је роман о грађанској породици у 18. и 19. столећу био кључни жанр интелектуалне индивидуације појединца у *приватности*, дотле су жанрови периодике били средство (привилегованог) уласка у јавни простор.

⁴⁵ Овај појам увела је америчка филозофкиња и професорка политичких наука Ненси Фрејзер (Nancy Fraser). Фрејзер полази од критике Хабермасовог становишта, за кога сматра да либералну, односно грађанску јавност идеализира управо зато што се не бави другим облицима јавности, онима које су креирале потлачене и дискриминисане групе. Њена основна теза јесте да „не само да је увек постојало мноштво

детаљну теоријску експликацију и њену примену на женске и феминистичке часописе из међуратног раздобља у Краљевини Југославији изложила Станислава Бараћ (Fraser 1990, Бараћ 2015).

Међутим, узевши у обзир да први програмски текст *Студента* носи наслов „Јавности” (*Студент*, 1/1937: 1), као и да архивски материјал указује на честу праксу студентског покрета да се у званичној комуникацији обраћа „свој заинтересованој јавности” или само „јавности”⁴⁶, те упркос томе што је непрекидно био изложен насиљу државног и полицијског апарата, што је вид угњетавања, мрежа студентских гласила у овом раду посматра се као *јавност*, према гореизнесеним критеријумима, а не као контрахегемонијска јавност. У раду „Универзитет као јавна сфера” (“University as Public Sphere”) социологиња Дијана Амброзас (Diana Ambrozias) залаже се за концептуализацију универзитета као „једне од многих јавности где се и конституишу и оспоравају и партикуларни и општи интереси помоћу проширене концепције рационалне дискусије” (Ambrozias 1998). Ова концепција примењива је и на *универзитетску јавност* конституисану око *Студента* у периоду од 1937. до 1940, као и током шездесетих година прошлог века.

Једна од честих оптужби упућених на Хабермасов рачун јесте и она за елитизам, будући да Хабермас идеализује почетке конституисања јавности у Европи 18. и 19. века. И универзитет и јавност су у 20. веку прошли кроз структурни преображај из ексклузивне и елитне институције у масовну, али то није нужно значило и опадање њиховог културног значаја (Ambrozias 1998). Југословенски случај то такође показује.

Наиме, из записника Акционог одбора стручних студентских удружења стичемо увид у то како су се свакодневни послови у редакцији *Студента* и *Младе културе*, чија се редакција налазила на истој адреси (Симиња 14), одвијали. Најпре, под тачком дневног реда која би готово редовно била резервисана за *Студент* расправљало се о објављеним текстовима, али и о текстовима које би требало написати и објавити. Ови записници, поред тога што садрже упутство које је АОССУ издао стручним удружењима – да редовно издвајају новац за штампање *Студента*, те информацију да је за штампање *Студента* било потребно 2000 динара, због чега се *Студент* у више наврата задужио код Удружења студената медицине⁴⁷ – представљају и изнимно вредно сведочаство о колективном раду редакције. Примера ради, на седници Акционог одбора одбијен је предлог редакције да се, када је због цензуре *Београдски студент* поново морао да мења име, лист преименује у

јавности које се међусобно такмиче него су и односи између буржоаске и других јавности одувек били конфликтне природе. Од самог почетка, контрајавности су оспоравале искључујуће норме либералне јавности, развијајући алтернативне стилове политичког опхођења и алтернативна правила јавног говора” (Fraser 1990: 61). Означавајући овакво понашање као *контрахегемонијско*, Фрејзер се ослања на концепт хегемоније италијанског марксисте Антонија Грамшија (Antonio Gramsci), што подразумева морално, културно и идеолошко савезништво угњетача и угњетених, односно *пристанак* ових других. Ненси Фрејзер може се уврстити међу друштвене теоретичаре који сматрају да је суштинска иновација у вези с либералном грађанском јавношћу био својеврстан „хегемонијски заокрет”, односно да је успостављање грађанске јавности трансформисало природу политичке доминације. Наиме, док је у претходним епохама доминација значила изравно потчињавање уз примену силе, либерална јавност функционише (и) као један од механизам произвођења *пристанка* (Fraser 1990: 62).

⁴⁶ Вреди напоменути да ово подједнако важи и за студенте Београдског универзитета и за загребачке „свеучилиштарце”. АЈ, НСП – 720, К7 – 718.

⁴⁷ АЈ, НСП – 720, К4 – 428 ^{а/4}.

Студентски глас. Даље, у записнику од 11. 10. 1939. стоји: „чланак о избору новог ректора написаће Бајо Секулић и Вировић”. На овај начин сазнајемо и да је Цвијетин Мијатовић, један од редовних сарадника *Младе културе*, сарађивао и у *Студенту* – „Мијатовић чита летак и решава да га са Деретићем и Јовановићем допуни и да га штампају. Затим Мијатовић чита чланак о акционом одбору, који је написао за ‘Студент’ и мисли да га потпише. Усваја се да чланак изађе без потписа.”⁴⁸

Узевши у обзир да је рад АОССУ обухватао стручна удружења на готово свим факултетима, записници из периода 1936–1941. јесу потврда да је *Студент* уистину био гласило стручних, економских и културних удружења на Београдском универзитету. Колективно уређивање, те чињеница да је пре него што доспе до своје примарне публике – студенткиња и студената – садржај *Студента* био подвргнут демократској делиберацији на седницама АОССУ говоре у прилог томе да се студентски покрет у ужем (водство АОССУ и редакција студента) и ширем смислу (читалачка публика, симпатизери) може описати као *интерпретативна заједница*. Овај термин је у књижевној теорији популаризовао Стенли Фиш (Fish 1981), што је послужило као основа за његову даљу теоретизацију у пољу студија медија. Фишов кључни допринос јесте у томе што је, иако оспорава могућност семантичке аутономије текста, указао на то да *валидну интерпретацију*, ону која превазилази оквире идиосинкразије, не ствара појединац него колектив или интерпретативна заједница, коју такође чине нова и већ постојеће интерпретације текста. У истраживањима медија пак *интерпретативна заједница* (*interpretive community*) дефинише се као „колектив(итет) који дели стратегије за тумачење, коришћење и укључивање у комуникацију о медијском тексту” (Lindlof 2002: 64).

Интерпретативна заједница руководства студентског покрета и читалачке публике *Студента* имала је, дакле, фундаменталну улогу у заснивању *универзитетске јавности* у међуратном периоду. Да веза између интерпретативне заједнице окупљене око *Студента* и формирања универзитетске јавности није случајност, може се уочити управо помоћу генезе и развоја концепта универзитетске аутономије. Као што је социјална и политичка борба студентског покрета условила популаризацију идеје *слободног универзитета*, тако је и универзитетска аутономија често на практичном плану била гарант опстанка интерпретативне заједнице. Како у својим сећањима истиче Милутин Поповић, један од оснивача *Студента*, иако се цензура често није могла избећи, кријумчарење и дистрибуција *Студента* до просторија универзитета догодиле би се пре него што полиција успе да упадне на универзитет. Позивање на аутономију универзитета је у пракси одуговлачило и отежавало процес заплена *Студента* од стране полиције (Поповић 1989: 49).

Даље, незанемарљив број чланака у *Студенту* – „Наши професори су се изјаснили за чување угледа нашег универзитета и за стварање бољих услова живота својих ученика”, „Поздрављамо нашег професора г. Живојина Перића”, „Још један резултат сарадње професора и студената” (*Студент*, 11/1938: 4–6) – да поменемо само неке – баш као и брошура *Народна омладина Југославије Француској* указује на тежњу за сарадњом са професорима у циљу очувања аутономије универзитета као неизоставног елемента основних демократских слобода и антифашистичких вредности.

⁴⁸ АЈ, НСП – 720, К2 – 428 а/2.

Ипак, видљиво је да је сарадња са професорима овде била првенствено тактичке природе, у оквиру народнофронтвске политике сарадње свих продемократских („прогресивних“) снага. Другим речима, она је студентском покрету и *Студенту* била неопходна као почетна легитимација унутар универзитетске јавности. То се јасно може сагледати када се анализира умреженост омладинске и академске периодике током шездесетих и раних седамдесетих година (в. б. 2). Сарадња студената и професора је виши ниво, што је, заправо, подразумевало проширивање *интерпретативне заједнице* и на наставнике универзитета, досегла тек око 1968. године. Овај процес огледа се у дијалогу *Студента* и *Praxisa*, филозофског часописа, чији је редакцијски одбор обухватао водеће марксистичке филозофе у Југославији (Руди Супек⁴⁹, Милан Кангрга, Гајо Петровић, Загорка Голубовић, Светозар Стојановић) и Европи (Lucien Goldmann, Agnes Heller, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Karel Kosik, György Lukács).

У трећем броју из 1968. у уводнику стоји да је, упркос финансијским тешкоћама, овај број одштампан захваљујући томе што су студенти Филозофског факултета у Загребу прикупили двеста нових претплата („Uz najnovije ‘financijske poteškoće’ *Praxisa*, *Praxis*, 3/1968: 232). Даље, овај број посвећен је изражавању солидарности са отпуштеним професорима на универзитету у Варшави, међу којима су била и звучна имена европске филозофије и социологије, као што су Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) и Лешек Колаковски (Leszek Kolakowski).

Praxis је тим поводом позвао све чланове редакцијског савета да се јавно солидаришу са колегама у Пољској, те штампао њихове одговоре на тај позив. Социолог Војин Милић том приликом написао је следеће:

„Писмо је, по мом мишљењу, требало упутити наставницима и студентима универзитета, јер они заједнички чине универзитет и најнепосредније су одговорни за његову будућност [...] Наиме, само ако је ова *заједница*⁵⁰ успостављена у тежњи да се у заједничким настојањима, у друштвени живот уноси, и у њему од свих насртаја,

⁴⁹ Искуство и ангажман Рудија Супека ретроспективно поседују посебну тежину, будући да је једини међу „праксовцима“ имао искуство директно учешћа у међуратном студентском покрету, који се у Загребу концентрисао око удружења „Свјетлост“. Његово сећање на предратне прилике и убиство студентског активисте Крсте Љубичића забележено је у интервјуу за магазин *Старт*, који је водио Мирко Галић – „Четрнаестог травња написао сам летак против зулума франковаца, руководио сам и акцијом студената на факултетима у вези с дијелењем тога летка и продајом ‘Студентског листа’. У међувремену скупили су се франковци пред Ректоратом, а један одред полиције стајао је у дворишту зграде у којој је данас Хрватски графички завод. У једном трену дошло је до судара с франковцима, ми с једне стране, а полиција с друге, тако да су се тог дана лоше провели. За освету отишли су неки франковци тог дана у Студентски дом. Ондје су у соби затекли Крсту Љубичића, који је спремао испит и крвнички га изболи ножевима. Љубичић је из био из сиромашне жељезничарске обитељи и ми смо, на тужбу његове мајке, потражили адвоката. Политео који је често бранио љевичаре, тих дана је селио адвокатску комору, па није могао преузети овај процес. Тако смо наишли на непознатог адвоката Хрвоја Мезулића, који је прихватио тужбу, али сам му ја морао асистирати јер је слабо познавао прилике на Свеучилишту и догађаје у вези с уморством Крсте Љубичића. Знате ли да су се као бранитељи убојица уписали седамдесеторица конзервативних или клерикалних адвоката? Многи су се и појавили у судници. Убојице су добили само 3 до 6 мјесеци затвора иако нису тајили да су судјеловали у уморству. Смијешан и јадан процес. Тада је то било могуће. У мени је тај догађај оставио дубоке трагове” („Rudi Supek”, Mirko Galić, *Start*, 541/1989: 16).

⁵⁰ Курзив је мој.

без обзира одакле долазе, брани култура, универзитет може испунити своју друштвену улогу". (*Praxis*, 3/1968: 244–245)

Из овог одломка могу се издвојити две кључне поенте. Прва, да је сарадња наставника и студената оно што конституише *универзитетску јавност* као особен дискурзивни и друштвени простор. Друга, будући да се *заједнице* одређују као колективитети које повезује „систем солидарности, те исте традиције и уверења” (Lindlof 2002: 63) – тежња да се брани култура – а у контексту догађаја из 1968. године та одбрана се може конкретизовати као одбрана слободе говора и права на критику – јасно је да су студентски покрет (формиран око *Студента*) и универзитетски наставници окупљени око Српског и Хрватског филозофског друштва и часописа *Praxis* функционисали као заједница.

У прилог овој тези говори и то што је *Студент* током '68 објављивао интервјуе и мишљења „праксисоваца” – Загорке Голубовић, Светозара Стојановића и Миладина Животића. Узевши у обзир да је, уз евидентне жанровске и контекстуалне разлике, критичка интерпретација југословенске стварности била срж уредничке политике и једног и другог часописа, као и да је захтев за формирање јавне сфере истовремено био и захтев за преиспитивање хегемоне слике о друштву (Миливојевић 1989: 80), како би оно могло да се мења, може се рећи да је дијалог *Студента* и *Praxisa* био текстуална основа атрикулисања заједнице студената и универзитетских наставника као *интерпретативне заједнице*.

Овде треба рећи да се почетком двадесетог века број студената уписаних на универзитет мерио у стотинама. Но школске 1938/1939. уписано је око двадесет хиљада студената у Југославији, док је тај број за школску 1967/1968. износио две стотине једанаест хиљада (Klasić 2018: 58). Ова статистика говори у прилог тога да структурна трансформација универзитета из елитне, мањини друштва доступне институције у масовну није нужно резултирала обезвређивањем и опадањем квалитета штампе и јавне дебате на Београдском универзитету. Напротив, критичка јавност на Београдском универзитету прешла је пут од репрезентације јединства студената и професора, као важне тактике студентског покрета у борби за очување аутономије универзитета, до органског обликовања *критичке јавности* на Београдском универзитету као *интерпретативне заједнице* опозиционо ангажованих наставника и студената. Историја *Студента* у раздобљу од 1937. до 1968. године такође је и историја те еволуције.

3. ТРАДИЦИЈЕ – (ДИС)КОНТИНУИТЕТИ СТУДЕНТСКОГ ПОКРЕТА НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ

3. 1. УЛОГА ЖЕНЕ, АНТИФАШИЗАМ И НОВЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ПАРАДИГМЕ

Уколико је положај омладинских организација у антифашистичком покрету, због свог специфичног односа према комунистичкој партији био вишеструко сложен, може се рећи да је положај *женске омладине* био још комплекснији. Наиме, културно просвећивање и друштвено-политичка еманципација младих жена, чланица СКОЈ-а или студенткиња у *напредном студентском покрету*, одвијали су се посредством троструког сплета односа – у односу према самом студентском/омладинском покрету, у односу према визији женске еманципације за коју се залагао комунистички покрет и односу према феминистичким организацијама. Период од 1934. до 1938. јесте период у коме се успоставља сарадња између комунистичке омладине и феминистичких организација, што се понајвише огледа у оснивању Омладинске секције Женског покрета, удружења које је издавало *Женски покрет*, први и најдуготрајнији феминистички часопис у међуратној Југославији (1920–1938). Непосредан повод програмског зближавања феминистичког и комунистичког покрета јесте социјално-економска политика владе Милана Стојадиновића, председника Југословенске радикалне заједнице, која је посебно погађала жене из ниже средње класе – службенице и интелектуалке (наставнице и учитељице) – чиме је њихов положај постао готово подједнако неизванстан и тежак као положај мануелних радница. Такође, и комунистичка партија и женски покрет препознавали су милитаризацију и фашизам као најдубљи узрок социо-економске политике која је сурово погађала жене.

Поред Омладинске секције Женског покрета, чији је рад привлачио младе жене напредних схватања и антифашистичког опредељења, на Београдском универзитету било је активно и Удружење студенткиња, које је редовно учествовало у раду Акционог одбора стручних студентских удружења (АОССУ). Главни циљ овог удружења била је изградња Дома студенткиња (1936) и управљање његовим радом (1936–1940). Из архивских докумената сазнајемо да је Удружење студенткиња од априла 1937. године претплаћено на више листова и часописа – на *Политику*, *Наш живот*, *Нашу стварност* – и на *Жену данас*, који су редовно пристизали у библиотеку Дома⁵¹. Дом студенткиња је, према сведочењима његових бивших становница био једна од легалних оаза за делатност *напредног студентског покрета*. Десанка Косановић Ђетковић то описује овако:

„Пре свега, нови Дом студенткиња је први пут под својим кровом окупио велики број студенткиња и широко отворио врата свим студенткињама ван Дома [...] Културни живот на Београдском универзитету био је у служби задатака студентског покрета. Тражени су нови садржаји, нове форме у настојању да се

⁵¹ ДАС – Ж-19 – Ф2.

активирају студентске и народне масе, а да се притом избегне све већи притисак власти и полиције.” (Косановић-Ћетковић 1988: 85)

Но, оно што је специфично *женско* обележје ове институције, која је остала „последњи бастион слободе на Београдском универзитету, у коме су београдски студенти одржавали своје представе чак до марта 1941. године” (Косановић-Ћетковић 1988: 96), јесте у томе што се у њој упражњавала култура живљења (становања, обедовања, учења) која је представљала облик конкретне ослобођења младих жена од животних образаца на које су у својим срединама навикле, што се одвијало руку под руку са културно-просветним активностима *напредног студентског покрета*, које су се махом и одржавале у Дому студенткиња. Не мање важно, управница Дома била је Мила Димић, глумица и списатељица, блиска сарадница редакције *Жене данас*, часописа који ће у току рата постати гласило Антифашистичког фронта жена (АФЖ). У првом послератном броју, који је Митра Митровић уређивала са Олгом Ковачић, такође студентском активисткињом у међуратном периоду, М. Митровић закључује да је „блиска повезаност са општим антифашистичким покретом и борбом народа учинила лист мобилизаторским центром жена” („Жена данас’ поново у Београду”, *Жена данас*, 34/1945: 3).

У овом чланку, поред Миле Димић, Митра Митровић присећа се и свих осталих антифашисткиња које су учествовале у раду међуратног издања *Жене данас* (1936–1940):

„Треба ухватити ону нит која веже борбу пре рата са овом величанствену четворогодишњу борбу. Све оно о чему су сањале девојке у редакцији и око редакције ‘Жене данас’, о чему им цензура није дала ни да сањају гласно и јавно у свом листу, постало је стварност – од најситнијих жеља до великог сна о слободи и новом животу у нашој земљи [...] И ето, ‘Жена данас’ више се не припрема у мезанину Пашићеве 6, у малој собици у коју смо све могле стати само ако би сале и на дрва крај пећи. Сада се лист спрема у великим светлим собама моћног Антифашистичког фронта жена пред први највећи конгрес уједињених жена Југославије.” („Жена данас’ поново у Београду”, *Жена данас*, 34/1945: 2)

Према није примарно омладинско гласило, *Жена данас* јесте неопходна компонента за разумевање односа питања еманципације жена и циљева студентског покрета. Наиме, захваљујући *Жени данас*, нарочито њеним првим послератним бројевима, сачувана су аутентична сведочанства о конституисању новог херојског наратива у коме је визија *слободне жене* – антифашисткиње – играла централну улогу. Другим речима, поред тога што знамо да је *Жена данас* била важно штиво за *напредне студенткиње*, неопходно је сагледати ширу слику да би се схватио специфично *омладински* допринос антифашистичкој парадигми женске еманципације. Интерпретативну ситуацију, међутим, компликује то што се у предратном *Студенту* и *Младој култури* тек једноцифрен број чланака бави улогом жене у антифашистичком покрету и њеним ослобођењем од стања потчињености и неравноправности спрам мушкараца. Наиме, *Студент* је објавио укупно три чланка о положају студенткиња, од чега две репортаже (Мила Димић, „Студенткиње данас”, *Београдски студент*, 1/1939: 4; „О студенткињама”, *Нови студент*, 3/1940: 2) о Дому студенткиња, од којих је једна ауторски текст Миле Димић. Такође, редакција је у оквиру рубрике Културни преглед позивала своје читатељке да се учлане у Удружење студенткиња: „Колегинице, учланите се у своје удружење – Удружење студенткиња –

једино удружење на универзитету које је показало велику жељу за културним подизањем студенткиња и њиховим економским збрињавањем” (*Студент*, 10, 11/1938: 6–7).

Стављајући нагласак на *културно подизање*, *Студент* је указивао на истоветност властите и културне политике Удружења студенткиња. Према речима Десанке Косановић Ћетковић, у Дому студенткиња најчешће су се рецитовали и драмски адаптирали текстови као што су *Плач матере човекове* Душана Васиљева и *Црнци и Црногорци* Јанка Ђоновича, те Змајева сатирична поезија, као и родољубиве песме Ђуре Јакшића, Алексе Шантића и Ј. Ј. Змаја (Косановић-Ћетковић 1988: 93). То што је реч о нашироко познатим текстовима омогућавало је да се њихова критичка поента прилагоди потребама савременог политичког тренутка – антиратној пропаганди, а затим и мобилизацији у сврхе одбране земље. *Студент* се, дакле, задржавао само на оним темама у вези с равноправношћу жена које су се тицале искључиво студенткиња.

Млада култура пак, премда о овој теми проговара само на два места, бави се женским ослобођењем на вишем нивоу апстракције, и то у оквиру књижевне критике. Тако аутор приказа збирке приповедака Григорија Божовића, потписан као „Д. Ков.”, пише: „Нарочито су симпатичне жене. Храбре, одлучне, помало мушкобањасте и чврсте. Учествују скоро равноправно у раду, имају ријеч и у борби, постоји једна врста неписане равноправности извојеване њиховом властитом снагом и учешћем у борби читавог народа” („Григорије Божовић: Под законом”, *Млада култура*, 3,4/1939: 252). Овај приказ важан је не само зато што уводи критериј репрезентације жена у књижевну критику омладинске периодике него и зато што је гореизнет критериј заправо истоветан уопштеном разумевању ослобођења жена у идеологији *напредног студентског покрета*. Оно се тиче равноправности жене као *равноправне саборкиње*, учеснице у заједничкој борби мушкараца и жена. У тексту „Наша посљератна љубавна лирика. Од Крклеца до Зоговића”, објављеном у првом броју *Младе културе*, Авдо Хумо проширује императив *равноправности у заједничкој борби* хоризонтално – обухватајући читав један корпус књижевних дела – модерну и савремену поезију – и вертикално – увезујући питање књижевне репрезентације жена са проблематиком хуманизације односа међу половима.

На један крај савремене лирике Авдо Хумо смешта Крклеца, Црњанског, Драинца и Десанку Максимовић, а на други Радована Зоговића као њиховог „антипода”. То поређење изгледа овако:

„Та поезија носи обиљежје једне беживотне и дезоријентисане омладине, која ствара своју поезију у вријеме такозване еманципације и слободе жене. Врши се једно површно преваспитавање патријархалне затворености и ослобођења природе. Овде се еманципација није развијала у смислу заједничког рада, заједничке борбе и равноправности, него више у тежњи за слободнијим, природнијим односима према мушкарцима.” (*Млада култура*, 1/1939: 24)

Дакле, у *Студенту* и *Младој култури* изнова наилазимо на представу о младој жени као оној која је своју равноправност изборила: 1) као део једне *нове генерације* и 2) *борећи се* са мушкарцима, тј. *равноправно доприносећи* заједничкој борби. Док Мила Димић у свом чланку инсистира на борби против сиромаштва и недоступности културних ресурса као пресудним препрекама у животу студенткиња, у чланку „Студенткиње у одбрани земље”, објављеном у *Студенту*, нагласак је на томе како херојско учешће жена у

антифашистичкој борби, при чему се мисли на искуство Шпанског грађанског рата, омогућава жени да, доприносећи *општенародним* циљевима, брани и своја права и слободе:

„Сам развој ратне технике учинио је позадину и фронт подједнако опасним. Време јуначких подвига мушкараца који су се борили далеко од позадине, док је она стојала неузнемирана, давно је прошло. Примери Шпаније и Кине нам доказују да се у садашњем рату борба води свуда [...] Ми, студенткиње, поћи ћемо одушевљено да се у потребном часу ставимо на расположење свом народу, бранећи у исти мах *свој положај слободне жене*⁵². Стотине нас је прошло већ кроз болничке течајеве, многе их данас посећују, а велика и прва дужност за сада нам је да стекнемо и пренесемо на друге потребно знање, јер ће нас народ ускоро требати.” (*Београдски студент*, 2/1939: 6)

Међутим, поред овакве репрезентације жена у *Студенту* и *Младој култури* омладинска култура у целини обилује и другим, супстанцијално новим сликама и идејама о еманципацији жена. Један такав пример јесте и часопис *Наша земља: природа, људи и проблеми* уредника Драгутина Деклића. Овај часопис представљао је гласило независних студената, који су делили вредности *напредног студентског покрета* – антифашизам, патриотизам и југословенство – али су отворено оспоравали како ауторитет партије, тако и поетику социјалистичког реализма, дајући свој допринос у расправи о Крлежи и „сукобу на књижевној левици” (о томе видети одељак 5. 5). У *Нашој земљи* је у последња два броја из 1938. и током 1939. излазио роман у наставцима под називом *Децембар: роман из београдског живота*, који потписује Јован Скадарски⁵³. Роман говори о животу најсиромашнијих урбаних слојева, а главна јунакиња је гимназијалка Јелица Јовичић, девојчица од петнаест година. Заплет настаје око чињенице да Јелица често изостаје са наставе, јер нема капут, па по мразу не може у школу. Њена разредна, међутим, за то нема разумевања:

„Када је Јелица на једвите јаде признала разредној, да не долази зато што нема капута, нити да јој га за сада мати може купити, наставница, позната феминисткиња, песникиња и чланица разних хуманих удружења, одговорила јој је љутито: ’Нећу ваљда ја да ти купујем капут. Кад си сирота, и кад не могу твоји да те издржавају, а ти немој да се школујеш. Отиди негде на занат.’” (*Наша земља*, 8/1939: 14)

Разредна ће затим Јелицу и њену другарицу Милену Вилић послати да скупљају добротворне прилоге за изградњу „једног величанственог храма”, при чему ће ученице бити изложене и предаторском понашању старијих мушкараца, *доброчинитеља* из богатих слојева. Мада је о проблему проституције и регрутовања сиромашних девојака у разне видове сексуалне експлоатације исцрпно писано у часопису *Женски покрет*⁵⁴ (Veselinović

⁵² Курзив је мој.

⁵³ С обзиром на то да су и уредник овог часописа и један од његових сталних сарадника Велибор Перуничкић (В. Рашчанин) користили псеудониме, врло је могуће да је и у овом случају реч о псеудониму.

⁵⁴ О односу између нових књижевних јунакиња и проблематизовања нових живљених женских искуства, у шта спада и искуство стицања високог образовања, писала је Ана Коларић у студији *Периодика у феминистичкој учионици: часопис Женски покрет (1920–138) и студије књижевности* (Kolarić 2021).

2021), омладинска штампа формулисала је још једно питање које није толико долазило до изражаја у часописима попут *Жене данас*, чије је редакцијско језгро и настало из омладинске секције Женског покрета (Бараћ 2015: 188), и *Женског покрета* – класни јаз, па и класни сукоб између економски ситуираних образованих жена, с једне, и сиромашних средњошколки и студенткиња, с друге стране. У документарном роману/романсираним мемоарима *Док вишње процветају* (прво издање 1958. године) Магда Симин, некадашња омладинска активисткиња из Суботице, оставила је сведочанство о плодној утицају еманципованих интелектуалки на будуће партијске активисткиње:

„Окупила нас је, омладинке, на једној чистини и дуго говорила о еманципацији жена. Први пут сам схватила да и ја имам везе са тим питањем. Слушала сам је без даха. У средини круга, надвисивши све нас, маркантна, тамнопута, кратко ошишана, с несташним праменом црне косе на челу, у уској црној сукњи и белој блузи, она је изгледала надахнута и необична.” (Simin 1980: 50)

Овде је важно истаћи две поенте. Будући да званична гласила *напредног студентског покрета*, тј. *Студент* и *Млада култура*, нису посвећивали превише пажње специфичности положаја студенткиња, часописи који су и сами егзистирали на рубовима одређених покрета, као *Наша земља* у односу на студентски покрет, или *Жена данас*, која се може читати као својеврсни пресек скупова, жаришна тачка конвергенције комунистичког и феминистичког покрета, омогућавају да сагледамо целокупну слику о *женској омладини* у међуратном периоду. Студенткиње *напредног студентског покрета* у омладинске редове уносиле су, као што показује пример Магде Симин, интелектуалне тековине покрета за права жена, док су у оквиру самог феминистичког покрета настојале да премосте јаз између интелектуалки, с једне, и радница и сељанки, са друге стране.

Историчарка Љубинка Шкодрић бележи да је просечна старост жене у партизанским одредима била 20 година (Шкодрић 2020: 520). Неда Божиновић у тексту „Студенткиње и дипломиране студенткиње Београдског универзитета у Народноослободилачком рату и Револуцији” пише да је међу осамдесет и пет боркиња Прве пролетерске бригаде било седам студенткиња Београдског универзитета, као и да је у Народноослободилачком покрету учествовало укупно око шест стотина студенткиња. То недвосмислено значи да су студенткиње и уопште *омладинке* чиниле мањину мањине у борбеним редовима. Ипак, традиције женског и омладинског покрета на које су се ове младе жене у овој епохално новој улози, без преседана у историји, ослањале, као и њихова пожртвованост и залагање довели су до тога да оне буду равноправно опеване и запамћене у народној поезији о НОБ-у. Слика *омладинке*, или речима народних певача, „СКОЈевке” и „УСАОЈоке” (чланице Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије), коју можемо реконструисати из збирке песама као што су *Славне године: народне пјесме из народно-ослободилачког рата и борбе за социјализам* (1949) јесте слика борбене младе жене која се кроз учешће у борби остварује као личност равноправна са својим друговима.

Од осамдесет и четири песме, колико их има у збирци, десетак је посвећено омладини, пред којом је најтежи задатак, како се то наглашава у песми „Безглавнику Анти Павелићу” – „Омладино, дико нашег рода / Из тебе ће сванути слобода / Од тебе се тражи понајвише, / Да се гадни тај фашизам збрише” (*Slavne godine: narodne pjesme iz borbe narodno-oslobodilačkog rata i borbe za socijalizam* 1949: 45). Песма „Болна лежи омладинка

Мара” једина је у којој је девојка представљена у складу са традиционалном сликом света – она моли мајку да је болесну примакне прозору како би видела када њен драги, барјактар чете, прође носећи црвену заставу. Међутим, већина песама, укључујући, на пример, и песме „Прије зоре” и „Изградићемо социјализам”, изражава суштински ново виђење света и односа међу половима. Песма „Прије зоре” слави нов, јуначки подвиг младих жена – „Прије зоре и бијела дана / Иде чета младих партизана / И пред њима другарица Мара, / Свој би живот за слободу дала” (*Slavne godine* 1949: 72).

Важно је истаћи и да је омладинска штампа у жеку рата позивала „на оружје” „младе синове и кћери слободољубивих народа”, такође опевајући младу „скојевку” или студенткињу, која јуначки умире не одајући своје другарице и другове ни услед мучења („Палој другарици”, *Глас омладине*, 6/1943: 6). Даље, омладинска штампа попут гласила *Глас омладине: орган Савеза комунистичке омладине Југославије у Срем* (од 22. броја – лист антифашистичке омладине Војводине) препознаје разнородност у оквиру категорије *омладинке*, у коју сврстава „младе раднице, сељанке, средњошколке и интелектуалке”. Такође, у омладинској штампи у току рата инсистира се на томе како је заједничко залагање младих жена из свих поменутих друштвених слојева изменило општу перцепцију односа међу половима. У чланку „Женска омладина у борби за слободу и независност” каже се следеће:

„Данас, када борба против окупатора и домаћих издајника пламти, када непријатељ на сваком кораку наилази на отпор против пљачке и насиља, раме уз раме са мушкарцима боре се и наше омладинке. Више се народ не чуди када чује да су у борби биле жене. Он зна да се сада боре његове кћери и да и оне могу бити борци достојни дивљења [...] Где је рад међу омладином јачи и боље организованији ту се одмах осећа веће другарство и солидарност мушке и женске омладине. Другови сада прилазе омладинкама са више поверења, јер увиђају да оне нису само жене већ постају и добри другови.” (*Глас омладине*, 1/1942: 3)

Но идеја да допринос жена заједници и заједничкој борби гарантује њихов нов, слободнији положај, која се налази у сржи антифашистичке парадигме еманципације жена, није јединствена нити сасвим оригинална. Наиме, и у процесу конституисања и консолидовања нација и националних држава, рад којим су жене задужиле колектив, у том случају нацију замишљену као породицу, представљао је својеврстан залог на основу ког жене, као мајке (будућих) припадника одређене нације могу да уживају одређена права, посебно право на образовање. Стратегија повезивања женских права и изградње националних држава често се у литератури означава као *матерински феминизам* или *феминистички материјализам* (Kolarić 2017: 113). Анализирајући обрасце материнског феминизма у часопису *Жена уреднице Милице Томић*, Ана Коларић закључује да је концепт материјализма

„изазвао различита тумачења међу феминистички оријентисаним научницама и научницима, од оних који су тај концепт критиковали као суштински назадну и конзервативну стратегију којом се реификује женска потчињеност до оних који су материјализам видели као корисну стратегију за захтевање додатних права за жене током развоја државе благостања од 1890. до 1920.” (Kolarić 2017: 116)

Полемика између Карен Офен (Karen Offen) и Елен Дибоа (Ellen DuBois), управо о начину на који се материнство концептуализирало у разним етапама борбе за женска права, с посебним нагласком на борбу за женско право гласа, јесте незаобилазна дебата у историји феминистичке историографије. Офен тврди да се аргументи у прилог права гласа за жене, те у прилог женске еманципације уопште могу поделити на индивидуалистичке и релационе, где се релациони ослањају на мајчинство као на позицију из које се убедљиво проговара у име женских права, а индивидуалистички почивају на уважавању значаја женске аутономије (Offen 1988: 124). Међутим, Елен Дибоа дестабилизovala је ову дихотомију указујући на то да је 1) мајчинство била кључна тема женског покрета у првој половини 20. столећа, 2) те да фундаментални значај материнства у животу жена и колективитета чији су део биле и права жене на властиту индивидуалност нису схватани као међусобно искључиве категорије (DuBois 1989).

Целокупна полемика важна је да би се увидело шта је то истински ново у антифашистичком обрасцу женског ослобођења и његовом херојском наративу, где жене заузимају подједнако важну улогу као и мушки саборци. Овде је, наиме, реч о специфично релационом поимању женског ослобођења, али тако да допринос жена заједничкој борби није гарант условно стечених или ограничених права већ пуне слободе и равноправности. Потврђујући себе као учесницу борбе и доприносећи колективу, жена афирмише себе и као аутономну индивидуу. Овај резон недвосмислено се очитује и у начину на који је редакција *Жене данас* у првим поратним бројевима позивала своје читатељке да гласају, тј. да, *први пут у историји*, искористе нетом освојено право гласа:

„Херојске жене, мајке, сестре и кћери Југославије, ви које сте несебично слале једног по једног сина у борбу за слободу, ви које сте од мртвих синова узимале митраљезе да њиме даље тучете непријатеља, ви које сте откидајући својој деци од уста давале борцима, ви које сте годинама лутале да би данас, у Новој Југославији, нашле свој пут – изађите на изборе. Нема тог посла који би смео да вас спречи да на тај велики народни празник останете код својих кућа. Свака жена на изборима – један прилог више братству и јединству, срећној и ведрој будућности наше деце и нас самих. Живеле херојске жене Југославије! Живео јединствени моћни народни фронт!” („Сви на изборе за Уставотворну скупштину”, *Жена данас*, 37/1945: 1)

Ово ново разумевање мајчинства и односа индивидуалног и колективног, када је о положају жена реч, несумњиво је допринело томе да се све више говори о „синовима и кћерима” као принципијелно равноправним члановима заједнице у људском, социјалном и политичком смислу, што је остало овековечено и у већ поменутој песми „Изградићемо социјализам” – „Ми градимо своју домовину / цвјетну башчу и ћерци и сину” (*Slavne godine* 1949: 92). У уредничкој политици прве године послератног издања *Жене данас* јасно се уочава потреба да се ода признање онима који, речима Митре Митровић, „вежу борбу пре рата са овом величанственом четворогодишњом борбом”. Наиме, у послератним бројевима *Жене данас* објављени су „Празник”⁵⁵ (34/1945: 10–11), приповетка Радована Зоговића, која говори о сељанки Марији, девојци која пред собом има само два избора – да

⁵⁵ „За Марију није било излаза из патње, и баш зато није више било ни снаге да се патње подносе. И када је наша бригада стигла код Купреса, Марија је намах схватила да је то војска која се бори и за њену судбину и која може да исправи и њену неправду и да разгали и њену тугу” (Радован Зоговић, „Празник”, *Жена данас*, 34/1945: 10–11).

настави неподношљиву патњу свакодневице или да се, свечано одевена као за празник, придружи партизанском одреду који је управо дошао у њено село, те песме „Марија на Пркосима” Бранка Ђопића (34/1945: 13), као и „Ослобођење Цвете Андрић” Десанке Максимовић (36/1945: 3). „Марија на Пркосима” испевана је у славу херојског подвига партизанке Марије Бурсаћ, а „Ослобођење Цвете Андрић” дочарава доживљај права гласа и нових друштвених односа из перспективе сеоске жене која је читав живот била ућуткивања и обесправљена.

Сви поменути текстови убедљиво дочаравају озбиљност опресије и величину жртве коју су жене поднеле како би стекле право гласа, као и сва друга права. Не мање важно, у првим послератним бројевима стратешки значај у тој борби приписан је како *омладинкама*, што се види из текста Јована Поповића „Народни херој Соња Маринковић” (34/1945: 18), тако и предратним феминисткињама. У чланку „У старој Југославији оне су се бориле за право гласа жена” говори се о доприносу различитих генерација социјалисткиња и феминисткиња – Персе Продановић, Милене Атанацковић, Драге Стефановић, Кристе Ђорђевић, Анастасије Наке Спасић и Јелене Минић (35/1945: 10). Такође, овде треба напоменути да је лик Соње Маринковић имао битну улогу у одржавању *омладинског морала*, о чему пише Магда Симин у документарном роману *Док вишње процветају*. Наиме, омладинци и омладинке у затворима бодрили су једни друге да издрже мучења подсећањем – „ако може мила и крхка Соња...” (Simin 1980: 51).

Нити које повезују антифашистичку борбу и освајање политичких и грађанских права жена јесу, дакле, исте нити које повезују међуратно и обновљено издање *Жене данас* – то су *женска омладина*, која је у међуратном периоду имала своје организације – Удружење студенткиња и Омладинску секцију Женског покрета – и међуратна феминистичка мисао и активизам. У првим послератним бројевима *Жене данас*, захваљујући уважавању оба интелектуално-политичка колосека – *омладинског* и феминистичког – не долази до напетости између класно-револуционарног и специфично женског садржаја, што је у међуратном периоду било карактеристично за социјалдемократску и (про)комунистичку штампу, али не и за уредничку политику *Жене данас* (Бараћ 2015: 169). Напротив, та тензија превладана је наглашавањем континуитета и заједничких циљева уместо инсистирања на класној искључивости „грађанског” и „пролетерског” феминизма. Међутим, након рата, а посебно након укидања Антифашистичког фронта жена (1953) ситуација ће се значајно изменити, где ће поменута тензија бити „превладана” брисањем феминистичких значења и конотација. Будући да су студенткиње, као што се из свега реченог може закључити, посредовале у преношењу интелектуалних и културних утицаја између комунистичког и феминистичког покрета, њихова недовољна заступљеност, односно њихова слаба видљивост у послератном студентском покрету јесте тенденција сродна брисању спона између Антифашистичког фронта жена и међуратних феминистичких организација. Убрзо после завршетка Другог светског рата повлачење оштрих демаркационих линија између антифашистичке борбе и међуратног феминизма улази у дискурс званичних женских организација у Југославији. Тек ће конституисање новог феминистичког покрета седамдесетих година, *неофеминизма*⁵⁶, обновити интересовање за историју *женске омладине* као систематски

⁵⁶ О развоју југословенског социјалистичког феминизма од 1975. до 1990. године видети *Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале у пресеку питања класе и народа:*

изостављену и затомљену област антифашистичке наратије у масовним медијима и официјелној историографији која се успоставља након Другог светског рата.

3.2. ЖАНРОВИ – ПРЕГЛЕД КРИТИКЕ И ПОЛЕМИКЕ

Педесете године прошлог века, од увођења самоуправљања, званично од јуна 1950. године, те од укидања Агитпропа 1952. године до Седмог конгреса Савеза комуниста Југославије (СКЈ), односно Шестог конгреса Народне омладине Југославије у априлу 1958. године, када се инсистира на „повећању улоге политичких организација, па и омладинске” (Lolić 1984: 69) јесу период у коме је легитимисање самоуправљања као подтипа друштвеног уређења генерисало и подстицало бројне дебате. У таквој интелектуалној клими ће се питање омладинске активности у послератном југословенском друштву, као прворазредно политичка тема, и питање еманципације од доктрине *социјалистичког реализма*, као естетског и културног феномена који треба превазићи, поставити симултано, а *Студент* ће имати кључну улогу у њиховом повезивању. Један од честих реторичких захвата којима се активност омладинских организација, чије се „непосредно суделовање у систему самоуправљања и преузимања друштвених одговорности” огледало у инсистирању на потреби веће улоге омладинских организација у развијању „марксистичког образовања код младих”, јесте „криза младе генерације” (Lolić 1984: 69). Овом синтагмом имплицира се дисконтинуитет у самом омладинском покрету.

Пример културне активности *женске омладине*, односно студенткиња Универзитета у Београду, илуструје путању одређених идејних токова у оквиру студентског покрета који имају облик раванске криве, што значи периодичне смене успона и потискивања, (само)заборава неких еманципаторских идеја, те културне политике којом су се оне реализовале у свакодневици. Реч је, дакле, о структурној промени у оквиру универзитетске јавности. Та се промена може детектовати управо на темељу анализе (ре)дистрибуције видљивости младих жена – студенткиња у *Студенту* као званичном гласилу студентског покрета. Студенткиње и омладинке, као што се може закључити из претходног поглавља, јављају се као протагонисткиње антифашистичке културне парадигме у разним формама омладинске културе, што је поступно бележила и омладинска периодика. Не мање важно, преносећи утицаје феминистичких кругова у омладински покрет, студенткиње су оличавале својеврсну интелектуалну авангарду, слој младих, борбених жена које су пресудно допринеле докидању традиционалног разумевања улоге жене у друштву и разарању постојећих родних улога. Архивска и мемоарска грађа у вези са Удружењем студенткиња, које је функционисало као саставни део Акционог одбора стручних студентских удружења и старало се о управљању Домом студенткиња, показује да су студенткиње у *напредном студентском покрету* биле много ангажованије у сфери борбе за права жена него што се то може закључити само на основу чланака у *Студенту* или *Младој култури*.

Међутим, књижевна критика у *Младој култури* или пак репортаже *Студента* у којима је забележена активност студенткиња неоспорно учвршћују представу о еманципованој омладинки која суверено осваја нове слободе учешћем у антифашистичкој борби. Као што је већ речено, током педесетих година учачава се дисконтинуитет у односу на овакву репрезентацију жена. „Женско питање”⁵⁷ се у *Студенту* из педесетих година

⁵⁷ Занимљиво је приметити који аргументи су коришћени у дебати о легализацији прекида трудноће, што је још једна од узгредних дискусија која ће се јавити на страницама *Студента* 1958. године. У чланку који потписује „Ј. В.” стоји – „На јавну дебату студената медицине стављени су прошлог понедељка абортус и

прошлог века углавном своди на спорадично и комеморативно освртање на 8. март као Међународни дан жена (на пример, М. Поповић, „Прослава 8. Марта на Београдском универзитету”, *Студент*, 5/1958: 5). То сугерише да су студенткиње, изгубивши репрезентативно удружење после рата, од културне авангарде покрета постале практично скрајнуте и готово невидљиве. У прилог оваквом тумачењу говори и један коментар Раше Попова, у тексту чија је тема покретање универзитетске трибине и њена функција дебатног простора у којем се из посебне перспективе, оне која подразумева не само критички став него и рефлексију чланова универзитетске заједнице, и наставника и студената, о властитом доприносу затеченом стању, говори о друштвеним и културним питањима која тиште већину. У тексту „Темперамент и температура”, Раша Попов указује на то да на „јединој отвореној трибини у главном граду” учествује свега 1% студенткиња.

„Ако овај податак анализирамо социолошки добићемо најцрње закључке. Моћи ћемо рећи да наша жена робује трулом патријархату, да је потиштена и спутана вековним патријархатом”, објашњава Попов, опредељујући се ипак за интерпретацију према којој студенткиње не учествују у јавном животу универзитета, јер жене немају „чуло комичног” (*Студент*, 14/1958: 3). Другим речима, Раша Попов овде не жели заиста да укаже на неравноправност *мушке* и *женске омладине*, него, пре свега, иронизира улогу и значај универзитетске трибине, имплицирајући да је реч о комичном догађају, а не о озбиљној дискусионој арени. Међутим, промена у репрезентацијском обрасцу, као и овај коментар, сигнализирају структурне промене у оквиру универзитетске јавности. За разлику од оне међуратне, у послератној питање еманципације жена ни на који начин није у фокусу. Оно се поима као суштински решено. Но оправдано је веровати да универзитет (захваљујући, пре свега, ангажману младих академкиња) и студентска супкултурна сцена не би могли постати поприште новог *таласа феминизма* седамдесетих година прошлог века да универзитетска јавност није задржала, макар једним битним делом, свој критички карактер, захваљујући којем је постала и остала особен јавни простор за артикулацију нових идеја и дискусију о њима.

„Криза младе генерације” у том контексту представља реторички индикатор у којем су се груписале асоцијације на кључне полемике, чији је смисао био управо у проналажењу одговора на ту кризу. Да је „криза младе генерације” била својеврсна шифра којом се реферирало на реакције које је (декларативно) увођење самоуправљања изазвало у омладинским и студентским редовима, потврђује и кратак преглед историјата омладинских организација *Револуционарни омладински покрет у Југославији* Милоша Лолића из 1984. године. Осврћући се на педесете године уопште и на Шести конгрес НОЈ-а посебно, он закључује:

контрацепција као социјални и медицински проблем”. Затим се конфронтирају аргументи за и против. Аргументи против легализације абортуса тврде да би легализација довела до смањења наталитета и потпуног урушавања сексуалног морала омладине и младих брачних парова. Заговорници легализације абортуса, међутим, тврде да „абортус извршен *lege artis* (по свим принципима савремене медицине) није толико штетан по организам жене, затим, да је број илегалних абортуса које врше често нестручна лица са националним абортерским средствима, шаргарепом, гушчјим пером и вретеном у подрумима, шупама, без стерилизације и модерних медицинских инструмената, зло које се мора искоренити” („Абортус и контрацепција”, *Студент*, 8/1958: 6). Без обзира на сурови сарказам, немогуће је не приметити да се ова дебата води искључиво из перспективе јавног здравља и сексуалног морала, али не и права жене да одлучује о рађању.

„У то време доста широко воде се и дебате о 'кризи младе генерације'. Разуме се, увек се у понашању дела младих може наћи понешто што је за критику, али као да су 'критичари' у овом случају преко 'омладинских леђа' хтели да критикују друштво, било да су замерке долазиле од оних који су се залагали за 'више реда и дисциплине' и за већу улогу државе (централистичко-бирокуратски став), или од анархолибералистичких и националистичких снага којима такође није ишло у рачун." (Lolić 1984: 69)

Оптужбе које овде срећемо познате су још од шездесетих година, када су се штедро користиле против студентске и академске штампе, као и других дисонантних гласова. Такође, овај одломак у суштини парафразира чувени Титов говор након студентских демонстрација, одржан 9. јуна 1968. године, након чега студенти одлучују да обуставе протестне активности. Наиме, Титов говор⁵⁸ структуриран је тако да раздваја „90% поштене омладине” од оне „непоштене мањине”, што је, у ствари, имплицитно изречено као оптужба на рачун руководства студентског покрета на Београдском универзитету (Klasić 2018: 123–136). Међутим, проблем поверења у нове генерације, што значи у њихову способност да остану верни и доследни револуционарним идеалима које је установила међуратна омладина, као што се може видети, претходи избијању студентских демонстрација више од десетлећа. „Криза младе генерације” односи се, дакле, на њен отклон или пак само недовољну приврженост затеченим револуционарним традицијама. То је прецизно регистровала и књижевна критика у *Студенту*. Реч је, наиме, о *омладинском роману* Гроздане Олујић *Излет у небо*.

Упркос често рабљеној фрази да је овај роман „цензуриран због аморалности”, како је приметила Зорана Симић, „некадашња рецепција јесте била бурна управо стога што је била поларизована, а не искључиво негативна” (Simić 2018: 92). Главна јунакиња овог романа припадница је генерације која је Други светски рат доживела у детињству и која јасно артикулише дискрепанцију између властитог искуства, обојеног егзистенцијалистичким ставом, и генерације која се борила у револуционарном покрету и рату. Управо је овај тематски комплекс изазвао бројне контроверзе, а критика у *Студенту* доживела га је као изразито освежавајући и допадљив књижевни експеримент. Тако Љубиша Радовановић закључује:

„Ако се и буде застало пред питањем да ли и колико ова књига (прилично вешто, чак и изненађујуће солидно писана) одражава живот савремених генерација, сигурно то неће бити случај и онда када буде било потребно, да јој признамо несумњиву аутентичност, и пре свега, ретку искреност.” („Излет у небо” Гроздане Олујић”, *Студент*, 20/1958: 6)

Критика у *Студенту* гајила је нескривену наклоност према књижевности која се опирала клишеима и доктринарном тумачењу. Поред приказа који су редовно објављивани, унутар страна резервисаних за теме из области уметности и културе усталио се својеврстан облик књижевне критике у виду директне полемике, чија је сврха била оспоравање уметничких и књижевнокритичких ауторитета. Реч је о рубрици која је носила наслов „a.b.c”. Ова рубрика замишљена је као „ступ срама”, односно место на коме

⁵⁸ Говор је доступан овде: <https://www.youtube.com/watch?v=Nne2feNUEu8>

се анализирају испразне или нелогичне изјаве књижевника и критичара који уживају велики углед. Тако се „на мети” нашао и Јанко Ђоновић, јер је Миливоју Перовићу, у приказу његовог романа *Бели квартрати у Књижевним новинама*, замерио „извјесне натрухе егзистенцијалистичких и фројдистичких углова”. На то је Ђоновић одговорио писмом редакцији, а одговор је у целини објављен у *Студенту*. Јанко Ђоновић ће исправно препознати и именовати опозициони подухват у корену потребе за полемиком, која се конкретизирала кроз рубрику „а.б.с.” – „Јавна је тајна да су и ти напади дио смишљене, систематске харанге одређене групе, која се већ неколико година унутар борбе ‘реализма’– ‘модернизма’ води против сваког утилитаризма и идејности у књижевности и умјетности” („Одговор књижевника Јанка Ђоновића на напис објављен у рубрици а.б.с. нашег листа”, *Студент*, 9/1958: 4). Такође, Ђоновић редакцији замера што су чланци у оквиру ове рубрике објављивани непотписани.

Из одговора Милоша Стамболића сазнајемо да је то рубрика у којој се „не анализира”, већ се „кратким коментарима бележе нонсенси који боду очи са свих страна”, те да су чланци непотписани, јер представљају став редакције (Милош Стамболић, „А.Б.С. Једно велико ништа”, *Студент*, 9/1958: 4). Поред Ђоновића, критиковани су и неки од најзначајнијих критичара тог времена – Предраг Палавистра, Павле Зорић, Петар Џаџић („Лажа и паралажа”, *Студент*, 7/1958: 4) и Драган Јеремић – те књижевна гласила као што су *Књижевност*, *Савременик*, *Књижевне новине* („Ни довољно књижевне ни довољно новине”, *Студент*, 6/1958: 6). Исмевање критичарске незрелости Драгана Јеремића, на пример, важно је јер језгровито поентира поистовећивањем академске окошталости и социјалистичког реализма, чија је синергија за „младу генерацију у кризи” била симбол културне и политичке назадности. Тако се у оквиру поменутог рубрике у цртици која носи наслов „Кратак приказ Савременика 3”, односно књижевног часописа који је тада уређивао Драган Јеремић, каже следеће – „Драган Јеремић везе ли везе естетичке своје тезе! Наставља се хајка на великог књижевног грешника Јосипа Видмара. Ако! Тако му и треба кад хоће истовремено да чита Толстоја и Елиота, уместо да се угледа на своје београдске колеге академике који се не померају даље од Јаше Игњатовића и Алексе Шантића” (*Студент*, 5/1958: 5).

Књижевноисторијска перспектива која се фокусира на жанрове, посебно жанрове књижевне критике и полемике као особен угао гледања на развој омладинске периодике, омогућава неколико увида. Најпре, преглед кључних тема о којима се дебатовало – а које се, пре свега, тичу поетичких, естетичких и књижевнокритичких критерија у просуђивању литерарног текста открива да је полемика имала круцијалну улогу у формирању медијске платформе и критич(ар)ске праксе која је отворено и директно оспоравала академске и књижевнокритичке ауторитете. Захваљујући томе, одвија се критичко оспособљавање и практично-политичко описмењавање студентског покрета да у наредној деценији преузме улогу културне и политичке авангарде. У *Студенту* је од 14. до 18. броја 1958. године изашла серија интервјуа под насловом „Температура и темперамент”, у оквиру које и навођени коментари Раше Попова, чија је тема била значај универзитетске трибине изван универзитетских оквира, односно критички потенцијал универзитета у друштву. Међу интервјуисанима нашли су се Мухарем Первић, Милан Вукос, Душан Љубојевић, Јован Бијелић, Милош Стамболић, Александар Костић, Душан Макавејев, Милосав Мирковић, Љубомир Тешић и Раша Попов. Постављена су им следећа питања:

- „Не чини ли вам се да је последњих година на универзитету ишчезла ангажованост са којом се некад прилазило разговорима о најактуелнијим питањима из области уметности и друштвеног живота уопште?”
- „Постоји ли по вашем мишљењу сразмеран однос између темперамената наших колега и температуре, климе, која влада у друштвеном и културном животу универзитета? (Да ли наше дискусије и дебате тачно отсликавају наше темпераменте и наше 'памети'?)”
- „Сматрате ли да се настанком универзитетске трибине нешто изменило и видите ли засада неке путеве којима би се даље развијала организована ангажованост београдских студената у јавном и друштвеном животу уопште?” (*Студент*, 14/1958: 7).

Већина саговорника подсетила је на значај дебате о социјалистичком реализму, која се, као и многе друге дискусије, одвијала у слушаоници 45 на Филозофском факултету, као тачке преокрета у *сукобу генерација*, односно као вид отпора нове генерације која је одбијала постојеће традиције универзитетског организовања и обрасце мишљења, истовремено стварајући властите. Посебно је занимљиво што је ова серија интервјуа у поднаслову именована као „фељтон о улози универзитета”. Иако се жанр фељтона најчешће повезује са забавним садржајем, он је истовремено и жанр у коме се успоставља присност између гласила и публике, односно жанр у коме аутор ступа у изравну комуникацију са читаоцима (Dianina 2003: 187–210). Другим речима, овакво жанровско одређење може се интерпретирати као покушај интерпелације што већег броја студената у рад универзитетске трибине с циљем да се „дух те трибине прошири и на студентску штампу, чиме ће она повећати своју улогу, свој утицај и свој тираж” (Александар Костић, „Темперамент и температура”, *Студент*, 16/1958: 4). Од свих саговорника *Студента* редитељ Душан Макавејев отишао је најдаље у експлицитном повезивању побијања *социјалистичког реализма* као парадигме академске крутости и конституисања критичке јавности на Београдском универзитету у послератној Југославији:

„Када смо готово два семестра, уторком и петком, бучно и духовито, уз пуно разложних отпора и смелих проламања стакленог звона у којима смо живели, сахрањивали старог жонглера Тимофејева⁵⁹, догађала се у тој 45-ици једна у широким размерама нова ствар. Ломили смо сопствену ускогрудост и оздрављали од болесног обавезног оптимизма, морбидне сумњичавости и труле, јермиловске афирмативности 'Лепо – то је наш живот'. Запањени смо дисали ваздух пуним плућима, прогледали у свет новим опраним очима. Осећали смо се сензационално. Ослобођење од догматизма најлепши је порођај који се може пожелети неком.”

⁵⁹ Односи се на *Теорију књижевности* совјетског теоретичара књижевности Леонида Тимофејева, чије је прво издање у Југославији објављено 1948. године. Три године раније у Совјетском савезу објављено је прво издање, а 1948. и друго, редиговано. Ова књига, која књижевност дефинише искључиво као форму идеологије, а „задатак znalца књижевности [...] у томе да искористи дела совјетске књижевности за комунистичко васпитање народа” (Тимофејев 1950: 1), постала је основни уџбеник за студенте књижевности.

Макавејев се затим осврће на песму *Коњ* Васка Поле, којој је Милан Богдановић, супротстављајући се формалним иновацијама и њиховим културно-идеолошким реперкусијама, тада један од најутицајнијих критичара, умањи вредност због стихова „Обично / Осам ногу има” – „Коњ осмоноги био је лакмус за конзервативца: ако ти је неко сумњив прочиташ му стих о коњу и он поцрвени и загрдне се од гнева и страха пред непознатим” (Душан Макавејев, „Темперамент и температура”, *Студент*, 17/1958: 5).

Дакле, демократска дебата о естетским феноменима отворила је простор и за друштвену критику, а привремена победа *младе генерације* над генерацијом етаблираних заговорника реализма означила је оживљавање критичког духа и опозиционе снаге универзитетске трибине. Или речима Душана Макавејева – „Основно на универзитету је ипак однос целе школе према животу, а унутар школе однос наставника и студената. Први је нерешен, други услед тога неравноправан и недемократичан. Зато 'климу' боје шапутања и бављење споредним стварима” (Исто).

Овде се може јасно оцртати спрега између жанрова омладинске периодике и улоге коју је *Студент* (од)играо у самом покрету, што се такође испоставља као увид који проистиче из жанровски утемељене анализе периодичке грађе. Наиме, у међуратном раздобљу најважнији жанр била је репортажа (нпр. „Крвава репортажа”, *Београдски студент*, 1/1939: 2 и „Први фебруар 1935”, *Београдски студент*, 3/1939: 2), јер је она текстуално уобличавала везу између друштвеног, културног и политичког програма *напредног студентског покрета*, с једне стране, и историјата борбе на универзитету и *за универзитет*. Та спона сажето је изражена у захтеву за *аутономију универзитета*. У потоњој етапи развоја *омладинске периодике* жанрови књижевне критике и полемике омогућили су да тако освојена аутономија заиста и буде стављена у погон, односно да се лист *Студент* позиционира као значајан критички ентитет у оквиру универзитетске јавности. Другим речима, увид у развој жанрова *омладинске периодике* пружа одговор на питање *како* је *Студент* стекао културни и друштвени легитимитет захваљујући којем ће почетком јуна '68 постати гласило и гласник обнављања студентског покрета на Београдском универзитету.

3.3. КЊИЖЕВНОСТ И КЊИЖЕВНА КРИТИКА НА РАСКРШЋУ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ РЕАЛИЗМА И МОДЕРНИЗМА

Недостаци и погубне последице идеологије *социјалистичког реализма* по слободу изражавања и развој уметности представљају теме које су одавно и детаљно обрађене у домаћој историји књижевности и културе (Палавестра 2008, Рековић 1986). Међутим, да бисмо разумели како њену моћ да остави дубок траг у културној историји, тако и њен значај за омладинску културу неопходно је подсетити се шта је привлачно и субверзивно у идеји о књижевности као оруђу промене у друштвеним односима. Најпре, треба поћи од тога у каквим условима настају теорија и пракса *покрета социјалне литературе* и *социјалистичког реализма*, о чему пише Василије Калезић, враћајући нас у контекст Краљевине СХС/Краљевине Југославије двадесетих и тридесетих година прошлог века. „Нова књижевност”, сматра Калезић, „настајала је донекле и 'присилно'. Пошто су се отворене акције, тајне припреме у борби против власти или побуне сурово кажњавали, то су се морали тражити погоднији терени и мање опасни облици рада у испољавању незадовољства и огорчења. У први мах, једина боља могућност за то испољавање, било је поље културе и књижевности” (Kalezić 1999: 33).

У студији *Комунистички покрет и интелигенција* (1980) Зорица Стипетић питању „сукоба на књижевној левици”, односно сукоба званичне линије КПЈ и дисонантних гласова чији је културни и друштвено-политички хоризонт такође био „тоталитет револуције као јединствени потхват, премда се та његова тотализација различито представља” (Matvejević 1975: 307), прилази из перспективе развоја *интелигенције* као друштвеног слоја. Она указује на неколико материјалних околности и фактора које треба узети у обзир приликом контекстуализације и тумачења полемика и интелектуалних окршаја. Зорица Стипетић указује и на однос између интелектуалних кругова и политичке елите у међуратној Југославији:

„[...]чињеница је да је објективно значење интелигенције у цјелини националне повијести – као и у њезиној вертикали коју означава комунистички покрет – далеко веће него што то изражавају резултати југославенске историографије, која то значење претпоставља али не објашњава [...] Јер управо у неразвијеном друштву с претежно аграрном структуром, у којем је ипак текао полагани процес капиталистичке трансформације, у друштву оскудне демократске традиције и још оскудније савремене праксе, неједнаког ступња изграђене националне свијести и сталне политичке кризе – што су значајке југославенског друштва између два свјетска рата – интелигенција има увјете да функционира као политичка елита, интегратор друштва.” (Stipetić 1980: 194–1950)

Дакле, вреди поновити, интелектуалци су као друштвени слој – тј. интелигенција – у индустријски неразвијеном друштву без укорењених демократских традиција, каква је била Краљевина СХС, а потом и Краљевина Југославија, имали политички утицај непропорционално велики у односу на чињеницу да су чинили мали и затворен друштвени слој. То је, уз диктатуру и државну репресију, такође, чинилац који је допринео томе да ужестетска, уметничка и културна питања лакше попримају политичке димензије. У контексту *покрета социјалне литературе*, као књижевног програма који је

требало да уведе нове мотиве и теме у савремену књижевност, и *социјалистичког реализма*, поетике која постаје најпре доктрина комунистичких партија, а затим и држава попут Совјетског савеза и послератне Југославије, то значи да се феномен *социјалистичког реализма* не може свести на преписивање совјетске културне парадигме, и то не само због раскида Тито–Стаљин. Већ сама почетна позиција овог књижевног и културног обрасца у Совјетском Савезу и Краљевини Југославији умногоме се разликује.

У Совјетском Савезу реч је о културној политици у оквиру државотворне политике *силе у настајању*, због чега социјалистички реализам поседује снажан елемент *националног романтизма*. Историчарка уметности Ирина Заведеева (Ирина Заведеева) уочила је да је у средишту ове парадигме идеализована слика совјетског човека и друштва, при чему „грађански романтизам”, који велича индивидуални субјекат, смењује „романтизам колективног” (Zavedeeva 2016: 263). Отуда се категорија *народности*, тј. припадности *народним масама*, као заједничког колективног идентитета, који подсећа на романтичарску категорију *националног духа*, прокламује као покретачка снага уметничког стварања. Тако поред „комунистичког васпитања народа” Леонид Тимофејев, чија је студија послужила као први уџбеник за студенте и наставнике књижевности у послератном југословенском друштву, у задатке проучавалаца књижености убраја и тај да се „оно огромно духовно богатство које је човечанство прикупило у књижевности учини у пуној мери приступачним најширим масама читалаца”. Предмет науке о књижевности своди се на „одређивање оних путева којима треба ићи да би се најпотпуније остварио тај изванредно важни задатак” (Тимофејев 1950: 1). Такође, Тимофејевљева *Теорија књижевности* пропагира изнимно концизно повезивање идеје *припадности народу* и романтичарског колективизма, с једне стране, и текстуалне политике критичких радова, с друге стране. Тимофејев закључује:

„У томе смислу критика представља завршну етапу у раду znalца књижевности, јединство његових теоретских и књижевноисториских знања, помоћу којих он решава питања што му их поставља савремени живот. Тако се у дане борбе против фашизма наш однос према ранијој књижевности одређивао пре свега тиме у којој нам је мери помагала у тој борби својим патриотским идејама и ликовима, приказивањем херојске борбе руског народа за своју земљу у прошлости. На исти начин и у наше дане оцењивање књижевности условљено је њеном улогом у изградњи комунизма и у борби против међународне реакције.” (Тимофејев 1950: 2)

Улогу поетике *социјалистичког реализма* у артикулацији *националног интереса* и *националне митологије*⁶⁰ Совјетског Савеза анализирали су и тумачили различити писци, попут совјетског аутора Андреја Сињавског (Андрей Донатович Синявский)⁶¹ у делу *О социјалистичком реализму*⁶² (1959), и Мирослава Крлеже, који је значајан део свога говора на Трећем конгресу Савеза књижевника Југославије (1952) посветио овој теми. Сињавски

⁶⁰ *Мит* и *митологија* овде се користе у значењу целовитог система подстицајних слика, тј. система *имагинарних, фиктивних* представа које, под одређеним околностима, генеришу политички учинак, како је то дефинисао Раул Жирарде (Raoul Girardet) у студији *Политички митови и митологије* (Žirarde 2000)

⁶¹ Сињавски је први писац у Совјетском Савезу подвргнут судском процесу и осуђен искључиво на основу књижевног текста.

⁶² Овај спис изворно је објављен у иностранству, а аутор га је потписао псеудонимом Абрам Терц (Abram Tertz).

наглашава да нападни оптимизам *социјалистичког реализма* потиче од изједначавања совјетске државе са пролетерском револуцијом, а пролетерске револуције са коначном сврхом светске историје. Ова идеологема стаљинске ере на специфичан начин резонира са другим митологизирајућим тенденцијама у оквиру руске националне историје и историографије. Након „сумњи и потрага“ које су обликовале руски деветнаести век, тренутак у коме је Лењин преузео моћ, предводећи Октобарску револуцију, у потоњем развоју догађаја тумачио се помоћу митолошке матрице о „слави Русије“, односно њеној посебности у токовима светске историје, коју је у осамнаестом веку обликовао Гаврил Державин (Гаврил Романович Держаавин), један од највиших дужносника царице Катарине Велике и један од најзначајнијих песника претпушкинског доба (Tertz 1960: 16).

Чак и у време најснажнијег утицаја Агитпропа и доминације *социјалистичког реализма*, књижевност и књижевна критика у југословенским оквирима нису имале тако наглашен етатистички карактер, из кога, логично, произлази хипертрофирани оптимизам и вера у коначну победу пролетерске револуције, односно државе која се самопоима и представља као њено утеловљење. О томе сведочи и збирка песама *Југословенска поезија*, у издању Савеза књижевника Југославије, коју су 1949. године приредили писци и критичари из свих југословенских република – Милан Богдановић, Ели Финци, Марин Франичевић, Иво Фрол, Велибор Глигорић, Маријан Јурковић, Блаже Конески, Лино Легиша, Владо Поповић, Драго Шега и Борис Зихерл. Нимало изненађујуће, они се у предговору разрачунавају са „формализмом“, али та потреба има другачију функцију у односу на антиформалистички сентимент у совјетској културној политици. Приређивачи објашњавају:

„Прва редакција зборника, намењеног земљама у којима се о нашој поезији зна мало или врло мало, редигована је с тенденцијом да буде информативна, да прикаже целокупни историски развитак лирике југословенских народа од половине прошлог века до најновијих дана, да забележи све њене правце, истакне њену разноврсност и претстави што више аутора. Услед тога је у зборник промакло неколико изразитих формалистичких и декадентних писаца, с по неколико својих типичних песама, као и неколико песама од писаца који нису били изразити формалисти. Увиђајући да би се то могло тумачити и да би могло деловати као знак еклектичког објективизма, као попуштање декаденцији и формализму у књижевности, односно реакционарној идеалистичкој теорији „јединствене струје у литератури“, састављачи су избацили из зборника изразите формалисте и декаденте [...] Упоредо с тим, у зборнику је повећан број прилога из области сатиричке, антиклерикалне, политичке и социјалне лирике старијих песника, чиме је ревидирана пракса наших предратних антологија које нису признавале за поезију никакве друге песме до љубавних, патриотских и мисаоних.“ (*Jugoslovenska poezija* 1949: 5–6)

Дакле, зенит *социјалистичког реализма*, што у извесном смислу представља редуковани супстрат књижевног покрета какав је био *покрет социјалне литературе*, у југословенским оквирима остварује се не толико као уметничка пројекција и одраз новостечене моћи, као у совјетском случају, него у разрачунавању са претходним књижевним обрасцима, укључујући, тј. апострофирајући и *национални романтизам*. Стога ће у збирци *Југословенска поезија* Јован Јовановић Змај бити заступљен и сатиричним и политичким песмама, као што су „Јутутунска јухахаха“, „Песма при рођењу једног принца“,

„Три хајдука”, поред „Светлих гробова”, који су репрезентативни за *национално романтични*, или Скерлићевим језиком *омладински*, ангажман овога песника. Збирка *Југословенска поезија* сведочи о унутрашњој располућености поетике *социјалистичког реализма* у југословенском контексту – о њеној растрзаности између потребе да буде активан чинилац у изградњи новог друштва и да у том подухвату демистифицира књижевну традицију или пак да преозначи, али истовремено и прихвати културне обрасце који јој претходе. Међутим, ова збирка такође је репрезентативна како за социјалистичку интервенцију у разумевање књижевноисторијских процеса у југословенским књижевностима, тако и за однос идеолога *социјалистичког реализма* према модернизму.

О томе најречитије говори не само избор аутора него, пре свега, *избор* песама којима се одређени песници представљају. Тако ће Ђура Јакшић бити представљен и песмом „Јан Хус”, чији завршни стихови – „А науке нова вера / Потресаће вековима / Подлу чету калуђера!” – кореспондирају са иконоборачком логиком изградње новог друштва. Занимљиво је и да ће међу песмама Лазе Костића бити изабран одломак из драме *Максим Црнојевић* „Два се тића побратила” и песма „Прометеј” уместо очекиване „Santa Maria della Salute”. Такође, из *Горског вијенца* одабрани су упадљиво лирски сегменти – „Сан Вука Мандушића” и „Сестра Батрићева”, док су из Мажуранићевог спева *Смрт Смаил-аге Ченгића* одабрана певања „Харач” и „Чета”. У овим одломцима сцене насиља и угњетавања, те колективне борбе односе превагу над *националном* интенцијом текста. Ако је и сасвим очекивано да у датом тренутку избор из поезије Бранка Ћопића буде сведен на партизанске песме – „Везиља слободе”, „Пјесма мртвих пролетера”, „Гроб у житу” и „Маргита дјевојка” – *Југословенска поезија* нуди алтернативну представу о поезији Десанке Максимовић, иначе једине песникиње заступљене у овом избору. Ова антологија, наиме, истиче њену експлицитно друштвено ангажовану поезију, као што су песме „Двадесет хиљада девојачких руку”, „Спомен на устанак”, „Мајкама” и „Вуков утук”. Тематски распон ових песама је велик – од оптимизма *социјалистичке изградње* („Двадесет хиљада девојачких руку”) преко сећања на оне који су животе положили у антифашистичкој борби („Мајкама”) до Вукове језичке реформе и значаја који је она имала за ниже друштвене слојеве.

Што се пак односа према модернизму тиче, заступљени су и модернисти попут Владимира Видрића, Владимира Назора, Отона Жупанчича, Душана Васиљева, Драгутина Тадијановића и Мирослава Крлеже, те надреалисти Милан Дединац и Оскар Давичо. То значи да је „формализам”, односно експериментални уметнички израз представљао препреку тамо где је примарно реч о политички мотивисаном неслагању и искључивању аутора из антологије. Другим речима, унутарње противречности идеологије и поетике *социјалистичког реализма* у југословенским оквирима такође се могу разумети као разлог због чега је, врло брзо од тренутка када је озваничена, ова доктрина, макар формално, оспорена. Крлежин говор на Трећем конгресу Савеза књижевника Југославије 1952. године, који се у историји књижевности формулаично етикетира као „рехабилитација ларпурлатизма”, указује на спрегу осуде улоге коју је *социјалистички реализам* имао у спољној политици Совјетског Савеза и потребе да се макар декларативно и посредно култура отвори према модернистичким тенденцијама и утицајима. Крлежа тврди:

„Марксистичка спознаја никада није значила да власт Велике социјалистичке силе има право да социјализује не само власништво грађанске класе, него и власништво и право на слободу читавих народа и континената са производним снагама и

земаљским благом и средствима и људским материјалом и њиховим увјерењима заједно. Такву политику никаква књижевна теорија социјалистичког реализма не може оправдати, па били ти 'инжењери душе' не знам колико пута талентованији него што нису." (Krleža 1952: 32)

Овако изречена осуда *социјалистичког реализма* као опресивне доктрине, чија улога у оправдању доминације Совјетског Савеза у међународном комунистичком покрету није занемарљива, јесте контекст у коме ће Крлежа ревалоризирати ларпурлатизам као „естетску борбу против десног утилитаризма“ (Исто: 18). Са Крлежом и његовим статусом неупитног културног ауторитета полемише Руди Супек у часопису за теорију друштвених и природних наука *Погледи*, који у периоду од 1952. до 1955. године окупља језгро сарадника које ће десет година касније чинити *Praxis: filozofski časopis*. У чланку „О неактуелности ларпурлатизма“ Супек указује на то да критика догматских естетичких учења не би требало да резултира тек пуком афирмацијом идеје „уметности ради уметности“. У овом тексту он такође препознаје ћутњу која је након Крлежине „рехабилитације“ ларпурлатизма уследила као симптом неразвијених демократских пракси и процедура, услед чега, предвиђа, „борба мишљења“ неће моћи да заживи као нова парадигма декларативно супротстављена догматским тенденцијама (Rudi Supek, „О neaktuelnosti larpurlatizma“, *Pogledi*, 5/1953: 297–312). Овај аргумент Супек ће детаљно образложити у тексту „Зашто у нас нема борбе мишљења“, анализирајући материјалне услове у којима *интелигенција као друштвени слој* живи и ради, а који онемогућавају развој дебатне културе и сучељавања аргумената, што погодује развоју ауторитарних парадигми и некритичком прихватању културних ауторитета (Rudi Supek, „Zašto u nas nema borbe mišljenja?“, *Pogledi*, 12/1953: 903–911).

Студентска штампа током педесетих година настојаће да оформи и подстакне праксе демократске критике и полемике управо као *борбу мишљења*, истрајавајући у уверењу да „универзитетска трибина није сајмиште студентске усмености, већ простор на коме се суочавамо са толиким дирнутим и недирнутим питањима“ (Милосав Мирковић, „Темперамент и температура“, *Студент*, 14/1958: 7).

Узевши све изречено у обзир, испоставља се да однос *омладинске периодике* према естетско-књижевној проблематици, која се грана око сукоба *соцреалистичких* и модернистичких токова у уметности, одражава њен утицај и функционално прилагођавање интересима студентског покрета. Наиме, *омладинска периодика* је пре рата практиковала кључне принципе *социјалистичког реализма* како би ојачала властите снаге у освајању *аутономије универзитета* као најзначајније друштвене и културне тековине овог покрета.

У тако заостреном контексту, у коме је иницијално и зачета идеја *социјалне књижевности*, приоритет је био осигурати јединство у борби против фашизма. У току рата ови су напори легитимисани тиме што је Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) осмишљен као организација у којој су „заступљене све антифашистичке родољубиве снаге радничке, сељачке и интелектуалне“ („Резолуција Антифашистичког конгреса омладине Југославије“, *Глас омладине*, 1/1943: 3). Након рата, наслеђе *напредног студентског покрета*, похрањено у самој идеји о авангардности и аутономности *универзитетске омладине*, могло је да преживи само под условом живљавања борбеног и полемичког духа, за шта је било неопходно отварање према

модернистичким тенденцијама у најширем смислу. Другим речима, обнављање критичке јавности на Београдском универзитету у послератној Југославији и модернистички токови у књижевности и књижевној критици међусобно су се подстицали и оснаживали. Тако је *омладинска периодика*, парадоксално, очувала критички дух и полемички жар који се у међуратном периоду калио управо на темељима поетике *социјалистичког реализма*. То је мрежа значења која омогућава да се допре до унутрашње логике развоја књижевнокритичких и полемичких жанрова у *омладинској периодици* од 1937. до 1968. године.

4. ИЗМЕЂУ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ И СТАЉИНИЗМА – КЊИЖЕВНА КРИТИКА У ПРЕДРАТНОЈ И РАНОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ПЕРИОДИЦИ

4. 1. КЊИЖЕВНА КРИТИКА У ЧАСОПИСУ МЛАДА КУЛТУРА (1939–1940)

У тексту „О потреби културног рада на Универзитету”, који се може схватити и као програмски, јер је објављен у првом броју и изравно описује културне амбиције студентског покрета, те редакције *Студента* као његовог гласила, редакција овог листа прокламује: „Увек смо носили стег слободе и културе. И данас га високо уздижемо: ми хоћемо да од нашег универзитета начинимо културно жариште на југоистоку Европе” (*Студент*, 1/1937: 7). *Млада култура*, књижевни часопис чије кратко излагање обухвата осам бројева током два годишта (1939, 1940), био је саставни део овог напора као „први културно-уметнички часопис који покрећу београдски студенти”, с циљем да испуњава „омладинске културне потребе” (*Млада култура*, 1/1939: 1). Слободан Ж. Марковић у тексту „Време ‘Младе културе’ или време неизвесности”, објављеном у једином броју *Младе културе: часописа за књижевност и уметност* из 1972. године објашњава:

„Новински карактер *Студента*, временски размак између излагања појединих бројева због забрана и материјалних тешкоћа са којима су се бориле његове редакције, нису омогућавали да се у њему отпочне и систематски води идејно политички и теоријско културни рад за којим се у студентским редовима осећала потреба.” (Марковић 1972: 58–59)

Будући да је *raison d’etre* *Младе културе* из 1972. такође била афирмација стваралаштва младих, он се може сматрати својеврсном репликом истоименог предратног часописа. Нажалост, ни *Студент* ни *Млада култура*, која од свог покретања (1939) са *Студентом* дели не само сараднике, идеологију, припадност друштвеном покрету и интелектуалном миљеу него и адресу (Симица 14), неће дуго излазити. У једном од записника са редовних седница АОССУ (2. 1. 1940) стоји да ће прослава православне нове године бити организована на Правном факултету како би се прикупио новац за штампање *Младе културе* и *Студента*⁶³. Већ од краја 1938. финансијске тешкоће и проблем са цензуром одражавају се на обим, па посредно и на квалитет *Студента*, а у записнику датираном на 8. 12. 1940. налазимо следеће обавештење: „Нови Студент је на истој тачци као и раније, јер редакција још није образована. Добили смо писмо од Загрепчана где траже дописе за Студентски лист који могу да буду и отворенији и непосреднији, јер Студентски лист не пролази кроз икакву цензуру⁶⁴.”

Редакција *Младе културе* била је пак поуздано утврђена и чинили су је Александар Челебоновић, као власник и одговорни уредник, Авдо Хумо, Јурица Рибар и Пуниша

⁶³ АЈ – 720, НСП, К – 4, 428 ^{а/1-5}.

⁶⁴ Исто.

Перовић. У мемоарима под насловом *Моја генерација* Авдо Хумо дочарава вибрантност интелектуалне климе студентског покрета на Београдском универзитету 1935. године, дакле, неколико година пре него што ће омладински покрет развити гласила која су основана са идејом да се баве целином универзитетског живота:

„Убрзо послје уписа примјетио сам да се у семинару за југословенску књижевност стално састаје група старијих студената. Они су доста отворено расправљали о књижевним проблемима, о књижевницима и часописима код нас и у свијету. Сјећам се расправа о новом реализму, који је утемељио Максим Горки, о поезији Мајаковског, о Крлежи и његовој великој улози у нашој савременој књижевности, о Јовану Поповићу као великој нади, о Богдану Поповићу као нечему што је преживјело, итд. То се све мијешало са оцјенама о проблемима студентског покрета, о томе какав је који професор, а нарочито о фашизму, Димитрову и његовој пркосној одбрани, фашистичким логорима и о опасности за демократију и мир доласком фашизма у Немачкој на власт.” (Хумо 1984: 288–289)

Узети ову атмосферу у обзир приликом књижевноисторијске оцене значаја *Младе културе* као истовремено и специфично *омладинског* и специфично *књижевног* часописа важно је из најмање два разлога – ради реконструкције и разумевања сукоба међу полемичким и критичким тенденцијама у оквиру покрета социјалне литературе, те ради евалуације доприноса универзитетског контекста, односно намере студентског покрета да Београдски универзитет утврди као „интелектуално жариште на југоистоку Европе” у артикулисању и разрешавању тих сукоба. Да поменута амбиција није тек хипербола или израз младалачких апетита, показује и оцена Свете Лукића, који сматра да соцреалистичка критика између два рата „по неким својим рукавцима није нимало заостајала за тадашњим начелним расправама у марксистичкој сфери – о класној суштини уметности, о уметности ’у служби револуције’”. Лукић затим додаје: „Штавише, ако упоредимо ставове једног Ђорђа Јовановића са совјетским општијим текстовима из тог доба или с Арагоновим тумачењем социјалистичког реализма, предности су, несумњиво, на Јовановићевој страни” (Лукић 1978: 80). Бивши надреалиста Ђорђе Јовановић учење о партијности у уметности, посебно у књижевности, схватао је не као „пабирчење за ропотраницу, већ оружање за борбу” („*Za stvarnu odbranu kulture*”, *Kultura*, 2/1937: 334–336). С обзиром на то да је борба о којој се овде ради недвојбено она антикапиталистичка и антифашистичка, где би победа (про)комунистичких снага резултирала укидањем класног друштва, а тиме и историје, будући да се према *Манифесту комунистичке партије* класни сукоб поима као њен покретач, оцена Свете Лукића, да је срж *новог реализма* (еуфемизам за социјалистички реализам) била у уверењу да је његова историјска перспектива у визији света супериорна у односу на модернистичку естетику (Лукић 1978: 74), потврђује се као проницљива.

Када се упореди са комунистичким, условно речено, *mainstreamom* у датом периоду, на пример са часописима *Наша стварност* или *Уметност и критика* (под уредништвом Велибора Глигорића и Радована Зоговића), *Млада култура* делује само као ехо, још један рукавац „сукоба на књижевној левици”, који је дао не мали допринос дезавуисању Мирослава Крлеже, а посебно Марка Ристића. У текстове које је *Млада култура* објавила с таквом намером убрајају се „Ноћна уметност г. Марка Ристића” (7/1940), „О ’Печату’ и бесједи о његовој сврси”, групе аутора – Мирка Давича, Авде Хума и Пунише Перовића –

затим „Марко Ристић и његово 'седамнаестогодишње пријатељство'” Елија Финција⁶⁵, где се аутор обрушава на Ристићев однос („седамнаестогодишње пријатељство”) према Бретону (3/1939: 287). Полемички допринос уредништва *Младе културе* такође је и недвосмислен показатељ да је главна мета напада заправо био Ристић, у чију је одбрану Крлежа и написао *Дијалектички антибарбарус*. Томислав Брлек указује на то како је систематско изостављање Ристићеве улоге у „сукобу на књижевној левици” практично окосница једне погрешне интерпретације Крлежиног лика и дела, где је „опис креативне еволуције Крлежине личности у њеном настајању замијењен описом статичне структуре у њеним манифестацијама” (Brlek 2020: 134), а која је у књижевној историографији упамћена као *крлежологија*: „Ако се Крлежина стална потреба за креативним сурадницима, људима који о сличним проблемима мисле на сличан начин, али мисле својом главом, у крлежолошкој литератури суставно превиђа, стално занемаривање Ристићеве улоге у реченом сукобу, без икакве сумње остаје најдрастичнији пример те праксе” (Исто: 141).

Даље, *Млада култура* завредила би своје место у књижевној историји и по томе што је у њој своје прве радове објавио Милутин Дорословац (нпр. „Осветљени прозори”, 3/1939: 191–193, „Песма”, 5/1939: 292–3), касније аустријски књижевник познат под именом Мило Дор, који у Бечу, у коме остаје до краја живота после Другог светског рата, оснива ПЕН центар Аустрије (Ilić Marković 2020). У *Младој култури* објављује и млади Ђопић („Покојник на подушју”, 2/1939: 82–87), а међу песницима издвојиће се Душан Костић и Михаило Лалић („Уз љубавне пјесме мљекације”, „Сијечањ”, 1/1939: 10–11), чије је место у историји југословенских књижевности одавно препознато. Након објављивања збирке песама *Стазе слободе* 1948. године, Лалић се примарно оријентише на роман и разне приповедне форме. *Стазе слободе* обухватају, мањим делом, избор из међуратне лирике објављиване у *Студенту*, *Зети*, *Младој култури*, *Животу и раду* и *Нашој стварности*, те први пут објављене песме настале у рату. Континуиран интерес црногорске књижевне историографије за Лалићево дело огледа се и у томе што су поводом стогодишњице пишевог рођења (2014) објављене целокупна *Био-библиографија Михаила Лалића* (Dražković, Krivokarić i Aranitović 2014), те збирка Лалићеве међуратне поезије, прозе и критичко-полемичких текстова *Михаило Лалић. Међуратно књижевно стваралаштво (1935–1941)*, коју су приредили Мила Медиговић-Стефановић и Радомир Д. Ивановић (2014). Овај библиографски и књижевноисторијски подухват посредно открива подстицајну улогу *Младе културе* као медија. Наиме, не само да се полемиком „Беспуће 'српског' гласа” (6/1940: 65–66), Лалић први пут оглашава као књижевни критичар него приповетке „Обрад и Мајо” (3, 4/1939: 183–188) и „Гињеници” (7/1940: 14–20), према мишљењу Радомира Д. Ивановића, сигнализирају текстуалну генезу Лалића приповедача (Ивановић 2001: 160).

Међу песничким фигурама *Младе културе* посебно се истиче Радивој Копарец (1919–1943), један од оних песника и књижевних критичара у повоју, чија је „своједобна идентификација ставова најубојитијих заступника социјалне књижевности са суштином марксизма историјски цементирана њиховом револуционарном борбом пре рата, и у револуцији у којој су неки дали и живот” (Lukić 1978: 81). Копарецова специфичност лежи у дискрепанцији између сензибилитета његове поезије и ставова које је изражавао као

⁶⁵ Овај аутор је односу Ристић – Бретон посветио и чланак „Беда и победа поезије” у првом броју часописа *Уметност и критика* (1/1939: 30–36).

ватрени заговорник програма социјалистичког реализма, примерице када у *Младој култури* пише о *Српском књижевном гласнику*, тврдећи да *Српски књижевни гласник*, „супротно од онога што изјављује отвара врата крајњим назадњацама” („Напредне’ и ’објективне’ спекулације Српског књижевног гласника”, *Млада култура*, 6/1940: 410–411). И имплицитно и експлицитно, као што се из овог примера може видети, *напредна*, односно патриотска, социјална, антифашистичка, антиимперијалистичка *тенденција*, тј. друштвени ангажман у тексту, постаје кључно естетско и књижевно мерило. С друге стране пак, примера ради, Копарецова песма „Злочин распеваних младића” изражава готово типично модернистичко осећање света: „Девојке у цвету нас преклињу / и оптужују за злочин – / нас распеване младиће! / Нека нам опросте, / јер су нам телеса увукли у цркву / на силу / као кривце / и принели их златном путиру / да се напију крви” (2/1939: 80–82).

О тој противречности између поетске осећајности и критичког идеала у делу Радивоја Копарца писао је у четвртој књизи студије *Биће и језик у искуству песника српске културе двадесетог века* Радомир Константиновић. Он закључује да је основна драма „чаробне младости” Радивоја Копарца била „драма сукоба са сопственом нежношћу”. „Та драма зачињала се пре рата, у време када је Копарец објављивао песме у часописима *Млада култура* и *Млада литература*, настојећи да се саобрази, као песник, идеолошком концепту и поетици ових часописа, али неспособан да то стварно и учини”, додаје Константиновић (Konstantinović 1983: 8–9). Он сматра да је Копарецов песнички опус утеловљено сведочанство „сукоба на књижевној левици”. Другим речима, Константиновић тврди да је пример Радивоја Копарца показатељ да сукоб на књижевној левици није сводив на његову политичку, епистемолошку или идеолошку димензију, већ да је језгро тога сукоба унутрини песничког бића⁶⁶.

У наредном броју *Младе културе* објављен је текст уредника Александра Челебоновића под насловом „Родољубље српске књижевности”. Културне вредности које овај текст заступа, позивајући се на праксу социјално освешћене књижевности и критике, јесу антимодернистичке већ по томе што се као врхови српске књижевности признају само народна књижевност, романтизам и реализам, чија је улога у просвећивању и националном ослобођењу од Отоманске империје и Аустроугарске била више него очигледна. Челебоновић овако пише о родољубљу:

„Сматрати родољубље као књижевни или поетски мотив недовољним, давати му епитете несавременог или намештеног било би варати самог себе. Може ли песник да ћути када над њим, као и над другима, виси огромна стена која може сваког часа да се сурва? [...] Факат стоји да је оно (родољубље – прим. аут) основ народне књижевности, најјача покретачка снага српског романтизма и реализма, ако се само

⁶⁶ Константиновић песму „Младост” сматра најзначајнијом у Копарецовом невеликом опусу. Он истиче: „Оно што чини *јединственом* ову песму у поезији песничког нараштаја који се јавио непосредно уочи рата и револуције, јесте управо ’неспоразум’ овог ведрога тона, који чини да фраза лако отиче, без оштријих каденца, уз више-мање спретно римовање, по површини, и самога ’садржаја’ песме: овог разореног света (градова, шума, мртвих на друму), и овога *гнева* (’тешке мржње’) који се рађа при сусрету са тим светом. Песма у целини гласи овако: „Кад сте младићи били / јесте ли видели плам / што разара градове беле, / и колибе изгореле, / и мртве војнике на друму, / и реку без ћуприја, / и зелену спржену шуму / што дим је обавија? // Кад сте младићи били / јесте ли имали / гнева толико као ја, / и тешке мржње таке / што срца обузима / и мрачне очи младе / што сипају горак сјај као са барикаде? // Хеј, стари другари, / младићи из прошлих времена, / имате л’ успомена / оваквих као ја?”.

оно правилно схвати. Наша народна књижевност, која по својој лепоти и снази стоји међу првима у светској књижевности, најбоље показује колики су напори уложени у огромној борби српског народа за његовом слободом. Народ је стварао оне дивне јунаке, без мане и страха, дао им је своје најбоље етничке и етичке снаге, увек у намери да они буду симбол његове борбе за слободу. Ови јунаци храбрили су клонуле, подизали морал палим и уливали страх угњетачима.” Родољубље је, дакле, појам у средишту једне телеолошке концепције историје књижевности, коју Челебоновић заговара: „Родољубље мора да је онде где се иде напред. А напред се је, док се романтизам гасио, ишло сасвим другим путем. Родољубље које је везано за напредак није могло да мирује, оно је потражило нове људе и нов садржај: напредна књижевност добила је облик реализма” (3,4/1939: 178–183).

Но о каквом се тачно виду родољубља овде ради, показује и оштар полемички текст Михаила Лалића „Беспуће ‘Српског гласа’”, који је Гојко Тешић уврстио у антологију *Зли волшебници – Полемике и памфлети у српској књижевности 1917–1943* (Тешић 1983). Лалић *Српски глас*, који је Драгиша Васић уређивао под слоганом „Јако Српство – јака Југославија”, оптужује за шовинизам, иронизирајући изолационизам српског национализма:

„Књижевници нека узму књиге у шаке, нека добро проуче Лазаревића, Глишића, Веселиновића и тако даље, па ће тек онда моћи да пишу – расно! Пјесницима остаје десетерац – јер је све друго – туђински изум. Тако ће се избрисати имена Доситија и Светозара Марковића, који по нашој расној њиви посијаше горко сјеме страног утицаја [...] Тако ће се најзад расплинути фабрички димњаци и социјална биједа, а ‘Српски глас’ ће заорати идиличну и патријархалну ‘прву бразду’.” (6/1940: 409)

Другим речима, Лалић овде указује на профашистички карактер Васићеве културне идеологије, што се огледа како у романтизацији патријархалне (књижевне) прошлости, тако и у искључивости према свему што се доживљава као „страни утицај”, односно као израз модернизације српске културе и друштва, укључујући и тековине просветитељства. Из свих наведених примера може се закључити неколико важних ствари о културном и књижевном програму *Младе културе*. Најпре, да је полемика, у идејном и жанровском смислу, чинила бит разумевања интелектуалне и друштвене улоге књижевности. Треба нагласити да се полемика одвијала како према споља, и то махом према другим часописима схваћеним као спознајно-идеолошким парадигмама – а то су: *Српски књижевни гласник*, *Српски глас*, *Смена*, *Искра*, *Нова Србадија*, *Зора*, *Југословенски расвит*, *Нови средњошколац* – тако и унутар шире схваћеног поља социјалне литературе. Да би се до краја објаснио идејни и критички распон ових полемикâ, потребно је, за почетак, описати физиономију часописа, те његов жанровски плуралитет, посебно када се ради о жанровима књижевне критике. Часопис *Млада култура* био је подељен на два дела. У првом делу објављивани су оригинални књижевни радови – приповетке и песме како младих српских/југословенских аутора, тако и класика (Толстој, Де Мопасан, Горки, Петефи, Хајне) – као и теоријске расправе и дискусије. Међутим, чак и теоријски радови садржали су елементе књижевне критике, будући да су неретко реферисали на тада савремен контекст и тек објављена дела. С обзиром на то да нови или социјалистички реализам, све док Комунистичка партија Југославије није освојила власт, није био једна од стратегија државне културне политике (Лукић 1978: 78), већ фундамент борбе мишљења о тада савременим поетикама, нагласак је био управо на аргументима помоћу којих се настојао премостити јаз између теорије и праксе, а културна политика учинити саставним

делом тог фронта. Историјски сукоб авангардних и новореалистичких поетика може се и овако дочарати; ако је циљ авангарде био „револуционарисуње живота кроз трансфер етоса уметности у животну праксу, односно кроз негацију места и функција које је грађанско друштво делегирало подсистему уметности” (Андоновска 2021: 15), онда се револуционарни подвиг новог реализма може схватити као захтев за преносом етоса борбе у уметничку праксу.

Другим речима, уместо формулаичности, репресије и цензуре, по којима је соцреализам као званична послератна културна политика упамћен, у међуратном раздобљу нагласак се ставља на изградњу аргумената у циљу културне легитимације комунистичког и антифашистичког покрета. У чланку „Нешто о методу у ’Климу Самгину’”, Милован Ђилас, између осталог, пише и о роману *Клим Самгин* Максима Горког. Ђилас тврди:

„Преобиле детаља на једној страни и недостатак детаља на другој не значи ништа друго већ изузимање оних детаља који су типични за живот људи, за сам живот. И књижевност прије Горког, прије новог реализма, имала је у себи, уколико је била реалистичка у односу на дату епоху, боље рећи уколико је била књижевност, имала је ту типичност. С том разликом да је набацивала читав низ сувишних момената који нијесу били типични за људе, за јунаке, за стварност, у смислу историске законитости стварности. То је и разумљиво: на тим ступњевима духовног развоја писци нијесу ни знали у својој пуноћи ту законитост онако, како је ми знамо.” (*Млада култура*, 3/1939: 44–45)

Инсистирање на естетској, етичкој и свакој другој супериорности социјалистичког реализма, те приписивање атрибута највеће историјске прекретнице Максиму Горком јесте опште место у естетичким и књижевнокритичким расправама комуниста у овом периоду. Но, поред Ђиласове визуре, која очито тежи једном апсолутистичком поимању подухвата социјалне литературе, на страницама *Младе културе* често се могу наћи и текстови који инсистирају на значају књижевног наслеђа и критичког дијалога са хуманистичким класицима. Рецимо, у том духу писани су, на пример, текстови „Идеја устанка у Горском вијенцу” Пунише Перовића (3/1939: 205–214) и „Фројдизам, љубав и уметност” Тодора Павлова⁶⁷ (3/1939: 214–217). Иако Копарец пише готово презриво о *Српском књижевном гласнику* због кокетирања са конзервативизмом, Ђорђе Костић пак у првом броју *Младе културе* истиче да:

„поред још неколико књижевних часописа (*Наша стварност*, *Преглед*, *Живот и рад*), *Српски књижевни гласник* плута по мутној води данашњице, упињући се свим силама да поштена ријеч, да истина побиједи и добије своје право значење. Стога су разумљиве наше симпатије према њему, уз горућу жељу да овај часопис на свом путу пође и даље, у ширину, стопама свога некадањег уредника, либералног Јована Скерлића.” (1/1939: 61)

Чланци попут оног који потписује Ј. Барић у трећем броју *Младе културе*, а који носи наслов „О теорији одраза”, односно аргументација којом се заступа ова, већ десетлеђима с

⁶⁷ Павловљеви чланци, односно његова експликација дијалектичког материјализма представљали су филозофско утемељење напада на „ревизионисте”.

разлогом превазиђена теорија, звуче зачуђујуће савремено: „Сазнање је историјски продукт друштва, а не ђеф појединца. Друштвена пракса производи научно сазнање као што и оно оживљава, оплођује, освешћава и ствара друштвену праксу” (3/1939: 196–197).

Дакле, када се у обзир узму сами аргументи и књижевна критика заснована на гносеолошким принципима овако аргументоване теорије одраза, теза Рите Фелски (Rita Felski), историчарке модернистичке књижевности, да је *метод читања* спона помоћу које се „велике слике” преводе на ниво појединачних текстова (Felski 2008: 113), потврђује се као изразито луцидна. Фелски тврди да је управо метод читања и анализирања књижевног дела показатељ да веза између политичког или филозофског светоназора, с једне стране, и књижевне критике, с друге, није линеарна. Напротив, она је често вишеструко сложена и непредвидива (Исто: 108). У прилог томе говоре и увиди до којих се може доћи анализом друге рубрике у часопису *Млада култура*. Док је први део био резервисан за фикционалне текстове и дуже ауторске чланке и расправе, други се састоји из приказа и белешки, где и форма и садржај одговарају називу рубрике.

У овој рубрици објављивани су кратки прикази нових издања – књижевних, публицистичких и научнопопуларних. Све што је објављивано испод наслова „Белешке” представљало је коментар књижевног живота, с наглашеним интересовањем за културне манифестације које су се одвијале на Београдском универзитету (нпр. Радивој Копарец, „Културне приредбе на Универзитету”, *Млада култура*, 8/1940: 161). Приказују се и часописи, најчешће анализом садржаја одређеног броја. Поред књижевне, *Млада култура* објављивала је и филмску и позоришну критику. Упркос томе што је желела да буде аутентично књижевно гласило студентског покрета и *младе генерације*, или баш због тога, *Млада култура* није некритички прихватала студентске радове само због идејне и идеолошке повезаности са младим ауторима – симпатизерима или члановима студентског покрета. Штавише, у обраћањима редакције, у којима се коментаришу пристигли, најчешће необјављени рукописи, инсистира се на томе да избор тема или ангажман аутора нису довољни да се завреди објављивање. Коментаришући поетске радове, редакција наглашава да је то „често шупљи вербализам, под којим хоће да се представи неки напредни став, који је уствари далеко од напредности” („Кроз штампане рукописе”, 2/1939: 156–57). Интерес за оно што је и естетски вредно у књижевном тексту и спремност да се релативно отворено полемише допринели су томе да *Млада култура* постане часопис у коме се дебата одвијала на два колосека.

Илустрације ради, поред демистификације књижевног програма *Нове Србадије*, гласила „српске националне омладине”, где се критикује *тенденциозна деполитизација* књижевности, „која, по рецепту ’Нове Србадије’ није затворена у кулу од слонове кости, а није ни тенденциозна, већ има ’извесан јасан и одређен став’ у погледу ’национално-духовне идеологије’” (А. Јовановић, „Нова Србадија”, 8/1940: 159) у *Младој култури* дебата се одвија и између аутора који су се сматрали припадницима покрета социјалне литературе у ширем смислу. Нимало неочекивано, Сава Драгојевић, који је објављивао песме у *Студенту*, приказује Крлежин роман *На рубу памети*⁶⁸, истичући надмоћ поетике

⁶⁸ У студији *Поетика оспоравања. Авангарда и књижевна љевица* Александар Флакер пише и о роману *На рубу памети*: „Пјесник *Балада Петрице Керемпуха* и творац Валента Жганца у полемичком роману *На рубу памети* (1938) супротставио је ’новом реализму’ не само свој досљедни антинормативни став *лијевог умјетника*, него и своје виђење националне традиције која се битно разликовала како од оне што ју је

М. Горког⁶⁹ у односу на Крлежин роман, који „мноштво страних ријечи и израза чини неприступачним за најшире слојеве” (1/1939: 126). Даље, Драгојевић тврди да су јунаци Крлежиног романа тек пишчеви гласноговорници, те да због тога ликови нису истински слојевити и вишедимензионални. Неколико страница касније пак Авдо Хумо критикује следеће стихове Саве Драгојевића – „Кармен је данас Ибарури/ чувена Пасионарија/ раднички посланик Овиједа и вођ женских батаљона” – тврдњом да „јасноћа и јачина слике не зависи само од јачине осјећања него и од начина како је то осјећање изражено” („Осврти на пјеснички рад Сава Драгојевића”, 2/1939: 130–133).

Полемика и са заговорницима и практичарима социјалне литературе била је саставни део борбе за освајање културног легитимитета. Ту је, логично, битну улогу играо однос према прошлости. То долази до изражаја када се *Млада култура* упореди са часописом *Уметност и критика*, с којим је, поред сарадника и идеолошке афилијације, делила и физиономију, поделу на део у коме се објављују фикција и дужи ауторски радови, и део у коме преовлађују књижевна критика и коментар књижевног живота (често иронизиран одредницама попут „Некултурна хроника” и „Грађа за историју књижевног криминала”). *Уметност и критика* објавила је неке од програмских текстова социјалистичког реализма, попут текстова „Теорија одраза и уметничка литература” (*Уметност и критика*, 1,2/1939: 1–8) и „За нови уметнички реализам” (3/1939: 97–101). Борба за књижевно наслеђе на страницама часописа *Уметност и критика* одвијала се и у форми уже схваћене књижевне критике. У оквиру рубрике „Културна хроника” објављени су текстови „Мали Гавела о великом Кочићу” и „Анђелко Крстић пред судом Ж. Пламенца” (3/1939). Ове критике конципиране су као инвективе против Жарка Пламенца (псеудоним југословенског комунисте мађарског порекла Арпада Лебла). Разлог лежи у томе што је Пламенац Крстића, који је писао о „печалбарима”, оптужио да је реакционарни писац. Непотписани аутор напада и Ђура Гавелу, јер је, према његовом мишљењу, Гавела умањео ауторитет Петра Кочића, упоредивши овог писца националног ослобођења са једним младим приповедачем из Босне и Херцеговине, који у датом тренутку тек улази у књижевни свет. Млади приповедач у овом тексту остаје неименован. Сазнаћемо, међутим, из *Младе културе* да је реч о Бранку Ћопићу, јер и Михаило Лалић реагује на Гавелино поређење Ћопића са Кочићем:

„Међутим, упоређењем са Кочићем – Ћопић губи оно што има, његов 'живи језик' је само усклађен и удешен 'рогобатни' Кочићев и народни језик, његова прича према Кочићевој – мутна, меланхолична жалопојка или фељтонски разводњен детаљ живота – према динамичној и експлозивној причи о борби једног народа.” (8/1940: 72)

Једноставно, Лалић сматра да је поређење Ћопића и Кочића, узевши у обзир Кочићев књижевни ауторитет и симболички значај у контексту националног ослобођења

имплицирала теорија 'социјалистичког', али ипак реализма, тако и од оне што ју је наметала клерикална и фашистичка десница” (Flaker 1982: 196).

⁶⁹ У тексту „Максим Горки и ми – Поводом најновијих превода његових дјела”, објављеном у *Студенту*, Сава Драгојевић пише – „Превођен у часописима *Босанска вила*, *Бранково коло*, *Нова искра*, његово дјело на коме су се васпитавали најбољи претставници новог реализма, претставља једно од највећих достигнућа људске културе. Ми то дјело морамо упознати” (*Студент*, 1/1939: 4).

Срба под аустријском управом, неумесно и да се, супротно Гавелиној намери, тиме само појачава утисак о Ђопићевој недораслости у односу на Кочића.

Овде се, дакле, потврђују горенаведени увиди Рите Фелски. Наиме, пулсирајућа мрежа књижевне критике у *Младој култури* показује да и припадници истог друштвеног и литерарног покрета могу практиковати различите *методе* читања. Ако је „велика слика” о којој Фелски говори, у контексту међуратне (књижевне) левице у Југославији, идеја о књижевности као алату (само)ослобођења, она се у облику књижевне критике јавља и као потреба за учвршћивањем постојећих еманципаторских традиција и у виду наглашавања достигнућа нових појава (и аутора) на историјској позорници. Другим речима, ако се концепт „велике слике” Рите Фелски примени на контекст међуратне књижевне левице, може се рећи да је у датим полемичким оквирима визија књижевности као средства еманципације поседовала значење „велике слике”. Уз то, сматрам да је њена реализација у књижевној критици имала двоструки карактер, тј. да се актуелизовала како у облику афирмисања већ постојећих еманципаторских традиција (реализам, народна поезија), тако и у истицању онога што је у социјалној литератури представљало историјски новум.

Оно што је специфично за *Младу културу* у односу на *Уметност и критику*, и сличне часописе, јесте универзитетски контекст у коме настаје и који је допринео специфичном устројству интерпретативне заједнице окупљене око *Младе културе*. Авдо Хумо пише да су, у случају *Младе културе*, „непрестане борбе и сукоби са професорским сенатом стално одгађали датум покретања” (Нито 1984: 417). Другим речима, рад одбора културних студентских удружења на Београдском универзитету, као званичног издавача *Младе културе*, био је, услед ових околности, од почетка усмерен на стицање потврде о властитој релевантности у оквирима универзитетског живота. Отуда изражена потреба да се кроз дијалог са класицима укаже на сопствени легитимитет. То се види из начина на који се доживљавају значајне личности како из историје Београдског универзитета, тако и из књижевног канона који је *Млада култура* промовисала. Тако се у некрологу Павлу Поповићу каже да је „за њега и његовог брата Богдана скопчана историја Београдског универзитета, као огњишта науке и народне културе, а многе студентске генерације везана су за имена ова два професора” („Павле Поповић”, *Млада култура*, 3/1939: 276–277). Даље, у сарадњи одбора културних студентских удружења и редакције *Младе културе* у пролеће 1940. организовано је на универзитету вече светске лирике, при чему су обухваћени следећи песници: Мајаковски, Пушкин, Љермонтов, Њекрасов, Иго, Рембо, Гете, Хајне, Шели, Мачадо, Лорка, Петефи, чешки песник Волкер и бугарски песници Ботев и Смирненски. Све ове песнике, осим културноисторијског значаја, повезује и чињеница да су „стварали борећи се” (Р. Копарец, „Културне приредбе на универзитету”, 7/1940: 161).

Није мање важно то што је *Млада култура*, нашавши се, од самог почетка, у позицији објекта оспоравања, односно порицања могућности да утиче на културну динамику на Београдском универзитету, морала да ради на образовању своје читалачке публике, или речником студентске штампе тога доба, на „подизању културног нивоа”. То се огледа у рубрици која је носила назив „Мала енциклопедија”, а излазила је од шестог до осмог броја, када се због цензурирања чланка „Каквих има ратова” аутора Пунише Перовића часопис гаси (Марковић 1972: 60). Циљ „Мале енциклопедије” био је да пружи објашњења политичких, филозофских, идеолошких и научних појмова који се јављају у текстовима *Младе културе* како би олакшали „сазнавање онима који нису имали времена

или могућности да се упознају са ређим појмовима и чињеницама којима се бави наш часопис” („Мала енциклопедија”, 6/1940: 420–424). Међу тим појмовима наћи ће се нови реализам, аутархија, гносеологија, еклектицизам, емпириокритицизам, вулгарни материјализам, интернационализам⁷⁰. Извори су, иако никада експлицитно наведени, били Лењинов *Империјализам као највиши ступањ капитализма*, *Мала совјетска енциклопедија* и *Уџбеник политичке економије* Луиса Сегала (Марковић 1972: 60). Иако је, већ по томе што је први појам био „нови реализам”, очито да је функција ове рубрике била да у једној пријемчивој форми пренесе став партијских руководиоца, понајвише о питањима идеолошког образовања и културне политике, универзитетски контекст условио је метод комуникације који трансцендира првобитну намену. Рубрика „Мала енциклопедија”, обновљена у првом броју *Младе литературе*⁷¹, часописа који окупља сараднички кор *Младе културе*, представља јединствен облик артикулације и неговања праксе самообразовања међу будућим академцима.

Самообразовање уз помоћ студентске штампе, као средства усавршавања и демократизације друштвеног и интелектуалног живота на Београдском универзитету, под окриљем динамичног сучељавања разноврсних књижевнокритичких токова, постаје темељ на коме ће се у послератном периоду изградити критичка јавност, која ће се касније с правом позивати на властито еманципаторско наслеђе – универзитетске традиције и праксе.

⁷⁰ Након што је *Млада култура* престала да излази, у фебруару 1941. године изаћи ће само један број *Младе литературе*, часописа са готовом истоветном сарадничком структуром и идентичном формом, укључујући и ову рубрику.

4. 2. ПОЧЕЦИ ТЕОРИЈСКЕ ДЕБАТЕ У ЧАСОПИСУ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРУ *МЛАДОСТ* (1945–1952)

*Никад младост овако
не беше лепа и велика –
сад гнев нас младе чини
џиновима од челика*

Радивој Копарец, „Младост”, *Песме*, 1949, стр. 74.

*Уз трубе и звек убојни
у сунчаним је срцима
титраво сање плаво,
јер сањати –
на мачу се стиче то право*

Радивој Копарец, „Уз трубе”, *Младост*, 12/1946: 95

Наведени стихови Радивоја Копарца сажимају револуционарни етос омладине – право на сан о лепшој будућности остварује се једино кроз борбу на живот и смрт. Циљ овог поглавља јесте не само да оцрта како је омладинска периодика обликовала дискурс револуционарног етоса младих него и да покаже како је лиминални положај омладине, између властитих традиција и комунистичке партије, те између проблематизације ужеомладинских и општедруштвених тема, отворио могућност за једну особену ауторефлексију социјалистичког реализма. На тај начин формираће се један полемички књижевнокритички модел, који можда најпрецизније описује максима Радомира Константиновића – да „без сигурног мерила и без морала – нема критике” (Radomir Konstantinović, „Nekoliko utisaka s kongresa pisaca”, *Mladost*, 1/1950: 4) – а који ће представљати плодно тле за развој аутономних теоријских позиција у оквиру књижевне теорије у Југославији. Излажење часописа *Младост*⁷², који представља послератног наследника *Младе културе*, поклапа се са периодом Агитпропа, експлицитно политизованог модела културне политике у служби Комунистичке партије. Треба нагласити да се касније дословно обнавља и сама *Млада култура* (1952–1957), чији је уредник био Славко Вукосављевић. Први уредник *Младости* био је Душан Костић, а редакција, коју су чинили истакнути књижевници из свих југословенских република, међу њима и Добрица Ћосић, Славко Вукосављевић, Мира Алечковић, Зоран Мишић, Блаже Конески, Михаило Лалић, често се мењала. Последња два броја, први и двоброј два и три за 1952. годину, уредио је уреднички одбор у саставу Радомир Константиновић, Ристо Тошовић и Зоран Жујовић.

Као и предратна *Млада култура*, и *Младост*, најпре с поднасловом „часопис за књижевност и културу”, а затим „књижевност–наука–политика” замишљена је и

⁷² Од 1945. до 1949. године *Младост: часопис за књижевност и културу* је излазио на ћирилици, а од 1949. до 1952. на латиници, па их тако и наводим.

конципирана као „трибина књижевног подмлатка”, с том разликом што је *Млада култура* била програмски и организационо везана за Београдски универзитет, док је *Младост*, као књижевни часопис званичне омладинске организације у новој држави, настојао да се обраћа младима „читаве наше земље” (и да их укључи у своју сарадничку мрежу). У првим поратним годинама мисија овог часописа била је двострука – образовање читатеља као омладинских организатора у пољу културе, те покушај да се изнедри нова генерација *омладинских* писаца. Поред Душана Костића, сарадници *Младе културе* који су имали запажену улогу и у часопису *Младост* јесу Михаило Лалић и Александар Челебоновић. Ова два часописа деле и дводелну структуру – у првом делу објављивани су фикционални текстови и дужи ауторски чланци, а други део, именован као „културна хроника” (*Млада култура*), односно као „фељтон” (*Младост*) представљао је књижевну критику у ужем смислу, као и коментар на актуелности из књижевног и културног живота уопште.

Лиминални положај омладине у историји комунистичких покрета, нарочито совјетског и југословенског, није метафора. Идеја *савеза омладине* на тај начин је артикулисана још у августу 1917. године, на конгресу који је остао упамћен као „конгрес ратне припреме Октобра” (Мишакова 1947: 10). У издању Новог поколења, издавачке куће која је имала за циљ управо културно и идеолошко образовање омладине и пионира, као научно-популарна публикација објављен је дужи чланак Олге Мишакове *Партија и Комсомол*⁷³, изворно штампан у првом броју *Младог большевика* 1946. године. Мишакова овако илуструје успостављање и развој омладинске организације у Совјетском Савезу:

„Победа Велике октобарске социјалистичке револуције поставила је пред Партију задатак – не само идејно придобити омладину него и претворити је у активну снагу социјалистичке револуције, наћи организационе форме најповољније за откривање стваралачких способности омладине и за њихов прилог и изградњу новог, социјалистичког друштва. Решење тог задатка повезано је са стварањем и развијањем Комсомола. 'Стварање Комсомола' – указивао је друг Калињин – 'то је у суштини био нов корак напред на путу изградње социјализма у нашој земљи. Тај историски догађај унео је принципиелно нов моменат о улози омладине у друштвеном животу. Комсомол је збио радничко-сељачку омладину у једну целину и чврстим везама повезао је са Комунистичком партијом.” (Мишакова 1947: 11)

Овај модел омладинског организовања, као што је већ речено, заговарао је и у дело спроводио и Иво Лоло Рибар. Током рата „борба и победа над окупатором” је, уместо „изградње социјализма”, постала најважнији циљ, али је принцип укључивања младих у покрет, односно принцип који је регулисао однос партије/власти и омладинске организације, остао исти. То се јасно види и у Резолуцији Антифашистичког конгреса омладине Југославије, одржаног у Бихаћу 1942. године, што је уједно био и оснивачки конгрес Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије. У тачкама 3 и 4 ове резолуције стоји:

„3. Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије јесте таква организациона форма која може остварити пуно јединство све наше омладине, без обзира на верске, националне и политичке разлике. У њега улази омладина Србије,

⁷³ Всесоюзный Ленинский Коммунистический союз молодежи – Свелењински комунистички савез омладине, скраћено Комсомол.

Хрватске, Црне Горе, Санџака, Словеније, Војводине и других крајева. У овој организацији су заступљене све антифашистичке родољубиве снаге радничке, сељачке и интелектуалне.

4. Циљ Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије је да се брине и организује све омладинске снаге за борбу и победу над окупатором и његовим слугама: усташама, четницима и осталим непријатељима нашег народа". („Резолуција Антифашистичког конгреса омладине Југославије", *Глас омладине: Орган Савеза комунистичке омладине Југославије у Срем*, 1/1943: 3)

Поред сарадње са влашћу, основни задаци омладинске организације јесу „војничко организовање живота у позадини" и културни рад. Све до 1968. године питање реорганизације, односно аутономије омладинских организација неће бити експлицитно ревидирано. Дакле, гранична позиција омладинских организација очитовала се у томе што им је комунистичка партија доделила посебну улогу у стварању новог друштва, премда су оне задржале и одређену аутономију. За разумевање начина на који су функционисале важно је задржати се и на значају који су придавале културном раду у оквиру своје „позадинске улоге" на фронтима антифашистичке борбе и „социјалистичке изградње". Због тога образовна литература и просвећивање младих кроз културне садржаје постају неизмерно важни за опстанак омладинских организација.

У том кључу треба разумети појаву едиција за младе, које су често настајале и у оквиру омладинских листова. Паралелно са издањима Новог поколења, у издању једног омладинског листа – *Младог борца* – излазила је и библиотека „Школа и омладина", специфично усмерена на идеолошку едукацију средњошколаца и студената. У оквиру ове библиотеке објављене су, да илустрације ради наведемо само неке, расправе *Класици марксизма-лењинизма о браку и породици* (1946) Михаила Баскина и *О материјалистичком и идеалистичком схватању историје* (1946) утицајног совјетског филозофа Фјодора Константинова.

Положај омладинских организација, о чему пише и Олга Мишакова, јесте један од круцијалних чинилаца које треба узети у обзир како би се различити типови омладинских гласила могли описати и књижевноисторијски вредновати у ширем склопу омладинске културе. За почетак, важно је рећи да је у периоду од 1945. до 1948. године, односно пре раскида са Стаљином, школовање југословенских студената на европским универзитетима било масовна појава. У студији *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958* Мирослав Перишић констатује да југословенска власт:

„Никада више у каснијој послератној историји Југославије неће тако масовно и у организованим групама оживети политику школовања југословенских студената на европским универзитетима као што је то било у периоду од 1945. до 1948. године, али ће у току педесетих година започети и институционално изградити политику специјализација, усавршавања и студијских боравака стручњака у европским земљама." (Перишић 2008: 339)

Пети конгрес КПЈ (1948), који претходи чувеном шестом на коме су прокламоване дестаљинизација и уметничке слободе, изнео је у први план идеолошку борбу на универзитету. Другим речима, императив постаје формирање наставног и научног кадра

„ослањањем на сопствене снаге” (Исто: 336). Културна политика омладинске штампе пак као да није била довољно флексибилна у прилагођавању овим променама, поглавито у периоду 1945–1948. Иако је сарадња са европским универзитетским центрима очито била југословенска реалност у првим поратним годинама, културна доминација совјетске мисли и домаћих „класика” више је него евидентна.

То говори у прилог тези да је културна политика *омладине* у првим поратним годинама била утемељена на умањивању утицаја универзитета у конституисању и особеној историјској артикулацији омладинског покрета.

У овом периоду, *Младост: часопис за књижевност и културу* систематично је објављивао совјетске ауторе попут И. Калињина, Леонида Тимофејева, чији је изворно универзитетски уџбеник *Теорија књижевности. Основи науке о књижевности* (1950) био у широкој употреби, те Николаја Тихонова. Примера ради, студија „Језик уметничког дела” Л. Тимофејева објављивана је у наставцима („Рад на књижевном делу”, *Младост*, 3/1946: 42–57, „Композиција уметничког дела”, 4,5/1946: 3–21, „О књижевном стварању”, 6/1946: 1–10), а објављени су и чланци „Социјалистички реализам и задаци совјетске уметности” И. М. Калињина (6/1946) и Тихоновљев чланак „Горки и совјетска књижевност” (7,8/1946).

Што се уметничке прозе тиче, поред глорификације Горког, наслеђене из међуратног периода, велики значај придаје се роману *Велики конвејер* Јакова Иљина (прво издање у Југославији 1947, а у СССР-у 1933) и Фадејевљевој *Младој гарди* (објављена 1946. у СССР-у и 1947. у Југославији), која, према мишљењу критичара *Младости*, представља пример „величанственог хуманизма и високе идејности” („Млада гарда”, 1/1948: 114). У домаћој књижевности предност је, разуме се, дата вуковској и реалистичкој традицији, о чему пише и Александар Белић у тексту „Омладина и наша култура”:

„Пре свега је потребно да се стално враћамо нашим народним песмама, том заиста неисцрпном врелу лепоте књижевног израза и садржине, а затим и ненадмашној прози Вуковој. Иако је он први класичар нашег савременог језика, видеће се одмах колико се у извесном правцу коракнуло од његова времена у стварању разноликости стилова и начина њихове примене. И Бранко, и Његош, и Змај и други писци тога времена приказаће како се одмах после примљене Вукове реформе у потпуности изашло на пространи пут у стварању књижевног језика. Лаза Лазаревић, Ђ. Јакшић, Војислав и цела група писаца деведесетих година са Љ. Недићем, Мијатовићем, Матавуљем, Скерлићем, Домановићем, Ранковићем, и толиким другима, затим Б. Поповићем, Ивом Андрићем и многим другим из времена *Српског књижевног гласника*.” (*Младост*, 1,2/1946: 1–4)

Дакле, овде се ради о институционалној афирмацији порива за стицањем културног легитимитета присвајањем неоспор(аван)их књижевних ауторитета, што је било предмет дебате, као што се могло видети на примеру *Младе културе*, и у међураћу у оквиру покрета социјалне литературе. Но, ако је ово био основни импулс и идеја-водиља комунистичке партије, када је о књижевној и културној политици реч, ова идеја се у случају *омладине* укрстила и са њеним аутентичним револуционарним етосом. Он је недвосмислено (барем) двоструко утемељен – у општој културној историји радничког покрета и комунистичке партије и у специфичности *омладинске ситуације*. То се очитује и кроз програмске текстове. У првом обраћању уредништва, у првом броју *Младости*, инсистира се на

континуитету са предратним омладинским покретом. О постигнућима предратне омладине каже се следеће:

„У предратној Југославији у којој је и култура била гушена, млади људи су покушавали и често, иако под великим притиском, успевали да се као борци напредног демократског духа афирмишу на пољу културног стваралаштва и да покрећу своје омладинске листове и часописе.“ („Од уредништва”, *Младост*, 1/1945: 1)

На тој је линији и Зоран Мишић када у чланку под називом „Наши књижевни часописи”, у оквиру рубрике фељтон, констатује да часописи као што су *Стожер*, *Млада култура*, *Наша стварност*, *Уметност и критика* чине „најсветлији континуитет борбености, плодног стваралаштва и одговорне критике” (4,5/1945: 98). У тексту „Републико наша” Милоје Поповић илуструје специфичну тежину жртве коју је омладина положила у темеље новог друштва:

„Нас младе су кроз логоре и тамнице оковане вукли, доводили нас кроз вешала сапете, косили нас плотунима, а ми смо – сви ми, пали и живи, веровали и знали да младост своју узалуд не дајемо, да ће њен цвет дати семе бујном цветњаку нових младости што ће по парковима и библиотекама махати птицама у лету, певати песме, писати, изградити нов, диван живот човека достојан и остварити своје снове, крвљу просањане снове наших деценијама премлаћиваних, вараних и гажених народа.” (2/1945: 1)

Зато објављивање, примера ради, биографске белешке и неколико песама Радивоја Копареца („Грмљавина над ораницама”, „Уз трубе”, „Утамничени син”, „Лењинград”) у дванаестом броју *Младости* из 1946. године треба тумачити као израз уредничке политике укорењене у гореизнетом разумевању историјске мисије *жртве* предратне омладине. Интересовање за стваралаштво нових, младих аутора и његово подстицање производ су синтезе ова два импулса – партијског и омладинског. До краја четрдесетих година прошлог века модел партијности у књижевности није се суштински преиспитивао. Некада је имао наглашено догматске нијансе, као када се тврдило да је „свако књижевно дело свесно или несвесно тенденциозно, јер својом нетенденциозношћу изражава одређену тенденцију, одређен став према друштву” (Стеван Мајсторовић, „Поводом једне дискусије у литерарној секцији друштва Лола Рибар”, *Младост*, 1/1947: 108–110), а некада ауторerefлексивне, на пример, када се критикује схематизам младих аутора у приказивању савремености и искуства револуције, чији су почетнички радови објављени у збирци *Проза младих*⁷⁴ („Проза младих”, *Младост*, 1, 2/1949). Овде је важно задржати се на жанровском профилу часописа *Младост* како би се разумела специфичност његовог положаја у историји омладинске књижевности и културе.

⁷⁴ Ова збирка *омладинских* приповедака, што је сасвим примерено *ad hoc* жанровско одређење, будући да се теме односе на живот и борбу (младих) радника и сељака, изашла је 1948. године у издању Новог поколења, а њени уредници били су Лука Солдић и Чедо Вуковић, сарадници *Младости*. Од шеснаест аутора у овој збирци широј јавности постали су познати приповедачи Војислав Чолановић, Анђелка Мартић и Младен Ољача.

Наиме, *Млада култура* је први „дебели часопис”⁷⁵, премда овог типа публикације није недостајало у комунистичком покрету, који покреће *омладина*. Ова часописна форма, нова у оквиру комунистичког омладинског покрета, баш као и *Студентов* успех у спајању информативног, организационог и културног аспекта студентског покрета, представља сигнал јачања и сазревања покрета до тачке када његове литерарне и културне форме освајају одређена поглавља историје. Форма „дебелог часописа” подразумева елаборирану теоријску артикулацију, што се јасно види управо у часопису *Младост* као часопису који је наследио програм, форму и значајан део сарадника из предратне *Младе културе*. Иако се у раздобљу 1945–1948. ослања на совјетску политику књижевности, жанр „дебелог часописа” омогућио је да се оформи јавни простор у коме се одређене идеје могу промишљати, афирмисати и оспоравати на теоријској равни. Када је „спољашњи притисак”, након Петог конгреса КПЈ, почео да попушта, „дошло је до разбијања јединства и књижевност улази у нови период борби”, сматра Јован Деретић (Деретић 2011: 1144).

Тада на сцену ступају тзв. модернисти, односно заговорници осавремењивања југословенске књижевности, Радомир Константиновић, Зоран Жујовић и Ристо Тошовић као уредници *Младости*, који су совјетске теоријске и практичне узор заменили репрезентантима западног модернизма, попут Волта Витмена, Марсела Пруста, Вирџиније Вулф, Томаса Мана и Т. С. Елиота. Тако уместо уломака из социјалног романа у последњим бројевима *Младости* можемо прочитати фрагмент *Доктора Фаустуса* (*Mladost*, 1/1952: 20–51) или Елиотов протест против урушавања хуманистичког идеала под тежином развоја технологије и њој уподобљене цивилизације („Мишљенје Томаса Стернаса Елиота”, *Mladost*, 2,3/1952: 259). Међу домаћим ауторима, ова редакција *Младости* издваја, на пример, драмског песника Јосипа Колунџића, те песнике попут Миодрага Павловића, Васка Попе, Марка Ристића, Стевана Раичковића и Душана Матића. Свој поетички и уреднички *credo* Константиновић, Тошовић и Жујовић исказали су у уводнику редакције под насловом „Наше нужности – Писмо пријатељу у знаку надолазеће године”:

„Песма ради песме, у смислу наивне идеје о непосредном просвећивању или у смислу антиживотног, апстрактно артистичког, за нас је доказ неморала коме мора да се супротставља наш морал. Пишемо из живота и за живљење, усвајамо идеју о ангажованости литературе; признајемо поетску реч која није итерација камено одређене идеје, која уопште није плод субјективне тежње да се ствара илустрација или копија, која није израз неокомформизма, која није слушкиња утилитаризму, и која није стварана по диктату голе унутрашње потребе за растерећењем.” (1/1952: 4)

Овде заступљен образац, који настоји да интегрише ангажман и модернистичку софистицираност, Света Лукић именује као *социјалистички естетизам*. Биљана Кашић, пишући о једном од колосека после рата обновљених полемика о ларпурлатизму и социјалној књижевности, који у средишту има дијалог између Мирослава Крлеже и Рудија Супека, у том тренутку уредника часописа за теорију друштвених и природних наука *Погледи*, инсистира на тези да је уводник „Наше нужности” не само један од катализатора обнове књижевних полемика у послератној Југославији него и својеврстан манифест ларпурлатизма (Кашић 1993: 108). У чланцима „Зашто код нас нема борбе мишљења” и

⁷⁵ Овај термин уведен је и одомаћен у употреби првенствено у русистици, где се односио на књижевне часописе који су обликовали књижевну и уопште историју идеја, видети Вукон 2016.

„Плеханов је видио точно” из једанаестог броја, односно двоброја девет и десет *Погледа* из 1953. године, Супек полемише са недодирљивошћу Крлежине позиције, коју је у контексту чувеног Трећег конгреса књижевника у Љубљани, књижевна историографија овековечила као оживљавање ларпурлатизма. Руди Супек пак инсистира на томе да је марксистичка књижевна критика дијалектичка – тако да један пол чини потрага за „социјалним еквивалентом” идеја изнетих у књижевном делу, а други просудба естетске вредности, која једним својим делом јесте аутономна у односу на друштвене силе које обликују књижевно поље („Plehanov је vidio točno”, *Pogledi*, 9,10/1953: 638–651).

Што се пак концепта *социјалистичког естетизма* тиче, он се у великој мери ослања на Ристићеву концепцију *дијалектичке естетике*, највећег конкурента социјалистичког реализма из међуратног раздобља. Такође, овде је важно нагласити улогу и значај жанра „дебелог часописа”, где је нови садржај заменио тада већ окоштала соцреализам. Међутим, без разрађене форме теоријске дебате, претходно усавршаване у оквиру омладинске периодике, кроз *Младу културу* и прва годишта *Младости*, дискусија на тој разини апстракције уопште не би била могућа. То препознајемо и у полемици између Павла Стефановића, сарадника *Младости*, и Милана Богдановића, у овом контексту као критичара *Књижевних новина* и представника „реалиста” (насупротив поменутих модернизујућим тенденцијама). Предмет ове полемике је песма „Коњ” Васка Попе, где Павле Стефановић закључује:

„Богдановић је професор књижевности, био је то и писцу ових редова, он са техничко-практичне стране познаје посебне одлике језичког механизма у његовој поетској функцији, а сада се одједном зграњава на коња који има осам ногу. Он никада није замерао народном песнику што у његовој епској хиперболици Марко Краљевић, сечом Арапа, прави од шесторице дванаесторицу [...] Негирати смисао поезије на бази неприкосновености логичко-појмовне одређености смисла сваке речи у саставу поетске слике значи неговати критику која није окренута ка самом делу, ка естетској анализи и естетици.” (*Mladost*, 2, 3/1952: 261–264)

Сукоб између часописа *Младост* и књижевнокритичког приступа који је оличавао Милан Богдановић подстакнут је тиме што је Богдановић песнике које је *Младост* уважавала оптужио за „индиферентизам за велике стрепње и тешке садржаје живота”. У тексту „О смислу и бесмислу. О лирици ’меког и нежног штимунга’, о једној чежњи и једном говору на свим језицима”, реферишући на песме „Море” Душана Матића и „На свим језицима света” Радомира Константиновића, Павле Стефановић полемише са Богдановићевим примедбама:

„Тим савременим језиком поезије могу се, додуше, казивати и супротна идеолошка становишта, као што се савремена ратна техника користи и с једне и друге стране 38. упоредника [...] Није овде, према томе, индиферентизам за императив тренутка итд. Оно што критичаре модерне поезије онеспокојава и вређа. Оно што њих вређа, то је форма којом су ти стихови казани.” (*Mladost*, 2,3/ 1952: 116–117)

Изгледно је, дакле, да је акцендовање новитета у *форми*, као и њене обликотворне самосвојности оно што је историчаре и критичаре нагнало да у овоме препознају обнову покрета, или макар његових рудимената, уметности ради уметности. Но, како се ипак може видети из потоње Стефановићеве аргументације, која инсистира на „социјалном

еквиваленту” Богдановићевих критичких судова, ова концепција ближа је дијалектичкој естетици или супековској дијалектици:

„Нашавши се данас између чекића и наковња, између западњачких ултрамодерних струјања и руске конзервативне чамотиње, а неспособна да изнађе сама свој пут, та је поезија наследница малограђанске безидејности и идеализма, изградила једну своју ситну изолационистичку теоријицу, која се отпрлике своди на ову мисао: све нас се то не тиче. Ми нећемо да будемо ни ждановци ни декаденти ни модернисти ни паролаци.” (*Mladost*, 2,3/ 1952: 123)

То значи да поглед из перспективе развоја жанрова омладинске штампе и жанрова у омладинској штампи унеколико дестабилизује уврежен књижевноисторијски суд да је сукоб „модерниста” и „реалиста” из педесетих година прошлог века статична, епигонска реплика „сукоба на књижевној левици”, односно да „недостаје живост и разноврсност књижевних стилова и покрета карактеристична за први период”, те да нема „мноштва гласила и група око њих, нема нових идеја ни истраживања на подручју стваралачког израза и уметничке форме” (Деретић 2011: 1148–1149). Иако се идејне борбе сада воде у далеко мање неизвесном и мање драматичном контексту него што је то случај са полемикама у међуратном периоду, оне се и даље воде на терену слободе изражавања и освајања културног легитимитета и ауторитета на темељу дебате о томе шта је естетска вредност. Часопис *Младост* се ту, захваљујући томе што се његова уредничка политика ослањала на искуство теоријске дебате похрањено у одређеном типу омладинске периодике, заузео за нова естетска и поетичка кретања, која ће, испоставиће се, заузети значајно место у историји српске књижевности. Омладинска периодика овде је важна као један рукавац књижевних токова у којима настају нове поетике, и за чију је званичну институционалну инаугурацију постепено припремала терен. Зато данас омладинска периодика представља прворазредни књижевноисторијски извор који пластично дочарава интелектуалну и културну климу у којој су те поетике настајале.

Нажалост, преосталих девет бројева *Младости*, које је уредништво обећало у уводнику за 1952. годину, никада није изашло. Напослетку, важно је одговорити на питање шта се догодило са жанром „дебелог часописа” у омладинској култури, односно због чега књижевни образац који су представљале *Млада култура* и *Младост* није заживео. У послератној Југославији доминантан модел омладинског гласила била је ревијална штампа, чије је епитом лист истог назива као и часопис који се анализира у овом поглављу, а то је *Младост: лист Народне омладине Југославије*, који је излазио у периоду од 1956. до 1990. године. Поред ревијалне штампе, узлазну развојну путању остварила су и студентска гласила објављивана при свим већим универзитетским центрима, где се посебно, захваљујући својој предратној традицији и антифашистичком стажу, издваја *Студент*. Дакле, од покретања *Младе културе* 1939. године до покретања *Идеја: југословенског студентског часописа* (1970–1990), *Младост* (1945–1952) представља релативно усамљену појаву *омладинског књижевног часописа*. Разлика између *Младости*, с једне, и *Идеја* и *Младе културе*, с друге стране, уз сву обазривост коју контекстуалне разлике захтевају, није у нивоу теоријске опремљености и артикулације, где је *Младост*, као што смо видели, допринела томе да се књижевне полемике у оквиру омладинске културе подигну на виши ниво. Разлика, међутим, јесте у томе што су и *Млада култура* и *Идеје* биле укоренење у универзитетском окружењу и студентској читалачкој публици, захваљујући чему су се и развијале. Часопис *Младост* се пак, без упоришта у

универзитетским омладинским традицијама, а са својим модернистичким културним програмом, нашао у вакууму. Стога он фигурира као осматрачница која омогућава јединствен угао гледања на историју омладинске културе и књижевности, те осветљава антиномије граничног положаја *омладине* у историји комунистичког покрета, који је и уређивачка политика омладинске периодике одражавала.

4. 3. ОМЛАДИНА И ЊЕНА ПОСЛЕРАТНА КЊИЖЕВНОСТ: МЕМОРИЈА И ПОЕТИКА

Из гомиле нека жена страшно врисну, задрхтала је у безумном крику, хтела је да се пробије кроз кордон онима што иду, али је дохватише и одвукоше некуд. Вероватно Ваљина мати. Када су били близу вешала Ваља запева. Никада нисам чуо такав глас – тако страшно може да пева само онај који иде у смрт. Она запева 'Варшавјанку', њени другови прихватише. Коњаници су их шибали корбачима, тукли су их с тупом помамом. Али ово троје као да није осећало ударце. Пошто су пали, довукоше их вешалима као вреће, брзо прочиташе пресуде и почеше да навлаче омче. Тада запевамо: Устајте, ви земаљско робље.

Николај Островски, *Како се калио челик*, стр. 152.

Чињеница да се Гаврило Принцип нашао међу тројицом *омладинаца* (поред Ђулаге Буковца и Владете Билбије⁷⁶) који ће, у име Младе Босне, понети венац на Скерлићевој⁷⁷ сахрани (Дедијер 1980: 173) готово је оживотворена метафора фундаменталне повезаности књижевности и револуције у првим деценијама двадесетог столећа. Упркос јасним разликама у погледу естетских критерија у књижевности, будући да су интелектуалци окупљени око Димитрија Митриновића, једног од аутора иницијалног програма Младе Босне, били авангардисти, а Скерлић доследни заговорник „револуционарног оптимизма” у књижевности, њихова повезаност била је вредносног карактера. Вера у национално и социјално самоослобођење јесте темељ који је Скерлића и младобосанску генерацију револуционара чинио делом истог, у жару заједничке борбе искованог визионарског обзора. Јован Скерлић, чије су везе са младобосанцима, како тврди Владимир Дедијер, биле не само интелектуалне и идејне него и организационе (Исто: 173), имао је значајну улогу у револуционарној орнаментици комунистичког и омладинског покрета између два рата. Док је спона између Скерлића и Младе Босне била првенствено у заједничким вредностима, нова револуционарна генерација видела је у њему епистемолошки модел на који се треба угледати. То образлаже и чланак „Скерлић у своје добу” објављен поводом двадесет пете годишњице његове смрти у часопису

⁷⁶ Сва тројица су у периоду од 28. октобра 1912. до 22. априла 1913. била под истрагом за велеиздају због сумње да су били чланови сарајевске ђачке организације Српско-хрватска напредна омладина (Bogićević 1954: 468).

⁷⁷ О симболичком значају Јована Скерлића и његовог дела за ђачке дружине, те за књижевно профилисање аутора који су своје литерарне аспирације развијали као чланови ових заједница у целокупном међуратном периоду писао је Бојан Ђорђевић у чланку „Ђачка литерарна дружина 'Скерлић' у Изесу и Београду” (Ђорђевић 2014).

Уметност и критика. Штавише, читав текст написан је тако да се све време сучељавају Скерлићева и друге прореволуционарне позиције, при чему је Скерлић означен као „радикалан малограђански демократ”. Затим се у тексту под насловом „Скерлић у своме добу” каже:

„Марксизам је радничком покрету дао снагу оријентације у врло важним проблемима тадашњег времена. Туцовић је, нарочито послје анексионе кризе, врло јасно и добро истакао унутрашњу повезаност између демократије у земљи и борбе земље за очување независности против империјалистичких најезда, слиједећи у томе најљепше традиције Светозара Марковића”. У оквиру ових тектонских интелектуалних и политичких подухвата заслуга Јована Скерлића је у томе што је „заправо први у Србији писао литерарне историје као опће културне историје, испитујући цјелокупну ситуацију у датој развојној периоди, не занемарујући ни економске и социјалне моменте.” (R. Gregović⁷⁸, „Skerlić u svome dobu”, *Umetnost i kritika*, 5/1939: 195–204)

Евоцирање капиталне књижевноисторијске студије Јована Скерлића *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (1906) у наслову овог поглавља није, дакле, примарно протоколарног карактера. У њој је Скерлић изнео две кључне тезе. Најпре, да *омладинска активност* из треће четвртине деветнаестог столећа, која је оставила неизбрисив траг у културној историји, потиче од ђачких дружина и кружока. Затим, да *омладинске писце*, међу којима су три различите генерације аутора и ауторки, повезује јединствена (по)етичко-естетска парадигма, коју Скерлић назива „омладинским начином гледања на ствари” (Скерлић 2019: 6). За разумевање суштине Скерлићевог напора да, на фону интелектуално-идејног профила, изради физиономију и таксономију *омладинске књижевности*, која ће укључити широк дијапазон књижевних и културних посленика, као што су Богобој Атанацковић, Јован Сундечић, Милица Стојадиновић Српкиња, Милорад Шапчанин, Милан Кујунџић, Лаза Костић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Драга Дејановић и други, посебно је важна једна његова напомена из „Предговора”:

„Ма колико човек и не делио врло често некритичне идеје и велике илузије тога загрејаног нараштаја који је живео ’на горама одушевљења’ не може а да не осети извесно поштовање према свем том безусловном идеализму, тој снажној вери у блиску победу српског народа, и у недогледан напредак човечанства, и према тој љубави за књижевност и њене лепоте.” (Скерлић 2019: 8)

Уколико се идеализам схвати као непоколебљива оданост идеалима (а не нужно као филозофски правац), ово у великој мери важи и за *омладинску активност* у међурађу и непосредно после Другог светског рата. Међу писцима пониклим у окриљу омладинске културе у периоду непосредно пре и после Другог светског рата није мали број оних који ће постати значајна имена из историје југословенске и српске књижевности, као што су, на пример, Михаило Лалић, Душан Костић, Бранко Ћопић, Мира Алечковић, па и Радомир Константиновић. У *омладинске писце* свакако се може убројити и плејада данас мање познатих песника – Радивој Копарец, Слободан Галогача, Славко Вукосављевић и Велес Перић. Генерацијска структура послератне књижевности састојала се из, условно речено,

⁷⁸ Псеудоним Отокара Кершованија.

три тока, који су чинили „предратни писци, предратни идеолози нове уметности и покрета социјалне литературе и млади писци” (Ђосић Вукић 2007: 143). Ову последњу групу чинили су млади људи чији се ауторски глас почео формирати у послератном културном миљеу омладинских часописа. Из свега наведеног јасно се оцртавају потенцијални проблеми у ситуирању одређене групе писаца и списатељица у послератну омладинску књижевност. Изазов је, наиме, ускладити временско-генерацијски критериј (да ли у послератне омладинске писце спадају и они који су своју књижевну каријеру започели пре рата) и садржински. Премда сва *омладинска књижевност* у међуратном и раном послератном периоду јесте, по свом тематско-идејном склопу, и *социјална књижевност*, тај однос није у потпуности реципрочан, јер социјална литература није исто што и омладинска.

Културни императив који је послератна *Младост* наследила од предратне *Младе културе* тицао се развоја нових аутора. Омладински часописи били су кључни али не и једини медиј чија је улога била у томе да омогућавају, анализирају и подстичу ауторство младих. Једна од таквих публикација, у којој се огледају не само поетичке карактеристике послератне омладинске књижевности него и њена рецепција у оквиру саме омладинске културе, јесте збирка приповедака *Проза младих*, у издању Новог поколења (1948), која се састоји од шеснаест приповедака тринаест аутора и три ауторке, који још увек пишу аматерски, тј. нису професионални књижевници. Ове приповетке поетизују разлику у односу на међуратно друштво и процес изградње новог. У овом аутентично *омладинском* имагинарију можда најважније место заузима приказивање масовног и масивног, дакле, и у погледу квантитета и у погледу интензитета, жртвовања радника, сељака и свих обесправљених за светлију будућност у којој нико неће више морати да трпи неправду.

Да би се трансформација и семантичко разлистивање овог мотива разумели, потребно је упоредити *Прозу младих* са примерима омладинске литературе из последњих година међураћа и првих година рата. Један од путоказа у разумевању тога процеса јесте и рецепција омладинске књижевности у оквиру послератне омладинске културе. У рубрици Фелтон у часопису *Младост* објављен је приказ *Прозе младих*, у коме се каже да је „основна особина писаца 'Прозе младих' њихово настојање да нађу карактеристичне црте наше данашње стварности и Народне револуције из које је она поникла, да нађу оно што је велико и напредно у нашим људима” („Proza mladih”, *Mladost*, 1,2/1949: 95). Док се приповетка Воје Чолановића „Фумица”, која говори о сељанки са Раба, коју окупатори муче и убијају због поседовања и ширења партизанских летака, истиче као пример уметнички убедљивог текста, „Нови разговори” Анђелке Мартић и „Из живота Јаге Жлендрове” Татјане Фрковић сматрају се примером „схематизирања и идеализирања наше стварности”. Даље, каже се да је:

„Поступак умјетника социјалистичког реалисте, управо супротан од овога: не претворити своје знање о друштву у калуп по коме се моделирају измишљени 'људи', већ наоружан знањем закона друштвеног развитка које ћемо употријебити као метод тражећи у живим, познатим, много пута виђеним и добро виђеним људима и стварима оно што је у њима заједничко, типично, што ствара од њих претставнике једне класе, једне класне особине.” (*Mladost*, 1,2/1949: 96)

Негативна оцена доиста је примењива на приповетку Анђелке Мартић. Ауторка у њој проблематизује однос предратног газде Рајка и његовог бившег слуге Милована, који

дословно утеловљују стари и нови друштвени поредак, али она то чини пречесто користећи пропагандну реторику, која се напросто доима као вештачко ткиво у тексту. „Радио сам готово педесетчетири године у свом животу од јутра до мрака, а никада ништа нисам имао. Па чак ни круха. А сад, гле, власт узели прави људи у своје руке, поправили живот. Па тко не би волио такву власт?” (Мартић 1948: 131), изговара Милованов лик.

Међутим, овде примедба да је прича исувише схематизирана није примењива и на приповетку Татјане Фрковић. Она описује сећање једне старице, која посматра како се некадашње имање и кућа, где је као девојчица – чије су детињство и сама могућност школовања прекинути када је послата на рад – била служавка, трансформишу, уз помоћ удруженог напора омладинки и омладинаца, у задружни дом. Једна од најгорчих успомена Јаге Жлендрове нису само очево и газдино насиље него и то што је слуга, такође обесправљен и угњетен као и она, покушао да је силује – „Она је почела страшно плакати, а да сама није право знала зашто – та ништа се није догодило – но, чинило јој се, због тога што се баш он, који је био управо тако запостављен и биједан као и она, тако глупо понио према њој” (Фрковић 1948: 177). Ова приповетка, рекло би се, проговара о теми која је у славодобитном времену ослобођења, обнове и изградње била скрајнута – а то је насиље које угњетени чине према угњетенима, и то насиље мушкараца према женама. Но оно што је заједничко овим приповеткама јесте мотив страдања старијих људи, а посебно жена, који никада нису имали прилику да искусе живот без изабљивања, патње и насиља. Имплицитна али недвосмислено јасна порука јесте да је масовна омладинска жртва фигурирала као својеврсно искупљење и исцељење за нараштаје и нараштаје страдалника, чиме је и изборено право на живот у слободи и достојанству. На тај начин мотивска мапа настала у предратном периоду, устројена на фигури младе особе која свесно, чак *савесно* жртвује младост и живот у борби за слободу, додатно је обогаћена.

То се може видети када се *Проза младих* упореди са збирком песама (*Песме*) Радивоја Копарца, омладинског песника чије су песме, такође у издању Новог поколења, постухмно прикупљене и објављене. Мотив стоичког и достојанственог жртвовања младих да би нови свет могао да се роди јесте основни мотив у његовој поезији, а јавља се у песмама „Гнев”, „Песници”, „Ноћ у предграђу”, „Умирући”, да поменемо само неке. Слика пркосног и одлучног жртвовања, као на пример у песми „Ви који мрете” („Ви који мрете / у хладним тамницама / под тиранским камцијама / загушите речи набујале / стегнутим вилицама”), у оштром је контрасту према аутохтоним поривима младости и природе – „Све цвета, све бруји, све клија / све пева, све бруји, ромори, / а ја лутам, рођеног тражим, / као вучица по пустој гори – где је лирски субјекат мајка утамниченог сина (Копарец 1949: 26). Врхунац овог мотивског склопа вероватно је песма „Мајци у црнини”, настала након што је песникова деветнаестогодишња сестра, као чланица СКОЈ-а, мучена и убијена у логору на Бањици. Лирски субјекат обраћа се мајци – „Не плачи, мајко, / јер своје жртве ми не жалимо / жалошћу црном и сузама / што тијано трепте на тужној жици / већ осветнички ко санкилоти” (Исто 1949: 59).

Дакле, поетика омладинске књижевности и културе утемељена је на памћењу генерацијске и трансгенерацијске жртве, при чему изградња нове, егалитарније стварности омогућава да се позиција жртве, у којој су се масе обесправљених и потлачених налазиле, коначно превазиђе. Метапоетичка димензија ове поетике, коју није увек могуће потпуно оделити од културе сећања, огледа се у томе што су у истој едицији Новог поколења Савремена југословенска књижевност објављени и млади аутори који стасавају

после Другог светског рата, и *Изабране приповијетке* (1949) Бранка Ђопића и роман *Синови слободе* Јосипа Барковића (1950), и предратни омладински борци-песници какав је Радивој Копарец. Може се рећи да је тема трансгенерацијског подношења жртве и преношења ослободилачке мисије, што је поетизовано у разним видовима омладинске литературе, пандан памћењу еманципаторских континуитета, изражених у критичкој идентификацији са Туцовићем, Скерлићем и Младом Босном у жанровима критике и полемике у омладинској периодици. У једном од ретких чланака који се у часопису *Младост* бави специфичним положајем и историјом Универзитета у Београду, под називом „Поводом 110-годишњице оснивања Београдског универзитета”, Данило Пурић пише:

„Тако су наши студентски првоборци са осталим синовима радничке класе Југославије у огњу Шпанског грађанског рата ковали солидарност народа Југославије са међународном борбом светског пролетаријата. [...] Студентски покрет на Београдском универзитету је једна светла страница у историји општег омладинског покрета и народне борбе. Ми се данас поносимо што су са нашег Универзитета изашли славни Народни првоборци као што су били Иво-Лола Рибар, Ђоко Ковачевић, Жикица Јовановић, Бајо Секулић, Рифат Бурџовић, Бушатлија, Будо Томовић, Миленко Кушић, Јоже Барух, Ђуро Стругар и др.” (*Mladost*, 1,2/1949: 89–90)

Дакле, поред испредања нити револуционарних континуитета, битна особина послератне омладинске књижевности и културе јесте свест о омладини као колективитету, колективном актеру чији тоталитет представља нешто више од скупа изузетних појединаца, који су се жртвовали како за омладинске, тако и за општенародне циљеве. Та свест спречавала је потпун идентитет између партије и омладинског покрета, те је подстицала самокритичност омладинске културе, без чега она не би могла да се развија изван оквира комеморативног и пригодничарског. На том трагу је и Миодраг Поповић када критикује *Народни студент*, као гласило народне студентске омладине Београдског универзитета:

„Данашњи 'Народни студент', ако хоће да буде достојан наследник његове традиције и да у потпуности одговори својој сврси, мора са истом онаквом упорношћу и одлучношћу водити борбу да се новостворени услови правилно искористе. Он не сме да питање културно-уметничког и идејног рада сведе на питање разматрања организације културно-просветног рада и на недовољно критичне приказе студентских приредаба.” (Миодраг Поповић, „Народни студент”, *Младост*, 4,5/1945: 100–101)

Захваљујући очувању саморефлексије и самокритике, која се посебно често јавља у омладинским часописима када је реч о књижевној продукцији, *Студент* ће не само превазићи овај рудиментарни периодички модел већ ће се и развити у једно од кључних гласила радикалне, опозиционе мисли и њој одговарајуће интерпретације књижевности и културе у послератној Југославији.

5. ЛИСТ *СТУДЕНТ* (1937–1968): ИЛЕГАЛНИ РАД, АВАНГАРДИЗАМ И АНТИФАШИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ

5. 1. ПРОБЛЕМ АРТИКУЛАЦИЈЕ И ОЧУВАЊА АНТИФАШИСТИЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ ОМЛАДИНЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ЖАНРОВА У ПЕРИОДИЦИ

У периоду од 1918. до 1941. у Југославији је покренуто око 150 омладинских гласила, од чега око трећине у периоду од 1929. до 1936. године (Тасић 2021: 10–29). *Студент* је јединствен не само по томе што је једно од ретких гласила која ће бити обновљена и после Другог светског рата него и по томе што ће на особен начин интегрисати различите *омладинске* традиције. Једна од демаркационих линија, када је реч о *омладинској књижевности и култури*, у смислу њиховог теоријског описивања и класификације, јесте питање да ли су одређени културни садржаји настајали као дело младих или као дело *за младе*. Када се пође од овог критеријума, омладинска штампа, у којој атрибут *омладински* садржи специфичну семантичку тежину, испоставља се као сложена категорија, која неретко утеловљује својеврстан процеп, амбивалентну позицију између две поменуте крајности корпуса пракси и текстова – књижевности младих и књижевности за младе – који се групишу под одредницом *омладинска култура*.

Дистинкција између *књижевности/ културе младих* и *књижевности/ културе за младе* утемељена је на препознавању различитих модела односа према читалачкој публици, односно намере да се она обликује на начин у складу са одређеним друштвено-политичким циљевима. Но и у том случају треба имати у виду да се *књижевност за младе* с таквом интенцијом не своди на поучност и/или индоктринацију, већ истовремено поседује потенцијал да своју публику формира као друштвено-политичке субјекте (Лалатовић 2021).

Омладинска периодика напредног студентског покрета настајала је као дело саме *омладине*, посебно узевши у обзир чињеницу да се утицај партије огледао у значају који су припадници комунистичке омладине имали у настанку и еволуцији омладинских гласила, а не упркос тој чињеници. Другим речима, КПЈ није директно интервенисала у садржај *Студента*, већ су овај лист стварали млади који су себе разумевали као авангарду антифашистичког и комунистичког покрета. Сврставање међуратног *Студента* у поље културе младих, уместо *културе за младе*, потврђује и то што је *Студентово* деловање у потпуности усмерено против домаћег режима који се схвата као, у најмању руку, недовољна брана надирућем фашизму споља.

Садржај и програмски оквири међуратног *Студента*⁷⁹ одређени су како чињеницом да *Студент* делује готово у илегали, тако и тиме што је редакција настојала да лист заиста функционише као фронтовско гласило, тј. као гласило антифашистичког покрета

⁷⁹ Прилагођавајући се изазовима цензуре, односно како би избегао судску забрану која би довела до укидања листа, *Студент* је током 1939. и 1940. преименован у *Наш студент*. Последња два броја за 1940. годину излазе под називом *Нови студент*.

студенткиња и студената на Београдском универзитету, а не као лист омладинске секције КПЈ. То се јасно види у наглашеном патриотско-одбрамбеном, мобилизаторском тону, који долази у први план са избијањем светског сукоба. У чланку „Јединство омладине у одбрани земље”, који потписује „редакциони одбор”, каже се следеће:

„1. децембра стотине студената нашег Универзитета манифестовали су београдским улицама јединство омладине и извикивали своју паролу – студенти с народом. Клицали су громко и одлучно ступајући у дугим редовима заједно са Соколима, ратницима, инвалидима и официрима војске, која је пре више од 20 година својом храброшћу одушевила цео свет, а својом истрајношћу у великој трагедији изобличила варварство империјализма и солдатеске” (1/1939: 1). Такође, у наредном броју *Нашег студента* штампани су емблематични примери родољубиве поезије, Ракићево „Наслеђе” (1/1939: 2, под насловом „Отаџбина”) и „Јевропи” Ђуре Јакшића (2/1939:3, под насловом „И гинућемо, гинути славно”). Дакле, патриотска мобилизација превагнула је у односу на до тада јасно препознатљиву социјалистичку програматичност.

Оснивање Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) 1942. године означава почетак интегрисања омладинских организација у темеље новог друштва и државе. Заслуге младих у антифашистичкој борби омогућиле су прелазак *омладине* из илегале у институционалне оквире, што је пак значило и институционално условљену контролу. Ипак, то што омладинска култура није, као пре Другог светског рата, више експлицитно позиционирана против владајуће идеологије не значи да она наставља да постоји доминантно или искључиво као подручје културно-уметничког стваралаштва једнозначно подређено интересима партије на власти. Штавише, управо омладинска периодика представља сведочанство развоја омладинске културе као континуума наспрам идеје о омладинској култури као једнодимензионалној *функцији* отпора или подршке одређеном режиму. Овде се могу успоставити и занимљиве паралеле са важним прозним текстовима који тематизују положај младих у Другој Југославији.

Петра Пожгај у истраживању које се бави романом за младе шездесетих и седамдесетих година прошлог века, ослањајући се на закључке утицајне студије Александра Флакера *Проза у траперицама: прилог изградњи модела прозне формације на грађи сувремених књижевности средњо- и источноевропске регије* (1983), указује на контрадикторности у средишту поимања *омладине* у друштву које је поседовало институције и механизме институционализације младих. Ова ауторка напомиње: „Ставови о омладини били су, дакле, прожети, низом протурјечја – док се с једне стране сматрало да је она на путу да изнесе југославенски социјалистички пројект, с друге се вјеровало да јој на томе путу треба поман надзор и сталне смјернице” (Роџгај 2021: 31).

Петра Пожгај ослања се на Флакерев увид да, управо због изворних идеолошких контрадикторности у вези са третирањем омладине у Југославији, југословенски романи о младима из друге половине двадесетог столећа не садрже представе заостреног сукоба између младих и друштва. Из тога она даље закључује да тема социјалног и индивидуалног бунта и отпора остаје „у границама доминантне културе као њезин коректив који представља обећање опстанка те културе” (Исто: 40). Она разлог оваквог смисаоног исходишта текстова омладинске културе види и у томе што је омладинска литература махом репродуковала модел доминантне културе, док су се места отпора

могла наћи у популарној култури. Иако је кључна противречност у поимању омладине као друштвене скупине тачна, детаљнија анализа омладинске периодике унеколико нарушава статичну концепцију према којој је *омладинска култура* поглавито била у функцији ојачавања механизма владајуће идеологије у послератној Југославији. Но пре стављања периодичке грађе у фокус, вреди се задржати и на роману.

Роман који се сматра парадигматским текстом у пародирању идеализиране слике омладинаца и омладинки јесте *Чанги* Алојза Мајетића из 1963. године, будући да је овај роман у књижевној историографији препознат и упамћен као „први значајнији роман у дијалогу са западњачким популарнокултурним обрасцима” (Kolanović 2010: 138). Овај роман подвргнут је судском поступку и забрани, што се тематизује у наставку *Changi off Gotoff* (1970). Тенденција да се „проза у траперицама”, као самосвојан изданак књижевности за младе у послератној Југославији, поглавито интерпретира као пародијска слика културе настале на представљању и глорификацији улоге омладине у НОБ-у и етици омладинских бригада на радним акцијама, чему је омладинска и студентска периодика много допринела, јесте распрострањен интерпретативни модел (Požgaj 2021, Kolanović 2010). Но, Мајетићев *Чанги*, који су и суд и књижевна критика осудили због аморалности, о чему се писало и у *Студенту* (Pero Zubac, „Da li je Čangi i sada amoralan?”, *Student*, 7/1968: 4), нуди и могућност једне нелинеарне интерпретације.

Наиме, радња романа смештена је у селу на Морави, у току изградње ауто-пута Братство и јединство. Заплет и основе карактеризације главнога јунака изгледају овако: Чанги се придружује омладинској бригади „Крсто Љубичић”, која, дакле, носи назив по једном од хероја напредног студентског покрета из међуратног раздобља, бежећи од загребачке полиције. Овај антијунак је у налету пијанства украо аутомобил и ударио човека, због чега мора да бежи што даље од своје делинквентске „клапе” како не би био ухапшен. За разлику од осталих бригадира и бригадирки, он свесно крши друштвене и етичке норме, а према социјалистичким идеалима је, као и према идеалима антифашистичке борбе, равнодушан. На питање једног од другова да ли би волео да је друштвени систем остао исти као и пре Другог светског рата, Чанги одговара да му је свеједно.⁸⁰ Међутим, колективни рад успео је да у Чангију пробуди морал и саосећање:

„Чанги и Флор узму лопате, узму лопатама пијеска, дају га камиону да узме, незаситој Црвеној вјештици, а вода коју су попили потекла је, и глежњеви се зноје, и очи се зноје, одакле и због чега Чанги не може осјетити умор. Одакле и због чега њега по први пут није СТИД што ради тако здрушно.” (Alojz Majetić, „Uokolo”, *Jugoslovenske studentske novine*, 22. 10. 1963: 6–7)

Цитирани текст преузет је из одломка објављеног у заједничком издању свих студентских листова под називом *Југословенске студентске новине*, које је у целини посвећено радним акцијама на изградњи ауто-пута Братства и јединства и пруге Шамац–Сарајево. Главни и одговорни уредник *Југословенских студентских новина* био је Шпиро

⁸⁰ Будући да је приповедачка свест о Чангијевим етичким недостацима очигледна, те да је он портретисан као лик који на нимало позитиван начин одступа од младића и девојака који верују у социјалистичку изградњу, разлог судског процеса вероватно не лежи само у идеолошкој бласфемiji. Као што су досадашња тумачења показала, „еротска иначица” традиционалног обичаја Сињска алка (Mišković i Dragun 2015: 50), односно његова сексуализована пародија у роману, јесте једна од језичко-стилских карактеристика овог дела која би се могла схватити као опсценост усмерена против јавног морала.

Галовић, уредник *Студента* од петог броја 1962. до двадесет трећег броја 1963. године, а редакцијски колегијум чинили су Владимир Чичек, Небојша Драгосавац (уредник *Студента* од краја 1963. до краја 1966), Миле Недељковић и Тришо Стојановски.

Пропагандна функција ове публикације је нескривена, будући да већ на првој страни налазимо паролу „И у будуће – сваки студент – бригадир!”, али је целина њеног садржаја ипак несводива на једнозначну слику знаковног комплекса формираног око тропа радне акције⁸¹.

Што се пак романа Алојза Мајетића тиче, поменута сцена није једина духовно-морална трансформација коју Мајетићев протагониста доживљава. Учествујући у спасавању колега-бригадира Вере и Бодe из пожара, који избија због случајне експлозије настале услед Верине борбе са Бодом, који је покушао да је силује, Чанги ће први пут искусити напор и узвишеност жртвовања за другог. У свом тумачењу овог романа, које се ослања на семиотичко читање односа југословенске и западне културе на примеру романа за младе, Маша Колановић Чангијево приближавање другим бригадирима разуме као ход ка „идеолошкој романси”. Односно, као поступно повлађивање постулатима доминантне културе и владајуће идеологије. Колановић сличне карактеристике види и у студији *Омладина на путу братства*, која је објављена исте године када и *Чанги*, а чији је аутор социолог и потом један од уредника филозофског часописа *Praxis* Руди Супек (Kolanović 2010: 150).

Одломак из ове студије, настале као резултат „природног експеримента” групе психолога и социолога, такође је објављен у поменутом издању *Југословенских студентских новина* (Rudi Supek, „Trasom jednog istraživačkog iskustva”, 2). У овом издању налазе се и идеализирани и реалистични прикази живота и рада у омладинским бригадама. Пример овог првог био би текст „Похвала напору и лепоти”, у коме се каже да је радна акција „изборено поверење у лепоту виталних напора и здравог здружења заноса и обавезе, чари и идеје. А то се не да измерити километрима” (М. Komnenić, „Pohvala naporu i lepoti”, *Jugoslovenske studentske novine*, 22. 10. 1963: 7). Реалистичан и несентименталан приказ ове ситуације пак налазимо у чланцима „На прузи Шамац–Сарајево. Дневници бригада” (4) и „Ја командант насеља” Јосипа Грбеља (6).

Супекова студија садржи две, за историју омладинског покрета у Југославији, а тиме и за проучавање омладинске периодике, битне поенте. Најпре, он сматра да су омладинске радне акције фигурирале као изванредно средство „осмишљавања човјекова живота” насупрот „све више аутоматизированој и специјалистички расцјепканој цивилизацији”. Језгровита марксистичка формулација гласила би да су на радним акцијама рад, а тиме и они који га обављају, *неотуђени*. Ову тезу Руди Супек поткрепљује искуством бригадира који су, након првобитног одушевљења, после дужег боравка у омладинским бригадама, почели да развијају међусобне нетрпељивости. Ипак, неколико година касније те негативне емоције су ишчилеле. Супек то објашњава тиме да су се „добри утисци могли искристализирати само под увјетом да су неке дубље потребе човјека биле у току радне акције задовољене”. То би значило да културни садржаји у вези са омладинским радним акцијама, као и саме акције, свој *raison d'être* нису црпили само из своје дидактичко-

⁸¹ Видети *Pruga: avantura izgradnje* (ur. Edward P. Thompson). *Duh pruge: zbornik radova o knjizi E. P. Thompsona* (ur. Andrea Matošević, 2020).

идеолошке мисије, који је осигуравао добровољан бесплатни рад младих, него и из доживљеног искуства младих људи, односно значења које су имали за младе.

Даље, он примећује да је „радна акција доживјела метаморфозу, јер је прешла пут од ауторитативног руковођења (по узору на партизанске бригаде) на демократско руковођење (по узору на друштвено самоуправљање)” („Trasom jednog istraživačkog iskustva”, *Jugoslovenske studentske novine*, 22. 10. 1963: 2). Дакле, уместо статичне визије омладинске културе као репродуковања владајуће идеологије, где се отпор генерише у склопу „ниске” и популарне културе, упоредно читање периодичке и књижевне продукције пружа увид у комплексност специфично *омладинских* искустава, као и у околности које су условљавале циклично смењивање афирмисања и оспоравања одређених идеја.

У првим поратним годинама, у чланку „Партија и омладина” Добрица Ћосић формулише однос партије према омладинским организацијама као отворено ауторитативан и педагошки, будући да се улога партије одређује као улога васпитача, а омладинска организација као по својој суштини васпитна. Ћосић пише: „Уносећи комунистичку свест међу најшире омладинске масе наша Партија изградила је нови тип омладинца и омладинке. Учећи се од комуниста, имајући за пример скојевце, омладина је у току Народно-ослободилачког рата показала масовни хероизам.” (*Народна омладина*, 1/1947: 17). Проблем „васпитања” омладине искрсава као важна тема и 1968. године на страницама *Студента*, када Раша Попов у тексту „Старатељска идеологија” указује управо на већ поменути противречност да се млади истовремено третирају и као кључни ресурс друштвеног напретка и као малодобни и том задатку недорасли.

Он закључује: „Старатељска идеологија једноставно брка производна средства и контролоре производних средстава. Она је измешала ствараоце и цензоре. Она омладини намењује живот у такозваном приправничком сектору где се налазе само апстракције” (*Student*, 8/1968: 2). Сличну мисао изрећи ће и Добрица Ћосић у двадесет четвртог броју *Студента*, неколико месеци након јунских демонстрација, у интервјуу који је водио Ђорђе Вуковић. У овој новој интерпретацији односа партије и омладине Ћосић омладину више не сагледава као зависну од педагогије примера, која представља основ партијског деловања међу младима, већ инсистира на аутономији и револуционарном легитимитету омладине: „Очигледно је, млада генерација неће да буде приправник и следбеник Историје; она жели да постане стваралац Историје; она неће само да наслеђује и чува тековине револуције; она хоће да живи револуционарно” (Ђорђе Вуковић, „О књижевности, kulturi i o mladoj generaciji. Poduži razgovor sa Dobricom Ćosićem”, *Student*, 24/1968: 8).

Даље, требало би напоменути да са укидањем Агитпропа (1952) нестају и два примарно партијска омладинска гласила, чији је издавач Централно веће НОЈ-а – *Омладина: лист Народне омладине Србије* и *Народна омладина*, који је углавном објављивао дуже реферате и теоријске текстове (намењен омладинским руководиоцима, пре свега) – док истовремено долази до развоја студентске штампе (*Index*, *Наши дани*, мариборска *Katedra*) и омладинских специфично књижевних часописа (*Видици*, *Млада култура*, *Младост*), те омладинских ревија (*Сусрет* у Београду, *Полет* у Загребу). Из свега реченог, могу се извести следећи закључци.

Прво, омладинска култура, и њој припадајући листови и часописи, након Другог светског рата, упркос томе што је у новој држави омладински покрет

институционализиран кроз кровну организацију Народна омладина Југославије, а потом Савез омладине Југославије (1963), није функционисала као монолитан ентитет. Друго, она се, као хетерогена категорија, идејно, а у случају штампе и програмски и жанровски, развијала и кроз афирмацију и кроз оспоравање официјелне културе. Присећајући се свог сарадничког, а потом и искуства у раду редакције *Студента* у периоду од 1967. до 1969. године, Милисав Савић у предговору књизи *Шездесетосмаи: приче, репортаже и интервјуи из Студента '68* именује *Студентову* уредничку политику као *генерацијску поетику*:

„Једној мојој слабој причи могло се прогледати кроз прсте уколико су на истој страни или у истом броју били објављени текстови Љубомира Тадића, Михаила Марковића, Мирослава Јосића Вишњића, Лазара Стојановића, Бора Кривокапића... да поменем само неке сараднике у то време најслободнијег листа у читавој Југославији [...] Ова књига може се читати и као прича о заблудама и поразима једне генерације или једне поетике. Време или историја нису нам дали за право. Сан о хуманом и праведном друштву остао је само сан. Сав се наш шездесетосмашки ангажман свео на суво јесење лишће које се круни и распада под налетима дивљег ветра. Можда истог оног ветра који смо ми шездесетосмаши призивали – како пауци не би небо премрежили.” (Савић 2016: 7–8)

Коментаришући, сада с временске дистанце од готово пола века, причу „Мутљаг – писмо Ланџуки, молеру из Власова крај Рашке”, засновану на мотиву који се често јавља у прози објављиваној у *Студенту* – а то је мотив сиромаштва и недостојанственог живота нижих друштвених слојева – Савић закључује:

„Наратор-провинцијалац тражи и одговарајућег реципијента, такође провинцијалца. Још ако је он молер, тек онда има оправдања за употребу ниског, исквареног језика. И за идеју о неправедности овог света, у коме најгоре пролазе радници и сељаци. У духу те идеје, после јунских демонстрација 1968, увешћу у *Студенту* две рубрике с индикативним насловом ‘Сељаци тешко живе’ и ‘Радници се жале’. Сарадници су били неки будући значајни прозни писци. Доминантан поступак биће сказ.” (Исто: 21)

Ове тврдње, логично, ипак треба узети са резервом, будући да је реч о једнодимензионалној, личној перспективи, те имајући у виду да су ови закључци производ накнадног тумачења након више десетлећа од изворних догађаја. Међутим, неколико поенти посебно је значајно из перспективе писања књижевне историје. Као што се може видети из значаја који „сан о праведном и хуманом друштву”, као идеја у средиштву *Студентове* уредничке политике, има, омладинска култура држала је до фундаменталних вредности *социјалистичке изградње* – до социјалне правде и критичке улоге писане речи. Уверење да критичко писање, а посебно извештавање и репортажа, будући да је то доминантни жанровски профил текстова у рубрикама које Милисав Савић помиње, могу да мењају друштво набоље, формирало је уређивачку политику *Студента* у критичном историјском тренутку. Не мање важно, искуство '68 и начин на који је омладинска штампа обликовала његов документарни израз утицало је на поетику познату као „црна проза” или „стварносна проза”, око чега се слажу и тумачи Савићевог књижевног опуса (Микић 2016, Ђуковић 2017).

И Радивоје Микић и Милица Ђуковић сматрају да су студентске демонстрације и дискурс студентске штампе утицали на формирање поетике једне фазе у стваралаштву Милицава Савића. Збирка прича овог аутора *Бугарска барака* (1969), репрезентативна за феномен „стварносне прозе”, почива на истим поетичким премисама као и проза коју је Савић у периоду 1967–1969. објављивао у *Студенту*. Он се редакцији *Студента* придружује крајем 1967. године, на позив тадашњег уредника културне рубрике Ђорђија Вуковића, након што је прича „Бугарска барака”, објављена у 113. броју *Видика* из 1967, доспела у немилост *Вечерњих новости*. Баш као и Мирослав Јосић Вишњић и Видосав Стевановић, приповедачи који књижевну каријеру започињу у *Студенту*, и Милицав Савић неговао је – у репортажама документарни – а у причама доминантно натуралистички стил, ослањајући се на проблеме насиља, социјалних патологија (алкохолизам, сексуално насиље), проституције, сиромаштва, глади, живота радника и декласираних слојева друштва као кључне мотиве. Теми студентског покрета и јунских демонстрација Милицав Савић вратиће се и када буде напустио поетику „црњака”, скоро двадесет година касније. Тако роман *Топола на тераси* (1985), исприповедан у хумористичком стилу, који по одређеним својствима асоцира на „прозу у траперицама”, представља целовиту поетизацију настанка, развоја и распада студентског покрета, при чему је рад *Студента* и омладинских гласила једна од централних тема.

Приповедач и главни јунак Андрија, бивши члан редакције *Студента* и један од вођа Акционог одбора током јунских протеста, сада директор омладинског дома културе и уредник издања младих аутора, издавачку делатност насталу на ентузијазму после јунских демонстрација коментарише овако:

„Друго коло је било много боље прихваћено, чак и од академске старачке критике из водећих дневних листова и недељника. Студентска и омладинска критика је, наравно, предњачила у похвалама. Она је у малим, ‘герилским издавачима’ – а ту је спадала и наша Кућа – видела један од начина да се продрма неинвентивна, бирократизована политика великих издавачких предузећа, а уједно и добру прилику за ‘освајање нових стваралачких слобода’, ‘новог језика’, ‘нове осећајности’. Тачније речено, у малим издавачима – а пре свега у нама – видела је право место за неговање ‘Јунског духа.’” (Savić 1985: 27)

Иако је „стварносна проза” преовлађујућа поетика у прозним текстовима у *Студенту*, она није и једина. Паралелно са овим током, *Студент* објављује и приповедаче који преферирају модернистичку естетику и алегоријски израз, као што су Митко Манџуков и Елвира Рајковић. Примера ради, прича „Риба” Елвире Рајковић исприповедана је из перспективе девојчице која уверава себе да је риба како би преживела тешко сиромаштво и агресију мајке, која је „гунђала да се од говора не могу нахранити гладна деца” (*Student*, 6/1968: 7). Оно што је пак заједничко овим, условно речено, двома поетикама јесте тематско-мотивски склоп, односно тежња да се проблематизују појаве које би требало да буду стране или превазиђене у социјалистичком друштву.

Омладинска штампа је, дакле, својом уредничком политиком нудила оквир за један у историјском смислу нови и оригиналан тип *ангажоване књижевности*, што обухвата и документарну и уметничку прозу. Ова књижевност је оно што је у том приповедном таласу било ново – генерацијско искуство чији су врхунац биле демонстрације из јуна 1968. године – артикулисала помоћу различитих жанрова. Жанрови репортаже, књижевне

критике и полемике јесу периодички жанрови који су у не-фикционалном дискурсу, и посредно и непосредно, артикулисали фундаментална питања „стварносне прозе” – доживљај света из перспективе угрожених и побуњених, те питање о улози штампе и књижевности у остваривању идеала слободе и социјалне правде.

Напоследку, треба нагласити да документарно-уметнички и интерпретативно-критички модели омладинске штампе у периоду од 1937. до 1968. године представљају рефлекс изворно социјалистичке традиције српске књижевности, од Светозара Марковића, преко Јована Скерлића и Душана Поповића, до појаве *покрета социјалне литературе*. Социјалистичка традиција у историји српске књижевне критике почивала је на разумевању улоге писца као „’свести и савести’ епохе, као аналитичара друштвених кретања и визионара” (Матовић 1990: 110). Даље, амбивалентан однос нове *омладине* према институцијама послератног југословенског друштва – што је подразумевало залагање за сличне идеале, али и јасно формулисану критику раскорака између декларисаног и практикованог – условио је реафирмацију и реинтерпретацију студентског покрета из међуратног раздобља као начина да се успостави континуитет у оквиру антифашистичке и социјалистичке традиције. С обзиром на то да су организације радничке омладине биле под практично несаломивим утицајем партије, студентски покрет и студентска штампа окренули су се универзитету као институцији која је имала могућност да изнова оживи револуционарне идеје.

5. 2. РЕПОРТАЖА У СТУДЕНТУ

Библиотека Нолит 1936. године објављује књигу *Шпанија. Репортажа кроз грађански рат* (наслов оригинала: *Espagne, Espagne!*) Жана Ришара Блока (Jean Richard Bloch), француског писца и члана Комунистичке партије Француске, који је заједно са Лујем Арагоном (Louis Aragon) уређивао партијске новине *Ce soir*. Књига се састоји из пет поглавља која прате свакодневни живот током Шпанског грађанског рата, развој догађаја на фронту, однос друштвено-политичких актера (партија, синдиката, војски) у Шпанији и међународне односе у датом тренутку. Овај последњи аспект посебно је значајан имајући у виду ауторову позицију: он указује на то како је подршка социјалистичке владе Леона Блума упућена републиканцима изазвала негодовање Велике Британије, француске савезнице из Првог светског рата. У четвртом делу, који носи наслов „31. децембар 1936”, где се сумира прва година рата, Блок пише:

„Одбијајући, дакле, офанзиву Франка и десеткујући редове фашиста, Мадрид је преокренуо срећу. City⁸² више није убеђен да је шпанска република рђав коњ. Он почиње да се пита да неће можда победити Мадрид. И како успех носи у себи привлачну моћ, City почиње да поставља сам себи различита питања у погледу сопствених интереса с обзиром на развој догађаја. Исто тако и бројна интервенција фашистичке војске на Полуострву почиње са своје стране да неким Британцима отвара очи.” (Bloch 1936: 153)

Поред економске анализе и политичког коментара, Ришарови текстови садрже и историјске цртеже, поетске слике и јасне пропагандне поруке. Аутор битку за Мадрид пореди, по историјском значају који је имала за даљи ток рата, са Верденском битком у Првом светском рату:

„Мадрид је још већи симбол, јер Мадрид – престоница од милион и по становника, светом чувени град – претставља тачку, која је много осетљивија, болнија, судбоноснија, славнија, драгоценија, но мали лоренски град. А поред тога, борба која се започела у предграђима није више бој царстава за хегемонију, то је борба за начела. На овим улицама, по овим кућама и вртovima, одлучује се нада свих слободних људи да на земљи постоји право народа на живот, одлучује се њихова жудња за миром, њихова воља за социјалним ослобођењем, њихов став против варварства, основне жеље и мисли широких слојева. Ровови универзитетског града⁸³ – предодређено име – заиста су ровови људског достојанства.”⁸⁴ (Исто: 152)

⁸² Односи се на Лондон.

⁸³ Одбрана универзитетског кампуса у Мадриду означила је почетак битке за одбрану овог града.

⁸⁴ Да је брисање границе између литераризације и чињеница заиста била појава карактеристична за дискурс о Шпанском грађанском рату, односно да је репортажа у периодици верно одражавала опште присутни сентимент према дешавањима на фронту, говори и писмо Стеве Савића (7. 10. 1937), студентског добровољца из Босне, који је погинуо на прелазу из Шпаније у Француску. Он становнике Мадрида пореди са „дивовима” Русије из октобра 1917. године. О раширености осећања интернационализма и судбоносног карактера дешавања у Шпанији сведочи и следећа слика из овог писма – „Радник из Италије умире на рукама

Из наведених одломака види се тематски распон репортаже, као и њене вишеструке улоге. Другим речима, жанровска синкретичност последица је многобројних функција које репортажа у оквиру антифашистичке културне политике има у датом тренутку. Иако је ова збирка текстова објављена непосредно након објављивања појединачних текстова у периодици, тј. није приређена много касније и/или од стране другог аутора, као што је то чест случај са жанром репортаже, улога саме књиге остаје иста као и изворна улога коју су појединачно објављене репортаже имале. Репортажа треба да информише своју публику, али и да верно дочара околности, личности и догађаје, на основу чега читаоци формирају чврсте политичке принципе и ставове. Спој информативног, хуманистичког и пропагандног аспекта јесте особеност овог типа репортаже. У теорији публицистичких жанрова, репортажа се може разврстати на више начина, али најчешће преовлађују критерији форме (књижевна, приповедна или новинарска) и садржаја (научна, путописна, привредна, социјална) (Животић 1979:64). Овде је, дакле, реч о специфичној подврсти *социјалне репортаже* у оквиру покрета социјалне литературе⁸⁵ и антифашистичке културне политике. У периоду од 1937. до 1940. социјална репортажа заузима посебно место у *Студенту*. Она представља повлашћен жанр, јер има посебну улогу у антифашистичкој мобилизацији. Стога су најчешће теме тежак живот студената у Београду, али и примери успешног организовања, који представљају имплицитан позив читатељки или читаоцу да се придружи напредном студентском покрету, као једном виду удружених међународних напора у борби против капиталистичке експлоатације, империјализма и фашизма.

Пример ове потоње тенденције јесу следеће репортаже: „Студенткиње данас”, где се приказује живот студенткиња у Дому, за чију се изградњу и финансијску одрживост изборило Удружење студенткиња, чије су чланице, као и управница Дома Мила Димић, биле симпатизерке или активне учеснице илегалног комунистичког покрета (*Наш студент*, 1/1939: 4). Затим, репортажа о делегатима светске студентске заједнице, који преносе своје утиске о учешћу младих у Кини у одбрани земље током Другог кинеско-јапанског рата („У Београду су се задржали на свом путу за Кину делегати светске студентске заједнице”, *Студент*, 12/1938: 2).

Што се пак репортажа са темом студентске свакодневице тиче, оне су поседовале и својеврсну метапоетичку димензију. Политика и поетика текста синхронизирани су у намери да помере границе између фикционалног и информативног у тексту. Разлог лежи у тешким економским условима, односно у потреби да се изузетно сиромашни а даровити млади људи не препуштају очају, већ да приступе покрету. Кратка прича „Муке уредништва или фељтон по сваку цену” говори о студенту чије приче са мотивима из студентског живота редакције одбијају као патетичне и предвидљиве. Међутим, када редакција дође у посед „Писма са Иришког венца”, које овом студенту шаље колега из

студента из Босне. Обојица млади, жељни живота, радости и рада. Један им је заједнички непријатељ – вјешти хуља којем је успјело да упути једног против другог. Нестаде ми умора. Додавих пушку, и потрчах напред, мислећи да ћу маћи убицу младог Италијана”. Ово писмо, према сведочењу Душана Јовановића, чиновника Министарства спољних послова, читало се на састанцима актива Народних студената БУ. АЈ, НСП – 720, К-2, 157.

⁸⁵ О значају социјалне репортаже за књижевну левицу довољно говори и то што је Александар Флакер репортаже Џона Рида из Октобарске револуције, књигу под називом *Десет дана који су променили свет* (John Reed, *Ten Days that Shook the World*) из 1918. године, уврстио у хронологију догађаја на књижевној левици у периоду од 1918. до 1941. године (Flaker 1982: 199).

санаторијума, редакција то препознаје као добру литературу. У писму се детаљно описује лечење од туберкулозе, спавање у парку услед немогућности да се плати кирија, студент који се издржава радећи као паркетар. Преокрет је, очекивано, у томе што то писмо за јунака у овој причи није фикција него сведочанство из живота његовог колеге и пријатеља који шаље писмо. Брисање граница између фикције и стварности, као и ова метапоетичка рефлексја, јесте гест којим се подстиче критичка свест. Ова прича носи поднаслов „једна истинита репортажа редакције” (*Наш студент*, 11/1938: 6).

Поетичка блискост репортаже Жана Ришара Блока и репортаже у *Студенту* сасвим је очигледна. Она је, дакле, недвосмислено условљена текстуалном политиком репортаже као средства мобилизације у антифашистичком покрету. Но да би се ова врста социјалне репортаже типолошки профилисала у односу на сродне текстове у оквиру истог жанра, неопходно је, за почетак, уважити основну дефиницију репортаже.

У другом, допуњеном издању *Речника књижевних термина* (1986), у одредници чији је аутор Слободан Ж. Марковић (стр. 697), стоји да је репортажа „публицистичко приказивање реалних догађаја, којим се дочарава атмосфера и представљају најбитнији моменти неког збивања или најкарактеристичније одлике људи. Писац *p.* Користи књижевна средства за приказивање неког догађаја или личности: опис, карактеризацију, дијалог.” Ово одређење истиче две битне жанровске карактеристике репортаже – документарни карактер и склоност ка представљању оног што је у вези с догађајима и личностима типично, парадигматично. На тај начин се ова дефиниција приближава теоријској позицији која потцртава јединство новинарског и књижевног аспекта репортаже као жанра, насупрот оним теоријским радовима који наглашавају антитетичност, тј. дијалектичку тензију књижевног и журналистичког у тексту.

Пример првог теоријског становишта јесте студија Радомира Животића *Послератна репортажа и њене стилске одлике* (1979). Овај аутор запажа да су као аутори репортаже врло ретки „чисти новинари”, а да се нису окушали на књижевном пољу”, као и да тај податак „још једном потврђује тезу да је у репортажи, као специфичном жанру, могућа егзистенција искусног новинара и талентованог књижевника” (1979: 73). Жаклина Дувњак Радић пак у студији *Естетика путописне репортаже*, која се бави начином на који је међуратна авангарда утицала на превредновање путописне репортаже као жанра, тврди да, премда репортажа у основи остаје новинарски извештај, у путописној подврсти репортаже долази до значајног померања њених супротстављених полова ка белетристичком и уметничком” (2021: 51).

Поређење ових теоријских синтеза важно је због тога што указује на историјску условљеност разумевања онога што се препознаје као формативно за теоријску експликацију жанра. Наиме, Радомир Животић анализира репортаже објављиване у дневним листовима *Борба*, *Политика* и *Вечерње новости* у периоду од 1944. до 1970. године, док Жаклина Дувњак Радић анализира текстове изворно објављене у књижевној периодици у време појаве историјских авангарди⁸⁶. У *Речнику књижевних термина* се као

⁸⁶ Појам *историјске авангарде* Биргер у *Теорији авангарде* одређује овако: „Европски покрети историјске авангарде могу се одредити као напад на статус уметности у грађанском друштву. Не негира се неки претходни уметнички израз (неки стил), него институција уметности као издвојена из људске животне праксе. Кад авангардисти постављају захтев да уметност опет треба да постане практична, то не значи да

примери репортаже наводе *Репортаже* Иље Еренбурга, *Бесни репортер* Егона Ервина Киша, *Међу Маркосовим партизанима* Оскара Давича и *Седам дана у Будимпешти* Добрице Ћосића.

Реч је, дакле, о темама које су везане за периоде друштвено-историјског преврата – Шпански грађански рат, међуратну Европу, Мађарску револуцију 1956. године – као и о ауторима чији је друштвено-политички пут, макар једним битним делом, одређен припадношћу левичарским покретима, а књижевна каријера прожета духом социјалне литературе. То значи да сама грађа, као и програмска начела покрета социјалне литературе, одсликавају сродност новинарског и књижевног текста, што онда повратно информише теоријску дескрипцију.

Суштину покрета социјалне литературе на разини поетике и политике текста, на примеру репортаже, исказао је управо Жан Ришар Блок у „Предговору” поменуте књиге, коју је с француског превео Стеван Миловић. Жан Ришар Блок емфатично закључује:

„Ово је час ратних дописника, а не писаца. Ово је час бораца, а не историчара. Ово је час делања, а не размишљања о делима. Ова књига није никакво сложено или сређено дело. Она није чак ни књига, написана слободном вољом. Она је настала из прилика. Ово су комади мене самог, проткани случајностима дана и догађаја, сада прикупљени, јер се испоставило да њихов садржај још није изгубио своје дејство. Она је саздана од сведочанства – сурогата чина – и од усклика – сенки жртава. Нисам ја написао ову књигу; написала се сама. Нисам је саставио да се њоме служим, већ да служим”. (Bloch 1936: 9)

Овде је неопходно начинити кратак књижевноисторијски осврт како би се објаснило због чега је жанр социјалне репортаже фундаменталан за разумевање поетике социјалистичког реализма, те у чему је књижевноисторијска специфичност репортаже у омладинској периодици. Путописна репортажа несумњиво је повлашћена у теоријској класификацији репортаже, будући да је због путописне компоненте инхерентно блиска путопису, што значи етаблираном жанру уметничке прозе, чиме се она издваја у односу на друге подврсте овог жанра. Даље, када се изузму збирке репортажних текстова, често као целина штампане много времена након оригиналног објављивања у периодици, које свој културни значај и књижевноисторијски легитимитет црпе из ауторске фигуре (Григорије Божовић, Раде Драинац⁸⁷), збирке репортажа као збирке кратке прозе изнимно су ретка појава у историји српске књижевности. Штавише, њихова иоле масовнија и систематичнија појава везана је за конкретан историјски тренутак.

У периоду од ослобођења земље до 1953. године, објављено је десет збирки репортажа (Животић 1979: 53), а све их повезује временско и тематско одређење – тзв. период *изградње социјализма*. Ту се најчешће описују трансформација живота обичних људи у односу на међуратно раздобље, те организована *омладина* која у оквиру једног историјски сасвим новог феномена – радних акција – гради путеве, спроводи

садржај уметничких дела треба да буде друштвено значајан. Овај захтев налази се на једној другачијој равни него што је равна садржаја појединачних дела; он је усмерен на начин функционисања уметности у друштву, који одређује деловање дела исто као и нарочити садржај” (Birger 1998: 76).

⁸⁷ Видети, на пример, *Путујем, путујем: путописи и репортаже* (1999) и *Лепоте и чуда Париза: европски путописи и репортаже* (1999) Радета Драинца, које је приредио Гојко Тешић.

петогодишњи план у фабрикама, учи да чита и пише, напредује у образовању, и томе слично. Поред оних текстова чији је документарно-информативни карактер одмах уочљив, попут репортаже *С радницима Вартекса* (1950) и *Кроз наше фабрике* (1948) Наташе Поповицки, поједине збирке репортажа се стилски и реторички готово не разликују од уметничке прозе. Реч је о *Репортажама* Милке Жицине (1950), књижевнице која је још у међураћу била истакнута представница социјалне литературе, и о књизи *Нормирац у срцу* Роксанде Његуш, послератне уреднице *Борбе и Књижевних новина* (1949).

Али док Роксанда Његуш инсистира, упркос његовој високој стилизованости, на пропагандном учинку текста, због чега се свака од четрнаест прича-репортажа завршава отвореним ускликом Партији, омладинским и радничким руководиоцима и Титу, Милка Жицина слика догађаје и људе на социјално и психолошки нијансиран начин, наглашавајући унутарње конфликте. Прича која носи назив „Рушење старих Теразија” говори о девојкама и младићима који успешно завршавају студије и раде на урбанизацији Београда, што представља и фактички и симболички раскид са предратним поретком. Догађај се описује из перспективе старог занатлије Петра Јанковића:

„Дуго, цео сат, стајао је Петар Јанковић и гледао рушење својих успомена, уграђених чврсто у предмете поред којих је сваког дана, деценијама, проносио своја расположења, успехе или неуспехе, веће или мање зараде. Ти чврсто уграђени предмети усред града тешили су својом непомичношћу и нередовним временима: ковитлац ће стати, завитлано слећи, све ће опет бити тихо, обично, као и пре.” (Жицина 1950: 43)

Ова књижевноисторијска дигресија, која у фокусу има недвосмислено уметнички организовано приповедање Милке Жицине, показује следеће; најпре, чињеница да је збирка изворно периодичких текстова штампана као књига, а да је очито високостилизован текст жанровски именован као репортажа, указује на то да репортажа није увек третирана као уметнички углавном нерелевантан жанр. Штавише, у одређеном историјском тренутку – на врхунцу експанзије социјалне литературе – репортажа, и то посебно социјална репортажа, заузимала је високо место у хијерархији жанрова. Тај период оквирно се може одредити као период од 1935. године, када, како тврди Радомир Животић, социјална репортажа достиже свој зенит, до 1953. године, када систематично објављивање збирки репортажа, где до изражаја посебно долазе оне са темом послератне изградње Југославије и нове друштвене улоге омладине, престаје (Животић 1979: 50–53). Тако ћемо управо у *Студенту*, неколико година након завршетка „златног доба репортаже”, наићи на контрадикторан однос према жанру репортаже. У једанаестом броју 1957. биће штампан избор одломака „О репортажи” Егона Ервина Киша, уз Иљу Еренбурга и Џона Рида, вероватно најпознатијег репортера прве половине двадесетог столећа и пропратни текст „Највећи репортер Егон Ервин Киш” (7). Неколико бројева раније, о једном од најпознатијих југословенских репортера Васи Поповићу каже се да његову најновију књигу *Човек тражи срећу* (1956) „ваља прво избавити из једне неправедне класификације. Она се броји у репортаже, а у њој има више литературе него у једној доброј трећи наше савремене књижевности” (*Student*, 6/1957: 4). Насупрот поистовећивању литерарног и документарног, што је била карактеристика периода у коме долази до процвата социјалне репортаже, овде наилазимо на традиционално супротстављање ова два аспекта.

Станко Ласић сматра да 1937. представља преломну годину у оквиру покрета социјалне литературе, када *класну тенденциозност* смењује *партијна* (време настанка новог или социјалног реализма, ужег појма у односу на појам социјалне литературе), а затим као другу тачку преокрета идентификује 1949. годину, као годину у којој императив партијне тенденције јењава у корист широко схваћене социјалне или класне тенденциозности (1975: 276). Омладинска периодика важна је као једно од повлашћених места где се може пратити књижевноисторијски развој жанра. Неоспорно је да се жанр социјалне репортаже у омладинској штампи артикулисао и развијао у оквиру политике и поетике социјалистичког реализма. Занимљиво је, међутим, то што је жанр социјалне репортаже опстао и наставио да се развија у омладинској периодици и дуго након што је социјална репортажа изгубила на актуелности и значају.

Омладинска периодика специфична је по томе што је у периоду од 1937. до 1968. године неговала подврсту *социјалне репортаже* на начин који је овај жанр одржао виталним и обрнуто – социјална репортажа у за *Студент* преломним раздобљима очувала је суштину *омладинског*, тј. критички став генерације (будућих) интелектуалаца и активиста, изворно заснован на искуству антифашистичког организовања непосредно пре Другог светског рата. Након 1953. године почиње период у коме се критичка свест опет артикулише кроз жанр социјалне репортаже, која пак доживљава кулминацију око 1963. године. После тога, репортажа полако нестаје из информативно-политичких листова и сели се у забавно-ревијалну штампу (Животић 1979: 51), што је јасан знак њеног назадовања у жанровској хијерархији.

У намери да опише жанровски профил текстова које *Студент* објављује са циљем да, у духу чувене пароле из јуна '68 да „точак мерцедеса није точак историје”, укаже на механизме и стратегије којима се омогућава корупција и богаћење на рачун радничких слојева, Милисав Савић употребљава синтагму „истинита репортажа”. Савић затим додаје да су „недостаци истините репортаже у томе што неки људи неће – из више разлога – да говоре оно што мисле” (Савић 2016: 118). Парадигме „истините репортаже” у *Студенту* током 1968. године јесу Савићева упечатљива слика из студентског живота „Мојих 45 хиљада”, која говори о студентском стандарду (*Student*, 18/1968: 8), и репортажа „Из бараке у бараку”, коју је М. Савић написао у коауторству са Бранком Оташевић. Овај чланак такође носи поднаслов „истинита репортажа”, а у уводу стоји и појашњење те квалификације:

„Писало нам је неколико радника. Позвали су нас да видимо где и како живе. Писма су нас подстакла да отворимо рубрику у којој ћемо објављивати репортаже претежно социјалног карактера. Желимо да пружимо истиниту слику о животу оних који примају 300 нових динара месечно, који станују у страћарама, ћумезима, подрумима и баракама, којима је празник када за ручак имају парче говедине.” (*Student*, 21/1968: 10)

Затим следи репортажа о радничким породицама које годинама живе у неусловним насељима, чији су чланови најчешће оболели од неухрањености и туберкулозе, док чекају да им предузећа уступе социјалне станове на коришћење. Репортери *Студента*, при изласку из бараке у којој живи зидар Богдан Томовић, квалификовани радник, запажају: „Када смо изашли, срели смо средовечног човека у црвеној платненој кошуљи и плавом

кречњавом џемперу, поцепаном на лактовима. Богдан рече да човек пред нама са седмочланом породицом станује у једној соби” (Исто: 10).

У социјалне репортаже могу се убројити и „Десет дана који су потресли Француску”, извештај Михаила Марковића о блокади универзитета и радничким штајковима из маја '68 у Паризу (19/1968: 8), и „Шта се догодило у подне 3. јуна код подвожњака у Новом Београду” Милисави Савића (ванредни број *Studenta*, 4. јуни 1968), будући да је њихова улога у артикулацији политичке свести студентског покрета у настајању самоочигледна. Приказивање не-социјалистичке реалности у жанру социјалне репортаже истовремено је омогућило уобличавање партикуларног незадовољства студената (мотиви попут студентског стандарда и живота у студентским домовима) и представљало основ за критику општег стања у друштву. Поетика „црног таласа”, односно стварносна проза, фигурирала је као повезница између партикуларног интереса студената и тема од универзалног значаја за друштво.

Социјална репортажа је и после Другог светског рата све време присутна у *Студенту*, али је, након пасивизирања покрета из чијег је елана и борбености црпела свој књижевни легитимитет, изгубила не само свој повлашћени статус у оквиру поетике социјалистичког реализма него и свој књижевни и друштвени значај. Институционализација доктрине социјалне литературе претворила је социјалистички реализам у „репресивну естетику” (Bošković 2003: 64), што је довело до својеврсног окоштавања њених највиталнијих жанрова. Промена функције жанра социјалне репортаже у новом контексту утицала је на то да он изгуби како публицистичку, тако и друштвену вредност. Тек са поновним успостављањем студентског покрета, социјална репортажа повратила је значај и улогу коју је стекла захваљујући властитом доприносу антифашистичкој културној политици.

Међутим, социјална репортажа у омладинској периодици, у тренутку када је репортажа као жанр одавно на заласку, доживљава поновни процват у настојању да се ослободи баласта доктрине социјалистичког реализма. Реч је, дакле, о својеврсном парадоксу. Овај жанр потврђује власитити виталитет еманципујући се од традиције у чијем је окриљу доживео највеће признање. Ипак, на тај начин, социјална репортажа се истовремено враћа својим коренима, односно афирмише изворне функције које је имала у оквиру антифашистичке културне политике у међураћу – функције изградње критичке свести и позива на прикључивање (студентском и антифашистичком) покрету. Изнова пронађен друштвени ангажман имао је и далекосежне последице на развој поетике српске прозе у другој половини двадесетог столећа.

Док је у међуратном периоду, као што показује и пример Жана Ришара Блока, социјална репортажа била и средство међународног повезивања у широк антифашистички фронт, ревитализација жанра у југословенском контексту, крајем шездесетих, омогућила је да „истинита репортажа” као „огољени исечак стварности” (Ђуковић 2017: 248) постане тематска осовина „стварносне прозе” као својеврсног неореалистичког покрета у књижевности (Влаховић 2018).

5. 3. КЊИЖЕВНА КРИТИКА У СТУДЕНТУ

Да веза између *стварносне прозе*, као поетичког модела који се заснива на потреби да се многи социјално и класно условљени феномени ослободе од идеолошког кривотворења и детабуизирају, и традиције социјалне литературе није арбитрарна, показује и текст „Опојно и опоро као живот”, критика романа *Кад су цветале тикве* (1968) Драгослава Михаиловића, из пера Драгише Витошевића, објављена у *Књижевним новинама* 8. јуна 1968. Поменувши да су роман већ похвалили Феликс Пашић у *Борби* и Петар Џаџић у *НИН*-у, Витошевић додаје – „Да ли смо можда на прагу једне социјалне литературе која би, за разлику од оне предратне, узимала у обзир не само социологију него и психологију, као и искуства сопствене прошлости?” (329/1968: 3). Статус књижевне критике јесте један од кључних критеријума према којима се одређује значај одређеног периодичког модела како у историји књижевности, тако и у историји књижевне периодике.

Књижевна критика у омладинској штампи несумњиво је пратила развој прозе, те је у извесном смислу чак припремила културну позорницу на коју ће *стварносна проза*, као једна од најважнијих појава у послератној књижевности, ступити. У периоду од 1937. до 1968. године књижевна критика у листу *Студент* доследно је изражавала културно-политички програм студентског покрета. Као што је већ напоменуто, анализирање и представљање романтичарске (Змај, Вук Караџић, Јакшић) и модерне (Ракић, Бора Станковић) књижевности у предратном *Студенту* било је у функцији ојачавања аргументације у корист социјалистичког хуманизма као саставног дела антифашистичке културне политике. Но, поред тога, *Студент* је експлицитно заговарао и један књижевнокритички модел који ће након Другог светског рата бити институционализован. Реч је, наравно, о *новој литератури* и *новом реализму*, односно *социјалистичком реализму*. У тексту „Десетогодишњица Издавачког предузећа Нолит” каже се да је истоимени часопис (*Нова литература*) „по својој идејној основи обележавао карактер и саме књиге коју је Нолит требало да издаје. Први пут почиње да се брани једно ново гледиште у књижевности и критици”. То ново гледиште, тврди се у чланку, заступали су млади писци, желећи да говоре у име „човека који се бори и страда”, насупрот академском приступу професора књижевности, који су заступали „идеалистичко схватање” (1/1939: 6). На примеру овог текста јасно се могу уочити стратешка упоришта покрета социјалне литературе – не само увођење нових тема и ликова у књижевност него и књижевна критика која сваки текст анализира из перспективе класне, а уз отворено надирање фашизма и ишчекивање новог светског рата као глобалбог ратног конфликта, и из перспективе антифашистичке борбе.

У том смислу, за покрет социјалне литературе парадигматичан је текст надреалсте (1929–1933), а затим и књижевног критичара *Наше стварности* Ђорђа Јовановића „За стварну одбрану културе”:

„Но јасно је да у прошлости има много тога што се не прима, већ се осуђује. Постоје у прошлости појаве и до сада плански истицане као значајне културне вредности, мада по својој садржини никако то нису. Такве привидне, фалсификоване вредности често се повезују са правим културним тековинама и тако замаскиране трају већ

вековима и деценијама. Раскринкати те привиде и фалсификате саставни је део борбе за културно наслеђе, јер културно наслеђе никако није пабирчење за ропотарницу, већ оружање за борбу.” (cf. Тешић 1983: 36)

Студентски покрет је, дакле, на страницама *Студента* доследно спроводио ову идеју. Такође, важно је указати на то да, посебно у међуратном периоду, социјалистички реализам није представљао само или првенствено вид идеолошке наобразбе посредством књижевности, већ, пре свега, подухват који је требало да материјалистичко и експлицитно политичко читање књижевне прошлости и садашњости успостави као нови књижевноисторијски ток. У том духу, саморефлексија у покрету социјалне литературе јавља се већ 1939. Павле Бихали, један од оснивача Нолита, пише: „Ако су књижевност и сликарство заиста изванредан облик репродуковања објективне стварности, онда се, како Лукач каже, ради о томе да се ова стварност и схвати таква каква уистину јесте, а да се не ограничава на репродукивање онога како се она субјективно и непосредно чини” (cf. Тешић 1983: 453). Осврћући се на тзв. социјалну поезију, Бихали експлицира да је она заиста и имала већу политичку него књижевну улогу, али то сагледава као саставни део ширег културно и књижевноисторијског процеса, те додаје – „Колико је српских песника морало да падне у заборав, иако су у историјском тренутку одиграли нужну улогу, да би остао један Змај и један Ђура Јакшић” (Исто: 463).

Покрет социјалне литературе, као и његово најуже испољење у виду социјалистичког реализма, представља оживљавање критичке традиције српских социјалиста, будући да овај књижевнокритички модел спаја и утилитарне и гносеолошке параметре, „у чијем је средишту идеја о књижевности као спознаји друштвене стварности” (Матовић 1992: 254). Ово је важно због тога што ће расправа о реализму обележити значајан део послератних књижевних расправа у *Студенту*. Угледање на совјетску културу условиће потребу да се *новом реализму* у послератном контексту прибави теоријски легитимитет. За непосредно пораће карактеристично је управо такво промишљање улоге књижевности и књижевне критике. Социјалистички реализам сагледава се као нова фаза у развоју реализма, што ће Велибор Глигорић и недвосмислено именовати у тексту „О реализму” тврдњом да је „развој реализма нашао нову фазу уметничког стваралаштва у совјетској књижевности” (*Студент*, 26/1947: 7). Књижевност сваке епохе схвата се као састављена од текстова који огољавају истину о култури и контексту у којој настају, чиме стичу трајну вредност, и од текстова који замагљују ту друштвено битну истину. Оваква поларизација испоставиће се као идеалан темељ културне политике у доба хладног рата, јер је на тај начин западна либерално-хуманистичка традиција инкорпорирана у социјалистички светоназор и књижевни програм. У том смислу парадигматичан је текст Иље Еренбурга „Заштитници културе”, у ком се разрачунава са неким од најчешћих оптужби против држава које су се сматрале социјалистичким:

„Не, ми не грдимо и не одбацујемо стварну културу савременог запада. Њу грде и њу одбацују такозвани браниоци западне културе. Они у Тенесију забрањују теорију еволуције, они у Мисисипију пале дела научника антрополога који исмевају расистичке теорије. Они у разним републикама Јужне Америке избацују из библиотека научне радове марксиста. Они гоне у Америци Чарли Чаплина”...Они у Лондону приређују демонстрације на изложби захтевајући да се скину слике

савремених уметника. Они забрањују у Палестини приказ филма 'Рим – отворени град.'" (*Студент*, 43, 44/1947: 8–9)

Разлика у односу на предратну епоху, иако је естетичка доктрина остала непромењена, јесте у односу према публицистици. Док је, као што смо видели, непосредно пред Други светски рат публицистика цветала на таласу њеног равноправног третмана са литературом, после рата изнова се артикулише тензија између публицистике и књижевности као два пола ангажованог писма. Такође, као што се може видети из бројних програмских текстова, попут оног Ђорђа Јовановића или уводника и полемичких осврта редакције *Младе културе*, у међуратном раздобљу акценат је стављен на критичку реинтерпретацију књижевног наслеђа као средства задобијања културне закономерности. Но, после Другог светског рата тежиште ове књижевнокритичке парадигме помера се ка питању естетског одгоја будућих читаатељки и читалаца. Ове нове нијансе у склопу социјалистичког реализма изразио је и Лав Касиљ (Лев Абраамович Кассиљ), један од најпознатијих совјетских аутора за децу и младе, чији су романи у периоду од 1945. до 1950. излазили у издању Новог поколења, а текстови (одломци из романа и публицистика) објављивани у *Младости*, књижевном часопису омладине. Његов текст „Одлике новог читаоца” објављен је у *Студенту* 1947. године, а превод потписује „С. Антонић”. Касиљ истиче:

„Читалац тражи нова дела о послератном животу народа, о обнови, о исполинском стваралачком замаху, којим се остварује нова петолетка. Читалац који пажљиво посматра међународне хоризонте, када види како се на нас окомљују идеолози империјализма, хоће и сам да загледа у све крајеве света. Публицистика сада поново привлачи нарочиту пажњу читаоца, јер је покретнија и оперативнија.” (43, 44/1947: 7)

Но, уласком у шесту деценију двадесетог столећа соцреалистичка парадигма из више разлога, укључујући, јасно, и раскид са Стаљином, губи на значају. Период од 1952. до 1960. године, односно период од Шестог конгреса КПЈ и Трећег конгреса Савеза књижевника Југославије, на почетку, и Бледског скупа, на крају, јесте период у коме *Студент* развија аутентичан, властити модел културне политике и књижевне критике. Још пре чувеног Трећег конгреса Савеза књижевника Југославије (1952), који се, захваљујући Крлежином говору, сматра првим тријумфом модернизма над социјалистичким реализмом, Радомир Константоновић у извештају са Другог конгреса Савеза књижевника Југославије констатује да се југословенска култура недвосмислено удаљила од утицаја Запада, што је последица „недовољно критичког односа према свему што се на фронту литературе ради у Совјетском Савезу, из става који смо ми, у љубави за прву земљу социјализма на свету, имали кад је реч о совјетском књижевном животу” („Nekoliko utisaka s kongresa pisaca”, *Mladost*, 1/1950: 4). Ово је период ревитализације модернизма и период посредне критичке (само)рефлексије у односу на доба доминације парадигме социјалистичког реализма. Пример таквог имплицитног промишљања наслеђа социјалистичког реализма јесте приказ изабраних дела совјетског писца Бориса Пиљњака⁸⁸:

⁸⁸ Пиљњаковом судбином бавили су се и Живојин Павловић, један од најближих сарадника генералног секретара ЦК КПЈ од 1932. до 1937, у књизи *Биланс совјетског термидора: приказ и открића о делатности и*

„И када говори о људима који су се у данима Револуције нашли на различитим колосецима, који нису могли да схвате суштину ових преокрета, или о људима којима Револуција није била туђа и који су је понели без двоумљења, Пилњак увек жели да нагласи оне општељудске компоненте – да их дубље засенчи и истакне.” (Ljubomir Radovanović, „В. Pilnjak – Čitav život”, *Student*, 9/1957: 7)

Борис Пилњак био је не само епитом нове совјетске литературе двадесетих година прошлог века, уважаван на Западу, него и критичар стаљинизма који је осуђен на смрт у току Велике чистке 1937. године. Даље, Радош Смиљанић пише о Ђопићевом роману *Доживљаји Николетине Бурсаћа* као зачетнику нове поетике у оквиру књижевности о НОБ-у. Смиљанић као Ђопићеву иновацију препознаје „нов угао гледања на учеснике револуције”, односно да је то „збирка анегдотских прича с којом не долазимо до неке нове истине о револуцији, већ до једне врсте лектире која кроз забавну слику третира озбиљне теме о суровим истинама револуције” („Ћорићев Nikoletina”, *Student*, 11/1957: 6). Овај период у књижевној критици у *Студенту* карактерише не само интересовање за „сурове истине” о револуцији него и афинитет према разним видовима модерне литературе. На страницама културне рубрике наћи ће се разноврсни жанрови и теме: од приказа *Чоколаде за доручак* Памеле Мур (Pamela Moor), младе америчке списатељице, која је, често називана женском верзијом *Ловца у ражи*, широм света фасцинирала адолесцентску публику (Radosav Đokić, „Tužan raj”, 8/1957: 6), као и критика нових песничких гласова у домаћој омладинској периодици. Тако ће позитивну оцену добити Љубомир Симовић и Бранко Баневић, чија је поезија објављена у *Видицима*, док се за поезију *Младе културе* каже да се „блажено већ препустила почетничком бледилу и само покаткад, као са опојним 'фовистичким стиховима' Драгана Колунџије, показује ону стваралачку висину која би годила генерацији незамрзнутих читалаца” (Milosav Mirković, „Buran vrt iliti Poezija u časopisima”, 11/1957: 4–5).

Даље, Вук Крњевић пише о збирци песама Тина Ујевића *Мамурлуци и побјешњела крава* у тексту „Живци по којима свемир свира”, тврдећи да је Ујевић једини домаћи песник спознаје, аутентично заинтересован за онтолошку и религијску проблематику (8/1957: 5).

У тексту „Роман младог интелектуалца” Мирко Милорадовић критикује недостатак тема и мотива из савременог живота, те иронично примећује да је „одлично што чекамо дистанцу, она долази после сваке десете године, па ћемо ускоро имати и приче о првим годинама после ослобођења”. Он инсистира на значају приче у периодици за развој прозе и додаје – „Само ја бих много волео да већ једном прочитам причу која задире у ово време радничких савета и комуна, у време фрижидера и телевизије. Или, рецимо, о сеоској девојци, које немају баш увек најбоље услове за школовање, а пишу увек бистро” (7/1957: 6). Овде је важно уочити колико се разликују тон и регистар расправе у односу на прве послератне године када се у крајње прескриптивном маниру говорило о потреби да уметност буде „дорасла” животу, реалности послератног развоја. У расправама о књижевној критици, естетика, дакле, стиче равноправан третман као и друштвено-политички ангажман.

организацији стаљинског терора (2003, први пут објављена 1940) и Макс Истмен, уредник социјалистичких листова *The Masses* и *The Liberator*, у књизи *Artists in Uniforms: A Study of Literature and Bureaucratism* (1934).

Након дискусије о мерилима приликом (пр)оцењивања књижевног дела, одржане на Филозофском факултету у Београду, *Студент* организује анкету на ову тему, при чему су, поред Богдана Шешића, професора Филозофског факултета, анкетирани и књижевни критичари Павле Зорић и Мухарем Первић, тадашњи уредник *Студента*. Анкета је обухватала следећа питања: 1) Којим се принципима руководите при оцењивању уметничког дела; у чему је суштина критеријума за вас? 2) Одакле потичу корени уметности и појава отуђивања код нас и како тумачите ову појаву са естетских и социјалних позиција? 3) Колико и како се одражава наша стварност у нашој савременој књижевности?

Сви учесници анкете недвосмислено побијају тезу о уметничкој истини као одразу оне друштвене. Док Мухарем Первић сматра да је објективан критеријум могућ искључиво са велике историјске дистанце, Шешић сматра да је објективан критеријум садржан у самеравању односа „људски значајног мотива”, интензитета доживљаја и адекватности форме (као пример узима роман Михаила Лалића *Свадба*), закључивши да „уметничка истина није истина простог сазнања, нити је то истина просте копије стварности, него је то комплексна истина степена адекватности, обликовања интензивне доживљености људски вредног мотива” („Kriterijum i mi – Anketa Studenta”, 11/1957: 10–11).

Долазак Мухарема Первића на чело редакције својеврстан је преокрет у уредничкој политици. Ако се прихвати начелна подела, настала у оквиру најрецентнијих резултата студија модерне периодике, да се уреднички модели могу класификовати као харизматски (где доминира личност уредника), бирократски (са развијеном организационом инфраструктуром) и модел који садржи оба ова аспекта у значајној мери (Dillane 2021: 17), јасно је да је предратни *Студент* био најближи бирократском моделу. Као што показује доступна архивска грађа, *Студент* је уређивао колектив, чији су се чланови смењивали, а његова уредничка политика била је потпуно усаглашена са пропагандним и културним потребама студентског покрета. Када Мухарем Первић постаје главни уредник, управо кроз рубрику „Култура и уметност”, до изражаја долази личност уредника – кроз програмске текстове, али и кроз широк дијапазон дела које је књижевна критика обухватила.

Обновљен интерес за модерно у литератури и већа видљивост уредничке фигуре крајем педесетих година јесте претеча уредничког модела који затичемо у *Студенту* у најбурнијем периоду његове историје, од 1968. до 1971. године. Ђорђије Вуковић, Алија Хоџић и Александар Илић ће као уредници *Студента* окупити ауторе – Милисаву Савића, Витомира Теофиловића, Илију Мољковића – који ће се окушати у разним публицистичким жанровима (репортажа, полемика, коментар, сатира), те Љубишу Јеремића, Марка Недића, Сребренку Глухић, као представнике књижевне критике која је бранила естетски интегритет текста. Овај уреднички модел ће, управо помоћу културне рубрике, чију осовину чини књижевна критика, развијену инфраструктуру *Студента*, као гласила омладинског покрета, оплеменити препознатљивим ауторским фигурама.

Проучавајући омладинску штампу у Југославији, Марко Зубак дошао је до закључка да је „управо крајем шездесетих омладински тисак одбио своју наслијеђену трансмисијску задаћу и постао, и писањем и изравним судјеловањем, радикални гласноговорник и активни судионик текућих политичких збивања” (Zubak 2014: 39). Може се рећи да је процес еманципације књижевне критике од диктата парадигме социјалистичког реализма

у омладинској штампи текао паралелно са процесом друштвено-политичке еманципације студентског покрета. У књижевноисторијском смислу ефекат тих процеса био је двострук – ослобођење од „трансмисијске задаће” у пољу књижевне критике утицало је на усавршавање уредничког модела *Студента*, односно на капацитет једне развијене социјалне логистике да у себе интегрише индивидуалност различитих аутора. То је пак довело до тога да је *Студент* прешао пут од алата авангардне политике у међуратном периоду до стварања аутентичне културне авангарде педесетих, а посебно шездесетих година прошлог века, када долази до стапања хоризоната културног и политичког авангардизма у студентском покрету.

5. 4. ПОЛЕМИКА У СТУДЕНТУ

Период од 1937. до 1968. године период је важних и опсежних полемика, и то не само у омладинској штампи, већ у југословенској култури уопште⁸⁹ (Jakovljević 2019: 141–150, Kalezić 1990). Штавише, омладинска штампа често је представљала тек рукавце главних токова круцијалних полемика. Као што је већ речено, у међуратном раздобљу, у редовима југословенских комуниста, одвијала се дебата о принципу партијности, односно о легитимитету диктата партије у уметности. Затим, период од 1945. до 1952. године⁹⁰, угрубо речено, период је доминације парадигме социјалистичког реализма, где се текст „Догма и стваралаштво” (1952) Душана Матића, бившег надреалисте, у коме аутор тврди да, будући да је естетика наука, *марксистичка естетика* није могућа, третира као почетак „интелектуалне секуларизације или плурализма у култури” (Vošković 2003: 229).

У оспоравању *теорије одраза*, као епистемолошке основе новог или социјалистичког реализма, што је процес који је активно трајао од 1952. до филозофског скупа на Бледу (1960), подједнако су важне и њена филозофска и њена књижевна критика. Међу противницима теорије одраза и социјалистичког реализма наћи ће се они који ће порицати могућност марксистичке естетике, али не и марксистичке књижевне критике, међу којима ће се, поред Душана Матића, наћи и „праксистовци” Милан Кангрга⁹¹ и Данко Грлић⁹² и, ређе, они који ће децидирано оспоравити могућност марксистичке књижевне критике, те бити скептични према марксистичкој естетици, као што су Светозар Петровић⁹³ и Владан Десница (Vošković 2003: 207). Овај осебујан полемички контекст важан је да би се разумело у чему је јединствен, оригинални допринос полемичке културе на страницама омладинске периодике. Иако најчешће није директно учествовала у овим естетичким расправама и пре и после Другог светског рата, студентска штампа је имплицитно, на практичном плану, тј. спровођењем одређених уредничких и текстуалних политика ишла укорак са текућим дебатама. Тако се књижевна критика у *Студенту*, док је теоријско оспоравање теорије одраза, што је трајало готово читаву деценију, још увек

⁸⁹ Једна од кардиналних полемика која се протеже на читав овај период свакако је и питање Крлежиног утицаја на југословенску књижевност. Илустрације ради, полемичка култура у Југославији имала је каскадну динамику. Најпре, читав спор започиње текстом „Quo vadis, Krleža?” Богомира Хермана (*Kultura*, 4/1933), а раздобље које долази, све до раскида Тито–Стаљин, у знаку је *Социјалистичког реализма*. Након Крлежиног говора на Трећем конгресу Савеза књижевника Југославије (Krleža 1952), који представља својеврстан симболички тријумф његове позиције у односу на све варијанте *социјалистичког реализма* и *социјалне литературе*, Руди Супек легитимитет Крлежине позиције, коју оцењује као регрес, повратак на ларпурлатистичко становиште, доводи у питање у текстовима „О неактуелности ларпурлатизма” и „Плеханов је видио точно”, указујући на инертност књижевних и културних кругова, односно њихову спремност да се без дискусије сагласе с Крлежом („О neaktuelnosti larpurlatizma”, *Pogledi*, 5/1953 и „Plehanov je vidio tačno”, *Pogledi*, 9, 10/1953). Милован Ђилас пак полемиче са Супеком као „свеучилишним идеологом”, чија је реакција репрезентативна за учмалу културу која није у стању да правилно оцени Крлежин значај („Nekulturna istorija”, *Nova misao*, 1/1954).

⁹⁰ Видети, на пример, Ервин Шинко, „Културна баштина и социјалистички реализам” (*Hrvatsko kolo*, 1/1948, касније објављено у *Књижевним студијама*).

⁹¹ Видети рад Карле Лебхафт „Praxis филозофија и теорија умјетности” (Lebhaft 2015)

⁹² *Марксизам и умјетност* (Grlić 1972).

⁹³ „О марксизму и књижевној критици” (Petrović 1972: 333–340).

било у току, јасно удаљавала од парадигме социјалистичког реализма, поступно инаугуришући структуралистички приступ, који врхунац доживљава крајем шездесетих.

То значи да се књижевна критика у *Студенту*, из данашње перспективе, може разумети као средство и сведочанство трансформације *Студента* из гласила у коме је културни програм у међуратном периоду *пратио* политичку авангарду – у гласило у коме културни програм, заснован на афирмацији права на критику, настаје као равноправан гласноговорник слободарских идеја, заједно са друштвеним покретом. Жанр полемике фигурирао је као медијатор између ова два аспекта студентског покрета (политичког и културног) крајем шездесетих година прошлог века. И када није била директно везана уз естетске или, још специфичније, проблеме књижевне критике, полемика је имала битну улогу у артикулацији кључних идеја студентског покрета и дискутовању о њима. Једна од њих је несумњиво и идеја слободног универзитета. Она настаје и историјски се развија у Западној Европи, у опозицији према идеји *политички неутралног, аполитичног* универзитета. Ова идеја после Другог светског рата стекла је велику популарност, будући да су универзитети такође били упоришта теоријског легитимисања фашизма, етничке дискриминације и политике истребљења. Но, концепт *аполитичног универзитета* испоставиће се као далеко мање безазлен него што само име сугерише. То је експлицитно рекла и Доротеа Дане, као представница западнонемачких студената, у дискусији поводом традиционалних Априлских сусрета⁹⁴, коју је пренео *Студент*:

„После Другог светског рата, када су интелектуалци постали свесни ужасних последица такве врсте политичког ангажовања универзитета, створен је идеал аполитичног универзитета, који је радио мимо државе и друштва, био независан од политике и одговоран једино пред собом.“ („*Apolitičan stav inteligencije u stvari je veoma političan*“, 14/1968:8)

Другим речима, декларативна аполитичност универзитета може значити посредно изјашњавање за постојећи друштвено-политички систем, односно некритичку подршку одржавању *statusa quo*, што онда значи и потпору владајућем режиму или снагама које претендују на власт.

Пре Другог светског рата полемика у листу *Студент* била је, у строго жанровском смислу, рудиментарна. Она се спорадично јављала за потребе оспоравања легитимитета фашистичких организација на Универзитету, односно ради противљења томе што су универзитетске власти, макар декларативно, настојале да подједнако сузбију и фашистички и *напредни студентски покрет*. Пример једне такве полемике јесте чланак „Ко упропашћује студентску имовину?“ (8/1937: 2), који је излазио у наставцима. У њему се разоткрива на који начин организације попут Орнаса остварују материјалну добит, позивајући се на патриотизам и националне интересе. У пропагандном материјалу студентског покрета такође је присутна полемичка оштрица са циљем демистификације начелне осуде сваке политичке активности на Београдском универзитету. У документу под насловом „Студентима Београдског универзитета и јавности“ стоји:

„Слобода рада и дискусије, кретања и организовања на Универзитету једина су гаранција одабирања свега интелектуално и морално позитивног. Увођење

⁹⁴ Реч је о студентској манифестацији којом се обележавао 4. април као Дан студената.

полиције на Универзитет јесте напад на универзитетске традиције и студентске слободе и предзнак новог културног мрачњаштава и реакције⁹⁵.”

„Универзитетске традиције”, те потреба за формирањем критичке јавности на Београдском универзитету враћају се у дискурс студентског покрета, иако у посве другачијем контексту, током дешавања 1968. године. То видимо већ у првим бројевима *Студента* из 1968. Студенти су организовали протестни скуп због хапшења композитора Микиса Теодоракиса, као једног од облика репресије диктатуре пуковника у Грчкој над опозицијом. Том приликом, у говору који носи наслов „За слободу Хеладе”, професор филозофије и теоретичар социјалистичког хуманизма Вуко Павићевић указао је на истрајан континуитет слободарских традиција у оквиру универзитетске јавности:

„Најпре, желим да поздравим ову вашу акцију, и сличне њој. Оне су доказ да ви, наша студентска омладина, не само продужавате револуционарне и слободарске активности Београдског универзитета већ испољавате властиту иницијативност, обележавате себе као стваралачку генерацију. Ове акције су доказ да ће се међу вама увек наћи довољно снага које ће се заложити за прогресивне и праведне идеје и кретања, да је, дакле, неосновано оно мишљење које се понекад може чути, а према којем наша омладина постаје аполитична. Ако у том погледу има проблема, он је увек у начину сусретања омладине и друштва... Јер не може се бити пасивни посматрач гушења слободе ма где у свету, а поготову на прагу властите куће, а да се у ствари не постане судиоником у гушењу слободе.” (*Student*, 1,2/1968: 1)

Полемика у *Студенту* обухватала је широк дијапазон тема које су се посредно или непосредно тицале универзитетског живота. Тако Алија Хоџић и Ђоко Стојичић заступају различита становишта о резултатима конгреса омладине. Док Алија Хоџић сматра да је реч о перпетуирању бирократског модела управљања („Da li je kongres omladine doneo išta novo?”, 6/1968: 3), Стојичић сматра да је реч о капиталним променама у раду Савеза омладине („Posle 8. kongresa Omladine Jugoslavije – роčetак uspeha”, исто). Као кључни проблеми културног, а тиме и универзитетског живота препознати су бирократски механизми којима се онемогућава демократска дебата и немогућност смењивања људи на кључним положајима. Дискусију на Стражиловским сусретима, где су се окупљали млади интелектуалци Југославије и чланови следећих редакција из свих република – часописи *Поља*, *Гледишта*, *Младост*, *Полет*, *Пракса*, *Одјек*, *Разгледи*, *Израз*, *Наше теме*, *Ui Symposion*, *Теорија in пракса* – у тексту „Слободно камуфлирање проблема културе” Илија Мољковић, члан редакције *Студента*, описује овако:

„Демократску могућност да се слободно говори непрестано је угрожавао уходани, бирократски систем мишљења. Суморно квазихуморно нарицање над судбином културе смењивало се са социологизирањем, економизирањем, политизирањем, затим са истицањем општепознатих социолошких чињеница (о радницима и предузећима), о (не) куповини и (не) читању књига, о шунду, фолклору и телевизији.” (10/1968: 2)

Етика, односно њен недостатак јесте кочница која онемогућава развој културних снага. Недостатак (професионалне) етике јесте оно што омогућава и подстиче политику

⁹⁵ ДАС, Ж-19, Ф1 – 15Ач.

личног интереса уместо општег. О томе говори Ђорђевић Вуковић у тексту „Против дремежа науке на универзитету”, у коме се оглашава први пут као главни и одговорни уредник *Студента*:

„Међу професорима влада једна посебна академска толеранција која нема довољно етичких вредности, јер се јавља као свест о личним интересима и угодностима... На Оксфорду или на Кембриџу професор поезије се бира за сваке две године и у том избору учествује цела културна јавност. На нашем Оксфорду, иста лица годинама стоје за катедрама, иако не знамо да ли ту они говоре или су мало прилегли да задремају, уморни и малаксали. Ових неколико исказа имају једино за циљ да напомену то да се ова питања не смеју потискивати, и с друге стране, да изазову једну дискусију која ће се водити на страницама овог листа у овом семестру.” (6/1968: 1)

Такође, током '68. води се дебата о реорганизацији Савеза студената и реформи наставе на универзитету („О положају, програму и тактици Савеза студената”, 3/1968: 4). О улози и значају *Студента* као медија не само студентског покрета него и универзитетске јавности у целини, говори и то што је *Студент* у јесен 1968, након јунских демонстрација, организовао серију трибина на различитим факултетима (Правни, Машински, Технолошки, Филолошки факултет), где су се, поред дискусије о праву студената на одлучивање и о спровођењу универзитетске реформе, износиле критике (и похвале) на рачун рада редакције (23/1968: 4). У позадини поменутих полемика налази се тема захваљујући којој аргументи изнети у дебати надилазе тренутак и друштвене околности у којима настају. Фундаментални проблем који лежи у основи расправе о универзитетској реформи и начину на који Савез студената треба да функционише као организација јесте питање „слободарских традиција”. Односно, питање револуционарног континуитета и легитимитета. Другим речима, срж дебате јесте у питању да ли организовани студенти представљају аутономну друштвену и културну снагу на универзитету, која поседује демократски легитимитет за одлучивање у оквиру универзитетске јавности и њених институција. Из тог проблемског оквира у први план избијају две теме – антифашистичка традиција у студентском покрету и студентски авангардизам. То је експлицитно и изречено у тексту „О неким аспектима реорганизације Савеза студената” Божидара Борјана:

„Особеност Савеза студената као политичке организације утолико пре би се састојала у његовој одређеној самосталности – дакле његовој критичности и слободи акције – дакле његовој авангардној улози. У том смислу питање еманципације Савеза студената од Савеза омладине могло би да се одвија на основу стварања једне изразитије политичке платформе, чији ниво претпоставља веће постојање политичког ангажмана, а оно, дакако, произилази из саме структуре друштвеног живота студената и њихове *per definitionem* авангардне улоге.” (1,2/1968: 5)

Тачка у којој се питања антифашистичке традиције и студентског авангардизма преклапају, у контексту дешавања на Београдском универзитету крајем шездесетих година прошлог века, јесте реafirмисање аутономије универзитета, зато што је то тековина директно произашла из борбе *напредног студентског покрета*. Одбрана ових тековина шездесетих година се у уже политичком смислу конкретизује као захтев за

одвајање од општеомладинског савеза, чиме би се студентски покрет позиционирао као и *de iure* засебан друштвени, политички и културни актер. Тиме би, такође, потврдио свој авангардни карактер, као саставни део наслеђа из предратног периода, које је до тог тренутка имало углавном протоколарну и симболичку улогу у репрезентацији омладинског покрета.

Захтев за формалним одвајањем организације студената и организације *омладине*, проистекао из потребе за политичком еманципацијом од омладинских организација, након десетлећа њиховог функционисања у институционалним, државно спонзорисаним оквирима, јесте семантичко заокруживање процеса у коме је *омладина* (из)губила своје културне и политичке прерогативе, који су у међуратном раздобљу уписали нове слојеве у значење самог појма. Управо захваљујући борби за очување тих прерогатива, оличених у значају аутономије универзитета и универзитетске јавности, студентски покрет легитимише се као нова авангардна снага на универзитету. Жанр полемике у студентској периодици представљао је форму у којој су особени концепти *омладинске културе* сачувани, реafirмисани и реартикулисани у послератној Југославији. Чињеница да нам реконструкција саме полемике даје увид у процесе који су довели до одвајања *омладине* и *студентске авангарде*, што је резултирало и семантичким слабљењем појма *омладине*, насупрот његовом значењском усложњавању у међураћу, говори у прилог тези да период 1937–1968. представља јединствену развојну фазу у историји омладинске периодике.

Што се пак формалне судбине жанра полемике у листу *Студент* тиче, овде је примењив увид Душана Иванића да „периодика не акумулира искуство жанра као књижевни текстови умножавањем и усложњавањем истог текста”, већ се једноставно распада на нове рубрике или чак нова гласила и нове часописне моделе (1988: 43). Наиме, у јесен 1968. године *Студент* покреће рубрику која ће се бавити искључиво програмом Савеза студената, који је убрзо укинут. С јењавањем активности студентског покрета, и теме у вези са културним и друштвеним програмом студентског покрета, баш као и поменута рубрика, ишчезавају.

5. 5. ДВА ВИДА ЦЕНЗУРЕ

Револт младих чини ми се у том погледу веома сродан са стваралачким чином као таквим, с авантуром коју он у себи имплицира и оним луциферским ризиком којим се исказује. – А рггрос: писцу је, мислим, ближи Луцифер неголи његов млађи и наивнији брат Прометеј с којим га се исувише често асимилира.

Мирослав Крлежа – Предраг Матвејевић,
Разговори с Мирославом Крлежом, 1974, стр. 21.

Један и исти писац, с обзиром на разлику времена и места, или ће бити удостојен похвале или гоњења, биће овековечен статуом или ће положити своју главу на ешатоф. Знаменити људи, генији који су приговорили ову револуцију, стављени су, најзад, од наше стране у ред добротвора човечанства. Али, шта су они у очима владе били целог свог живота? Опасни новатори, чак бунтовници.

Максимилијан Робеспјер, *Слобода штампе, 1909, стр. 17.*

Студентску побуну 1968. године, а са њоме и лист *Студент*, обележиле су оптужбе за „лажни авангардизам”, као што су их обележила и суђења и забране „растурања”, односно дистрибуирања. Студентска побуна, својеврсна ревитализација омладинског наслеђа и универзитетских традиција, догодила се као врхунац напора – који у датом тренутку у иоле организованом виду трају готово читаву деценију – да се ауторитарност и идеолошки догматизам у партији доведу у питање. Све ове покушаје карактерише искрена вера у могућност да се ова *застрањења* могу поправити алтернативним покретима, тј. борбама за *социјализам одоздо*. Међутим, да бисмо разумели историјску трајекторију комунистичких партија (и покрета) од оне на бранику елементарних политичких слобода до водећег цензора⁹⁶, потребно је вратити се у време када је *Студент*, као и многа друга

⁹⁶ Ова историјска промена парадигме није директно ослабила само међународни раднички покрет, већ је недвосмислено утицала и на теоријски развој марксизма. Наиме, Пери Андерсон показао је у студији *Considerations on Western Marxism* да је етапа од 1924. до 1968. у марксистичкој теорији, на коју се најчешће реферише као на „западни марксизам”, производ епохе коју карактерише заокрет ка филозофији и књижевној критици, односно књижевној историји, као израз јаза између револуционарне теорије и праксе. Другим речима, према Андерсону, одвајање марксистичке теорије у делима Лукача, Хоркхајмера, Адорна, Голдмана, Бенјамина, Сартра и Алтисера од искуства радничког организовања последица је стабилизације империјализма и стаљинизације комунистичког покрета (Anderson 1974: 55). У таквом контексту, проблематизација и теоретизација уметности постаје фокус интересовања опозиционе мисли у оквиру комунистичког покрета као својеврсна компензација за њену недовољну пробитачност у областима као

омладинска и антирежимска гласила, цензуриран и забрањиван. Према судској документацији доступној у фонду Централног пресбириа Председништва министарског савета у Краљевини Југославији, *Студент* је током 1938. и 1939. године Државно тужилаштво за град Београд казнило пет пута, а казна је подразумевала да ће надлежни органи „узаптити”, односно запленили све бројеве. *Студент*, дакако, није био јединствен случај, већ је као и многи демократски, прогресивни и комунистички листови или, повремено, (про)фашистички (на пример штампа љотићевског Збора), на основу генеричких отпужби, попут оне да „износи такве чињенице, које имају тенденцију, да се државне власти ометају у правилном вршењу свога задатка” или да својим чланцима „иде на то да створи расположења да се ометају државне власти у вршењу свог задатка”, онемогућаван у раду.

У поменутом фонду може се наћи и један примерак двоброја 10, 11 из 1938. године, где су црвеном бојом обележена места које је цензура сматрала спорним. Цензорска рука је као неприхватљиве издвојила следеће текстове: „1. фебруар 1935 дан одбране аутономије универзитета”, „Успомена на посету г. Ивона Делбоса” и „Још увек нерешено питање: здравствена заштита студената 2759 болесних!”. У целини су подвучени и следећи пасуси:

- На Београдском универзитету скоро 25% студената болује од туберкулозе
- „Студент” вам говори о себи – Не треба заборавити огромну улогу коју он данас има. Постојање „Студента”, потреба његовог постојања није више питање дискусије. Помоћу нашег листа ми смо успели да дамо већу целовитост свим нашим напорима: успели смо да ликвидирамо читав низ погрешних претстава и клевета убациваних у необавештену јавност против нас и нашег покрета. Успели смо, донекле, да остваримо оно што смо у првом броју поставили као један од главних задатака: да покажемо свакоме и свима право лице младе генерације интелектуалаца наше земље и њену стваралачку снагу. И, напокон, сви знамо какав је био значај „Студента” за постављање и популарисање многих питања, за изградњу оне линије наше студентске политике која је данас линија целог студентства, и која доноси све више плодних резултата, за добро и интересе свих студената, науке и Универзитета.

Дакле, није цензуриран само идеолошки већ и социјални садржај. То је перспектива неопходна за разумевање историјских корена и епохалног карактера социјалне литературе, и еристичког жара који је ову идеју и покрет неуморно пратио.

Дугачак интервју Предрага Матвејевића са Мирославом Крлежом (*Разговори са Мирославом Крлежом*), изведен методом слободних асоцијација, објављен 1974. године (треће издање) у Малој едицији часописа југословенских студената *Идеје*, почиње и завршава се запажањима на тему односа књижевног ауторства и друштвено-политичког ангажмана. Овај разговор, напомиње Матвејевић у предговору, вођен је током 1968. године, а замишљен је као „увод у суочавање с Крлежом”, односно као увод у ауторов опус, али и као водич кроз разгртање слојева значења уписаних у Крлежину појаву у југословенској култури. На почетку овог интервјуа Крлежа тврди:

што су економска анализа и политичка стратегија, попут оних из времена „златног доба” марксизма, тј. из периода Друге интернационале.

„Никада нисам имао – на срећу – сувише илузија о неким непосредним резултатима свог *engagementa*. Број политичких неспоразума који видим за собом пружа у том смислу монументалан примјер будућим генерацијама. Међутим, не поричем *engagement* као једну од могућности пишчеве акције. Чак нисам ни против тзв. *ангажиране поезије*, када она сама налази своју властиту *формулу*”. (Matvejević 1974: 13)

На самом крају разговора Крлежа се, овог пута експлицитно, враћа наслеђу социјалне литературе и социјалистичког реализма:

„Луначарски у оквиру својих заправо незанимљивих медитација о књижевности, говори о томе како Клим Самгин представља све оне мрске елементе руске интелигенције на прелазу стољећа, који су Горкоме били тако језиво антипатични. Ја бих рекао обратно, да је Клим Самгин у Горкога покушај његовог властитог аутопортрета. Клим Самгин је лик Максима Горкога какав је био сам у себи, када није глумио ангажираног писца. Кад је већ ријеч о ангажману мислим да нисам успио описати неки лик политички стопостотно ангажираног човјека, који осим своје политичке улоге не признаје никакве друге напасти. Човјек лењинског типа, који је искључиво само то што стопосто доиста и јесте: политички ангажирано лице? *Intimissima* Владимира Иљича остала су до данас прекривена непрозирним велом. Описујући активистичке типове [...] сасвим слубљене са својом властитом субјективном свијешћу без и најмање пукотинице, описујући, дакле *бунтовнике*, увијек сам подлегао разним мање-више декоративним триковима. По литерарним базарима има такве робе на претек.” (Исто: 220)

Одзив читалачке публике, односно чињеница да је ова књига у издању редакције *Идеја* имала три издања показује жилаву актуелност питања „књижевности и револуције”. Постојање револуционарних хоризоната и револуционарних визија друштва, што на глобалном нивоу практично ишчезава са утихнућем покретâ из 1968, условило је не само специфично, у идеји револуције утемељено разумевање слободе изражавања – што подразумева слободу говора и слободу штампе – него и сагледавање питања уметничких слобода, на једној, и општих слобода мишљења и говора, на другој страни, као јединственог, истоврсног комплекса питања и тема. То се јасно види када упоредимо ставове револуционара из различитих епоха. Максимилијан Робеспјер је, по угледу на Америчку револуцију, прокламовао безусловну слободу говора, слободу штампе, те сукобљавање идеја и мишљења у јавној дебати као једини начин да се допре до истине, а тиме и до општег интереса. Његов говор на ову тему, одржан у Јакобинском клубу 11. маја 1791. године приредио је Душан Поповић, новинар и секретар Српске социјалдемократске партије 1909. године. Поповић у предговору указује на аспекте револуционарне стратегије где се тадашњи социјалисти разилазе са јакобинцима као „револуционарном струјом ситне буржоазије”, али истиче да је захтев за *апсолутном слободом штампе* неопходан пролетаријату као револуционарној класи. У овом говору, Робеспјер слободу штампе одређује као неотуђиво право човека:

„Да човек саопштава своје мисли усмено, писмено или помоћу те срећне вештине, која је тако широко уздигла и развила његов умни хоризонт да ступа у општење са целим човечјим родом, – јесте право, које је нераздвојно од човека, које остаје увек исто, јер слобода штампе не може бити одвојена од слободе говора; и једна и друга

је тако исто света као што је света природа; слобода је штампе такође неопходно потребна, као што је неопходно и само друштво.” (Робеспјер 1909: 9–10)

Даље, Радован Зоговић, за кога се може рећи да је озлоглашени представник покрета социјалне литературе и социјалистичког реализма у књижевној критици, коју је историја књижевне критике означила као „догматску по својој тврдокорности, идеолошкој искључивости и неумољивости суђења” (Палавеста 2008: 476), пише:

„Укратко, суштина наше слободе умјетничког стварања састоји се у томе што пјесник и умјетник могу слободно, пуним замахом, освијешћеном страшћу тражити, продубљивати, износити, умјетнички остваривати истину о свијету и времену, људима и нељудима, човјеку и хитлеровцу, слободи и тиранији, борцу и издајнику, – истину која је срчика умјетничке љепоте.” (Zogović 1947: 110–111)

Зоговић затим успоставља кључну метонимијску везу између (контра)револуције и (уметничке) слободе:

„Београдске диктатуре затварале су уста слободне умјетности истом оном полицијском крпетином, којом су целати у Главњачи затварали уста људима на мукама. Умјетност је била принуђена да прибјегава проклетом езоповском језику; он јој је и продужавао и сапињао животни израз. На другој страни, великосрпски тирани и хрватски и словеначки реакционери, служећи се новцем, страхом, или просто комадом хљеба, деморалисали су и компромитовали умјетнике који су падали у њихове мреже и под њихов утицај. Активитет таквих уметника служио је обезглављивању маса, продубљивању деморализације умјетника, компромитовању захтјева слободног умјетничког стварања...” (Исто)

Цитирани Зоговићев чланак – „За мач и за перо!” – изворно објављен у *Борби* у тек ослобођеном Београду (1. децембар 1944), аутор је прештампао у збирци *На попршту* (1947), која обухвата „књижевне критике, полемике и маргиналије” настале непосредно пре и током Народноослободилачке борбе. Езоповски језик о коме Зоговић говори односи се на фразе којима је комунистичка штампа покушавала да избегне цензуру у Краљевини Југославији, па се тако уместо „Лењин” у часописима *Млада култура* и *Уметност и критика* писало „аутор *Филозофских свески* и *Материјализма и емпириокритицизма*”. Занимљиво је да ову исту синтагму, *езоповски језик*, користи и Лењин у чланку „Партијска организација и партијска књижевност” (1905) како би описао понижавајуће стање у којем се социјалдемократска⁹⁷ штампа, будући илегална и цензурирана, налазила пре Револуције 1905. године. Између Робеспјера и Лењина, те Лењина и Зоговића стоје, наравно, генерације и генерације револуционара, међу којима и Карл Маркс, који је „ступио у политички и јавни живот као непомирљиви противник цензуре”, при чему се мисли на Марксов чланак „Примедбе о најновијој пруској инструкцији о цензури” (Vjelica 1985: 39). Владимир Иљич Лењин је, међутим, карика која је неопходна како би се објаснило како су марксизам и марксистичка критика, чији је епоним разумевао „слободу штампе као саставни део слободе уопште” (Исто: 40), а „естетичку сферу делатности као неопходан саставни део потпуног људског живота, а њено унакажавање и ограничавање

⁹⁷ Пре Првог светског рата *социјалдемократија* јесте обједињен назив за револуционарну оријентацију у радничком покрету.

показивало му се у категоријама дехуманизујућег отуђења” (Janion 1976: 195), постали синоним за гушење уметничких слобода и слободе штампе.

Гојко Тешић у студији *Српска авангарда и полемички контекст* сукоб покрета социјалне литературе са модернизмом и авангардом интерпретира овако:

„То је била битка за стварност у књижевности и за реалистички концепт литературе, за једну прогресивистичку, напредну и тенденциозну естетику. Антиавангардистичка побуна је била и бунт новог социјалистичког пројекта књижевне уметности тридесетих година. Битка за једну нову социјалистичку 'авангарду'.” (Tešić 1991: 223)

Но, упркос знацима навода, било да они сугеришу фундаменталну различитост у односу на оно што се сматра историјском авангардом у историји књижевности, било да иронизирају концепт изједначавања политичке и културне авангарде, идеја авангарде, онако како ју је Лењин одредио, суштински је важна за разумевање феномена без којих би историја (не само) омладинске периодике и књижевности у периоду 1937–1968. изгледала сасвим друкчије. Реч је о односу међузависности између партијске авангарде, цензуре и *новог реализма*. Наиме, у памфлету *Шта да се ради?* из 1902. године Лењин је комунистичку партију концептуализовао као партију авангарде као „класно најсвеснијих”, најборбенијих делова радничке класе, као „одговор на реформизам и фокусираност на легалистичке захтеве у оквиру радничког покрета” (Lalatović 2018: 10). У већ поменутом чланку „Партијска организација и партијска књижевност”, изворно објављеном у првом легалном бољшевичком листу *Нови живот (Новая Жизнь)*, Лењин објашњава да је подела на „партијску и непартијску литературу” условљена деспотским карактеристикама јавног живота у царској Русији, где је легална била само непартијска штампа, док је она политички опредељена (против режима) била забрањивана и подвргнута бруталној цензури, одакле потреба за „езоповским језиком” и „ропским говором”. Но, поред тога, Лењин у овом чланку указује на чињеницу да и грађанска штампа, као и књижевност која се у њој објављује, има своју публику и мецене, због чега није независна и идеолошки неутрална. На том трагу и Павле Бихали тврди да се „та лепа формулација о 'индивидуалној слободи уметничког стварања' расплињује као мехур од сапунице на тржишту, где се та слободна индивидуалност претвара у робу” (Pavle Bihali, „Između dva realizma”, *Umetnost i kritika*, 1,2/1939: 34). Лењин затим изражава императив по коме „сва социјалдемократска литература мора бити партијска”, као и да мора бити део „великог механизма социјалдемократије који покреће целокупна авангарда целокупне радничке класе” (Lenin 2001).

Овај текст припада, поред *Филозофских свески* и *Материјализма и емпириокритицизма*, корпусу текстова на које су се теоретичари и идеолози социјалистичког / новог реализма позивали, означавајући сва три списа као фундаменте *теорије одраза* и модела књижевне критике која из ње произлази. Међутим, када се у обзир узму околности у којима настаје – а то је борба против жестоке цензуре, деспотизма и остатака феудалних односа у друштву – тешко да се може читати као *програмски текст*, односно као скуп принципа којих одређена културна политика мора да се придржава у сваком тренутку. Исти резон, у контексту послератног тријумфа и ослобођења, важи и за „полицијску крпетину” којом су затварана уста револуционарки и револуционара „на мукама”, као и метафоричка уста штампе и уметности, о чему говори Радован Зоговић.

Иако многи социолози, међу њима и Небојша Попов, истичу разлику између слободарских концепција револуције (Маркс, Луксембург) и „марксизма-лењинизма”, који у центар, уместо питања слободе, поставља освајање власти (Роров 2016: 132), тешко је утврдити директну везу између Лењинове епистемолошке критике идеалистичких теорија сазнања, те ставова о „партијској литератури” и цензорских пракси у послератној југословенској култури, иако су се цензори отворено позивали на поменуте текстове. Другим речима, идеја о књижевности као могућности дубоке спознаје стварности, те њене револуционарне промене јесте интегрални део интелектуалног наслеђа политичке левице, а разлог њеног извитоперења у властиту супротност лежи у измештању захтева за слободу говора из сфере одбране права на политичку (а не ретко и биолошку) егзистенцију у сферу идеолошке контроле и политичког дисциплиновања.

Без политичке моћи освојене у револуционарном преврату, која омогућава да „партијски кадрови” замене / смене стручну критику – или Зоговићевим речником, без „раоника наше народне револуције, дакле и културне револуције који не може да мимоиђе ниједну стопу наше земље” – захтев да се критика заснива не искључиво на професионалним критеријумима стручности, већ на читању из перспективе промишљања класних односа, а који Зоговић износи у тексту „О критици и београдском балету” (Zogović 1947: 172) – не би имао карактер идеолошког декрета и догме. Досадашња историја критике углавном је била склона томе да изворе цензуре и репресије у послератној југословенској култури тражи у „првобитном греху”, антиларпурлатистичкој позицији критичара из покрета социјалне литературе, уместо у операционализацији одређених књижевнокритичких начела и поступака, тј. у књижевнокритичким осудама које су проскрибовале одређене ауторе, дела, па и читаве стилске формације.

Питање револуционарне традиције, онако како је о њој писао Лав Троцки у делу *Књижевност и револуција*, јесте битна повезница у разумевању историје спорова који су изнедрили концепте ларпурлатизма, авангарде те грађанске и радничке културе. Наиме, Троцки не само да оспорава идеју да је радничка култура антитеза грађанској, будући да су услови њиховог настанка, по његовом мишљењу, неупоредиви, него и футуристички преврат и раскидање са традицијом тумачи као недвосмислен показатељ „ситнобуржоаског” порекла стваралаца ове нове уметности, који на тај начин желе да се одрекну традиције грађанског хуманизма. Троцки појам *револуционарне традиције* смешта у срж сукоба између „левих уметника” грађанске провенијенције и интелигенције у окриљу радничког покрета. Док авангарда позива на рушење свих традиција, раднички покрет свесно баштини „револуционарни канон”, који чине Француска буржоаска револуција, Револуција 1848. године, Париска комуна и Октобар 1917, као својеврстан врхунац те спиралне еволуције (Trotsky 1957).

Инкорпорирање ових револуционарних традиција у визију опште омладинске еманципације налазимо и у часопису *Млада култура*, премда овде то сигурно није било под утицајем Троцког, будући да је у датом тренутку оптужба за троцкизам била једна од најгорих анатама. *Млада култура* била је међу ретким гласилима и културним удружењима у Краљевини Југославији која су 1939. обележила сто педесету годишњицу Француске револуције (Kolar Dimitrijević 1990: 182). И то тематом, који се састојао из Гетеовог списа „Битка код Валмиа”, „Декларације о правима човека и грађанина”, есеја „Значајни дани велике револуције” Бранка Жујовића и драме *Робеспјер* Ромена Ролана (*Млада култура*, 3, 4/1939: 214–248). Такође, револуционарне традиције чијом се

наследницом *Млада култура* сматрала укључивале су Уједињену омладину српску – Светозара Марковића и Светозара Милетића – што спада у домаће одјеке револуција из 1848. године, те Српску социјалдемократску партију, која се и сама, као што се из предговора Душана Поповића Робеспјеровом памфлету види, позивала на ослободилачке традиције Француске буржоаске револуције. Суштину револуционарног континуитета сажео је Никола Петровић у чланку „Светозар Милетић”, који је представљен као симбол борбе за независност од империјализма:

„Пре три године сакупила се војвођанска омладина у Новом Саду да прослави седамдесетогодишњицу Уједињене омладине српске, омладине Светозара Милетића. Као и пре три године, тако ће и данас војвођанска омладина изразити своју чврсту решеност да остане верна духу и традицијама Светозара Милетића, вође и учитеља УОС. [...] Остати веран духу Светозара Милетића, значи имати храбрости да се схвате потребе и задаци времена у коме живимо, имати храбрости и одлучности да се ти задаци реше у смислу историског напретка.” (*Млада култура*, 5/1939: 4–5)

Без анализе начина на које је цензура постала делатна у оквиру комунистичког покрета, односно након што су комунисти освојили власт, тешко је објаснити како је дошло до тога да страна политичког, идеолошког и културног спектра која је, историјски гледано, заслужна за артикулацију и освајање слободе говора и слободе штампе развије комплексне механизме затирања критике. У осликовању овог процеса једна од кључних инстанци свакако је и *Дијалектички антибарбарус*⁹⁸ Мирослава Крлеже, средишњи текст онога што ће историја књижевности овековечити као „сукоб на књижевној левици”. У можда најконтроверзнијој полемици југословенске културе, чији је повод био напад Огњена Прице на есеј Марка Ристића „Сан и истина Дон Кихота”, Крлежа пише:

„Ознака је ‘агитски скромних’ и слабих писаца да пишу увијек обратно од онога што је добро и јасно написано, те је према томе логично да се као типични представници таквих недостатних својстава намећу бољима од себе за идејне цензоре, за стилистичке коректоре, па чак и за моралне арбитре. У име чега? У име ‘агитски скромног’ књижевног марксизма. У име исто тако ‘агитски скромне’ дијалектике. Заправо: протукњижевне гњаваже, потпуно апстрактно, дакле: антидијалектички.” (Krlježa 1983: 24)

Овде је, дакле, кључна реч *апстрактно*. У поменутом есеју Марко Ристић, поводом убиства Федерика Гарсије Лорке, говори о парадоксу да само они песници „који своју улогу уметника нису жртвовали, ни подредили својој улози друштвеног човека или својој функцији социјалног барда” могу „са тако потресним акцентима да буду и песници пучког гнева”. Ристић, међутим, инсистира и на томе да песници не могу и не треба да побегну од околности у које су уроњени („San i istina Don Kihota”, *Pečat: književnik mjesecnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme*, 1,2/ 1939: 34–49). Крлежа резолутно одбацује оптужбе за ларпурлатизам изнете на његов, а посебно на Ристићев рачун:

⁹⁸ Поштујући сећање на своје опоненте – Огњена Прицу и Отокара Кершованија – као некадашње саборце, револуционаре и жртве фашистичког терора, које су усташе убиле 1941. године приликом покушаја бега из логора Керестинец, Крлежа за живота није желео да поново штампа *Дијалектички антибарбарус*. У овом раду се цитира издање објављено након ауторове смрти, а поводом његовог деведесетог рођендана.

„Осим тога: све кад та отрцана, политикантска метода што је ви (тј. господин А. Б. Ц. и Огњен Прица) употребљавате код те ваше кампање и не би била протукњижевна, протуумјетничка, још увијек не престаје сам доминантни принцип логике: да нема такве процедуре по начелу здравог људског разума која би могла да претвори неистину у истину. Марко Ристић у своме чланку о *Сну и истини Док Кихота* није написао то што ви побијате, а исто тако није била истина ни то да сам ја у своме предговору *Подравским мотивима* Крсте Хегедушића написао оно што је побијао господин Херман – А. Б. Ц. Тај поступак господина А. Б. Ц.-а и О. П. зове се у логици: *mutatio elenchi*, то јест, ту се и постављањем споредних питања свијесно побија нешто што није речено, наиме: Да Марко Ристић у своме *Дон Кихоту* или пак ја у *Подравским мотивима* проповиједамо l'art pour l'art.” (Krlježa 1983: 56)

Другим речима, ова полемика доказује да процес превођења политичке позиције у политику текста или у методу тумачења није, нити мора бити праволинијски. То значи да је повезаност марксистичке књижевне критике и цензуре контингентна, то јест на специфичан начин условљена историјским контекстом и конкретним актерима, а не начелна. Због тога се идеја *тенденције* или *ангажмана* у књижевности не може *a priori* одбацити као репресивна или антиуметничка појава. Иако је омладинска периодика у овој дебати, будући да у *Младој култури* Мирко Давичо, Пуниша Перовић и Авдо Хумо у чланку „О 'Печату' и бесједи о његовој сврси” наступају у име организоване омладине на Београдском универзитету (*Млада култура*, 2/1939: 165–168), стала на страну партијске доктрине, еманципаторска традиција организовања на универзитету, чији је неодвојиви део и *Млада култура*, јесте оно наслеђе које шездесетих година омогућити ослобађање покрета од „партијске линије”.

Да је академски контекст имао битну улогу у артикулацији еманципаторских традиција које нису биле под (директном) контролом партије, показује и случај младих интелектуалаца окупљених око часописа *Наша земља: независна словенска ревија за културна и привредна питања* (1937–1939), тзв. „непознатих крлежијанаца” (Deklić 1986). Овај часопис уређивао је Драгутин Деклић, који ће готово пола века касније у књизи *Непознати 'крлежијанци' или Прилози расправама о сукобу на књижевној левици* поново објавити чланке „Проблем уметничког стварања” Војислава Драгутиновића и „Лирика најмлађих – књижевна расправа” Велибора Перуничкића (псеудоним В. Рашчанин), као и властити чланак „Смисао дијалектике и њене примене”, изворно штампане 1938. у *Нашој земљи*, а који недвосмислено подупиру Крлежину аргументацију. Деклић у поговору истиче да је *Нашу земљу* уређивала и у њој објављивала хетерогена група студената⁹⁹, која је начелно делила вредности и циљеве напредног студентског покрета, али је истовремено представљала и „левицу левице” и „опозицију опозиције”. Он такође сматра да ова струја студентске активности на Београдском универзитету у међуратном периоду фигурира као претеча антисталинистичког импулса у Југославији после 1948. (Deklić 1986: 105).

Деклић овде износи два важна увида. Најпре, он указује на део студентске популације која није припадала напредном студентском покрету, али јесте била *универзитетска омладина*, отворено југословенски и антифашистички опредељена. Овај

⁹⁹ Ови студенти окупљали су се у кровном студентском удружењу Академски уметнички студио, које је било издавач часописа *Наша земља*.

аутор у поменутом чланку из 1938. експлицитно именује стаљинизам као пораз, својеврсну рак-рану комунистичког покрета:

„Ћутати о стварима и чињеницама кад су оне очите, прећуткивати истину која је тако јасна, извртати дијалектику у оде 'сунцу социјализма' и правдати једну политику неким језуитским аргументима тактике и дисциплине, претставља највећи злочин за културу и најдубљи пад интелекта и оног надкласног и ванвременског морала који треба да има сваки човек, а пре свега онај ко хоће да ради за напредак и бољитак човечанства.” (Deklić 1986: 99)

Даље, у тексту „Лирика најмлађих – књижевна расправа” Велибор Перуничкић отворено оптужује Радована Зоговића и Јована Поповића да су на читаву генерацију *социјалних песника* утицали тако да се она формирала у „пригодне песнике чија је главна брига постала да што боље стихују актуелне паролe официјелне леве политике”. Овај чланак посебно је значајан јер без зазора и задршке артикулише политичку суштину сукоба на књижевној левици:

„Ако се пак Крлежа не слаже с нама, ако сматра да се официјелна лева политика не сме (јер је неоправдано) критиковати, онда не видимо зашто би се смело (зашто би било оправдано) критиковати њено стопостотно опонашање и у тзв. културним и у тзв. политичким акцијама. Ако Крлежа не замера што се праве савези са Азањама, Бенешима, Даладјеима, Чемберленима итд... не видимо зашто би замерао што људи око 'Наше стварности' сарађују са Нушићем и компанијом.” (cf. Deklić 1986: 78)

Другим речима, Перуничкић указује на то како је политика књижевности зависна у односу на политичку стратегију у целини, алудирајући на Крлежин подсмех уперен против Зоговића и Вуча, који су у Нушићевом реализму и сатири видели пример и узор „леве књижевности”. Овај текст ојачава други увид Драгутина Деклића – да је општи проблем у корену „сукоба на књижевној левици”, разуме се, усвајање или оспоравање стаљинизма, а партикуларни визија улоге интелектуалаца у друштвеном животу. Такође, спремност „непознатих крлежијанаца” да отворено изговоре оно што је за обе стране поменутог сукоба представљало табу упућује на оно што књижевност чини инхерентно *политичном* материјом – а то је њена способност да преиспитује и одређује границе слободе изражавања.

Будући да је етапа 1937–1968, па све до 1974. године, када се талас репресије према омладинским и независним академским гласилима завршава, одређена двама различитим типовима цензуре, омладинска периодика представља посебан угао из ког се проблем цензуре, а тиме и концептуализације слободе изражавања и уметничког стварања, може разумети. Иако се у литератури неретко могу наћи оцене према којима студентски покрет у јуну 1968. године делује у условима који подсећају на оне предратне (нпр. Klasić 2018), успостављање таквих паралела није утемељено у разумевању извора и исходишта различитих модела цензуре, при чему се онда из вида губе ефекти које је то имало на омладинску културу и штампу. Другим речима, такав приступ онемогућава да се увиди како је омладинска штампа, у чијем је центру *Студент*, створила услове за сопствену еманципацију, тј. изборила властито ослобођење од стаљинистичких догми. О карактеру цензуре, пре свега позоришта и филма шездесетих и седамдесетих година прошлог века, историчарка Радина Вучетић закључује:

„Због специфичног система цензуре и данас је, упркос великој временској дистанци, тешко утврдити ко је, на персоналном нивоу, одговоран за тадашња догађања [...] Поглед на модернизацију и авангардизацију културе у Југославији и поглед на цензуру, све у свему, дају противречну слику уметничког живота у Југославији шездесетих. Да ли је то била слика невероватних уметничких слобода за социјалистичку државу, показиваних присуством најавангарднијих светских уметника, или је то била слика контроле и цензуре? Најприближније тачном одговору је да је на делу била политика Јанусовог лица, окренута на једну страну за спољни свет и Запад, а на другу за унутрашњи свет и југословенску политику. (Vučetić 2011: 705)

Дакле, цензура се овде налазила у средишту једне стратегије репрезентације југословенских власти. Она је била метод политичког насиља, али не и метод *истребљења* и уништења друштвених покрета, те њихових припадница и припадника, као што је то био случај у међуратном контексту. Својеврсна нетрпељивост према ненормативном, али подједнако друштвено освешћеном и идејом револуционарног преврата мотивисаном односу према књижевности и уметности, која се јасно види у полемици са Ристићем и Крлежом, једним битним делом јесте последица перцепције властите угрожености, проистекле из непрекидне борбе за опстанак *напредне књижевности и штампе*. У том смислу њена предратна историја, где је и омладинска периодика непрекидно била на удару, такође је део историје освајања слободе говора и у тим оквирима и уметничких слобода. У послератном периоду, акумулиравши и у симболичком смислу капитализујући своје међуратне традиције, омладинска периодика више није, као у међуратној Југославији, слободом изражавања бранила своје право да постоји у буквалном смислу. Супротстављајући се цензури као круцијалном механизму политичког насиља, она је из дефанзивне прешла у офанзивну позицију, где је захтевала не само *слободу* од цензуре, репресије и насиља него и проширење садржаја појма слободе. Другим речима, целином свог ангажмана омладинска периодика захтевала је демократизацију слободе уметничког и сваког другог облика изражавања. Тај захтев је и у политичкој и у културној историји упамћен као студентска борба „за више социјализма”.

6. КОНТРАДИКЦИЈЕ И ПАРАДОКСИ УНИВЕРЗИТЕТСКЕ ЈАВНОСТИ

6. 1. РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ЖЕНА: ПУКОТИНЕ АВАНГАРДИЗМА

Када је реч о студентским покретима из 1968. године, у социолошкој и мемоарској литератури ова година често се формулаично представља као прекретница не само у погледу глобалног захтева за демократизацију и антиауторитарни однос државе према друшту већ и у сфери женских права. Оспоравање ауторитарности и политизација приватног издвајају се као кључна својства наслеђа шездесет и осме (Fiks 2008: 12). Тенденцију политизовања садржаја приватне сфере пратило је уверење самих учесница и учесника протестних дешавања да је изградња *контракултуре* један од важних облика политичког отпора. Речима Небојше Попова, утицајног социолога и једног од професора Филозофског факултета у Београду окупљених око *Praxisa*, „победници у јунском сукобу су, наине, језгро сукоба, видели не толико у његовим идеолошким, политичким, економским и социјалним аспектима, него првенствено у култури”.

Другим речима, југословенске власти су као примарну опасност по властити опстанак виделе „црни талас у култури”, што је постало предмет својеврсног цензорског похода у периоду од 1969. до 1975. године (Роров 2008: 89). Због тога се култура из перспективе *контракултурних покрета* третира истовремено и као средство и као циљ борбе. Но док је идеја *контракултурног* отпора била саставни део идеолошког репертоара током 1968. године, утицај који су студентско организовање и побуне имале на развој феминистичких идеја и покрета могао се сагледати тек са одређене временске дистанце. Илустрације ради, током шездесетих година жене се у студентској штампи најчешће помињу у сатиричном и комичном регистру, а у *Студенту* је током 1968. године била актуелна и рубрика под називом „Пресек кроз женско”, коју су уређивали Миливоје Мајсторовић и касније прослављени филмски редитељ Лазар Стојановић. За мање од десет година, међутим, спорадичне и углавном сексистичке представе о женама у *Студенту* замениће теоријске полемике о положају жене у Југославији и донетима нових женских покрета у свету. Другим речима, омладинска и студентска штампа у Југославији показала се као пријемчива за нове дебате о ослобођењу жена од односа мушке доминације у друштву.

Организација Уједињених нација (ОУН) прогласила је 1975. годину годином жена, а Светска конференција Међународне године жена, одржана у Мексику од 19. јуна до 2. јула исте године, објавила је „Декларацију о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру”. Била је то прва светска конференција Уједињених нација посвећена женама, а поменута „Декларација” представља један од фундаменталних докумената на којима се међународни акти, укључујући и до сада непревазиђену Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW), који захтевају и гарантују равноправност жена и мушкараца, заснивају. Поводом учешћа Југославије у раду Светске конференције Међународне године жена, Невенка Петрић, председница Савета за планирање породице, објавила је књигу *Право човека да слободно одлучује о рађању*,

изворно на енглеском језику (Јакшић 1977: 207–2014), док је Вида Томшич, представница СФР Југославије у Комисији за социјални развој при ОУН, тим поводом, објавила превод најважнијих чланака и говора под насловом *A selection of articles and speeches on the status of women and family planning in Yugoslavia*. У издању Конференције за друштвену активност жена (КДАЖ) изашао је посебан број часописа *Жена данас (Жена данас: 1975. – тридесет година победе над фашизмом: међународна година жена)*, чије су уреднице биле Митра Митровић и Олга Ковачић, обе омладинске активисткиње и чланице Омладинске секције Женског покрета из предратног периода. Ови текстови прецизирали су координате у чијем је опсегу могуће и пожељно говорити о женама и женском покрету – а то су планирање породице и учешће жена у антифашистичкој борби и Револуцији.

Узевши у обзир да се ради о заиста епохалним прекретницама када је о положају и еманципацији жена реч, позивати се на достигнућа женског покрета у оквиру Антифашистичког фронта жена наизглед није нимало чудно. Међутим, ови текстови настају у времену када је, речима Наде Лер Софронић, „лозинка револуционарне омладине Европе лично је политичко политичко је лично” (Ler Sofronić 1977: 10). Они, другим речима, представљају имплицитну полемику са кључним идејама и постигнућима женских покрета у развијеним капиталистичким земљама (САД, Велика Британија, Италија, Француска) с краја шездесетих и почетка седамдесетих година прошлог века. Период од 1964. године, када су чланице америчког покрета против рата у Вијетнаму објавиле своју побуну против угњетачког третмана жена од стране мушкараца у мировном и покрету за грађанска права (King i Hejden 2017: 17), до 1975. године, када ОУН проглашава годину, а потом и декаду жена (1976–1985), јесте период обележен снажном активношћу међународног феминистичког покрета са новим теоријским поставкама и новим захтевима. Њих је, можда најјезгровитије, формулисала Елен Дибоа (Ellen Dubois) у тексту „Феминизам старог и новог таласа”.

Дибоа тврди да је први талас феминизма израстао из учешћа жена у покрету за укидање робовласништва у деветнаестом и раном двадесетом веку, али да су жене и у том покрету биле спутане да равноправно учествују у политичком животу. То је судбина која се, према њеном мишљењу, догодила и учесницама мировног и покрета за грађанска права шездесетих година прошлог века у Америци. Због тога се отцепљење феминисткиња у самосталан покрет који анализира опресију над женама не само као проблем по себи, већ то угњетавање теоријски артикулише као појаву која је претходила класној експлоатацији и њу условила, назива *феминизмом другог таласа* (Dubois 2017: 52–53). Реинтерпретирајући Енгелсово *Порекло породице, приватног власништва и државе*, Шуламит Фајерстон (Shulamith Firestone) спровела је радикалну теоријску интервенцију у марксистичку доктрину тезом да концепт *полне класе*, односно систем полне хијерархије, уместо категорије друштвене класе, задире дубље у разумевање структуре друштва, те да представља средство свеобухватније анализе у односу на „класични марксизам” (Firestone 1970: 4). Будући да феминизам другог таласа стреми коренитој трансформацији друштва, он се другачије назива радикални феминизам или покрет за ослобођење жена (Pavlović i Urošević 2017: 7–8).

Нада Лер Софронић, професорка социјалне психологије на Факултету политичких наука у Сарајеву, у чланку „Ретроградни процеси у затвореном породичном кругу”, објављеном у темату „Критика грађанске породице” у студентском часопису за књижевност и културу *Видици*, „лозинку револуционарне омладине” позајмљује из

(наслова) текста „Лично је политичко” ауторке Керол Хениш (Carol Hanisch). Потоњи текст, први пут објављен у радикалнофеминистичком гласилу *Белешке из друге године* (*Notes from the Second Year*) у фебруару 1969. године, коме је наслов дала Шуламит Фајерстон, коуредница *Белешки* и ауторка канонског текста другог таласа феминизма *Дијалектика пола: случај за феминистичку револуцију* (*The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution 1970*), у самом наслову сажима садржај и метод борбе феминисткиња другог таласа. Наиме, групе за подизање свести, у чијем је покретању и раду учествовала и Керол Хениш, неретко су дисквалификоване од стране левице, али и дела феминисткиња, као „психотерапија уместо политике”. С обзиром на то да је овај текст достигао завидну популарност и рецепцију широм света, Керол Хениш је скоро четири деценије касније написала и предговор у коме је објаснила порекло и значење наслова. Одредница „лично”, као антипод политичком, често се користила као етикета помоћу које су се питања попут сексуалног насиља, индустрије лепоте и односа моћи у мушко-женским односима уклањала из политичког дискурса левице (Hanisch 2006: 2).

То заправо значи да је у овом историјском раздобљу предмет преговарања између покрета и државе, али и између различитих струја женског покрета, било питање шта његов политички садржај обухвата. У другој половини седамдесетих година омладинска периодика је, поред стручне, била једно од ретких места у југословенској јавности на којима се нова феминистичка критика југословенског друштва конституисала (Logand 2018: 3–4). Примера ради, са идејама Шуламит Фајерстон полемише и социолог Карел Турза у тексту „Марксисте су заборавили породицу. Прологомена за студију о условљености грађанског облика породице”, објављеном у *Студенту*, одбацујући концепт полне класе, те изјашњавајући се „против тезе Ш. Фајерстон да је породица база, а политичка економија надградња” (18,19/1976: 8). Турза ће поменути прологомену развити кроз коуреднички (са социолошкињом Жараном Папић) и ауторски рад у темату часописа *Видици* „Критика грађанске породице”, следеће, 1977. године. Садејство *новог* феминизма, као једног облика диверзантског мишљења, и омладинске штампе, која је заузимала посебно место у борби за слободу говора и афирмацију критичког погледа на друштво, будући да су омладински часописи и листови обухватили скоро трећину судски забрањених листова (31 од 105) у периоду од 1963. до 1987. године (Бјелица 1992: 288), на неколико нивоа остварује континуитет са радикалним наслеђем шездесет и осме.

Нови феминизам или *неофеминизам*, како је систематско промишљање положаја жена инспирисано радикалнофеминистичким покретом у свету, те изневереним обећањем женске еманципације у „реалнопостојећем социјализму” именовала Нада Лер Софронић, такође је, као и студентски покрет, оптуживан за „искушење лажног авангардизма”. Конференција „Друг-ца жена: женско питање – нови приступ?”¹⁰⁰, одржана почетком новембра 1978. у Студентском културном центру у Београду, а која представља тренутак продора нове феминистичке теорије из академских и стручних кругова у широку јавност, у масовним медијима дискурзивно је обликована као хир једне „лажне авангарде”. Наташа Марковић и Радмила Станковић, новинарке *Вечерњих новости*, у чланку „Замућено огледало слободе”, објављеном 6. новембра 1978, извештавајући о конференцији, истичу:

¹⁰⁰ О самом догађају видети: Вера Гудац Додић, „Конференција ‘Друг-ца Жена. Женско питање – нови приступ?’ Транснационална секвенца у историји феминистичког покрета у Југославији” и Chiara Bonfiglioli, Belgrade, 1978. Remembering the conference „Drugarica Žena. Žensko Pitanje – Novi Pristup?” / “Comrade Woman. The Women’s Question: A New Approach?” thirty years after.”

„Неке ‘модерне’ ‘авангардне’ Југословенке узвратиле да наше жене не смеју улицама да шетају ни да улазе у кафане и да је једини слободан простор – огледало” (cf. Теџановић и Veselinović 2002: 11).

Бранећи се на страницама *Студента* од сензационалистичких оптужби, пре свега, *Политике* и *Вечерњих новости*, историчарка уметности Дуња Блажевић, тада директорка Студентског културног центра у Београду и једна од организаторки конференције, појаснила је значење синтагме „нови приступ” у називу конференције, која ће се испоставити као спорна: „Нови приступ, као што је на скупу више пута наглашено, значи конкретизацију платформе коју у нашем друштву у многим документима имамо. Таква конкретизација значи проширење анализе и на тзв. приватну сферу” (cf. Теџановић и Veselinović 2003: 8).

Дакле, у контексту глобалних тенденција, неофеминизам у Југославији ослањао се на „шездесетосмашку традицију” политизовања тзв. приватних питања кроз контракултурне активности. У контексту југословенског друштва, неофеминизам је, следећи идеју-водиљу шездест и осме у Југославији, да је систем могуће поправити радикалном али добронамерном критиком „изнутра”, етикетиран и делегитимисан сродним медијским и дискурзивним стратегијама. Тиме се такође потврђује утемељеност тврдње италијанске политичарке са левице Маријеле Грамаља (Mariella Gramaglia), из чланка „Феминизам данас” у часопису *Идеје*, који носи поднаслов „часопис југословенских студената” да се глобални феминистички покрет датог раздобља развија „на основама студентског бунта из 1968.” (3/1977: 122).

Отуда не чуди да су савезници новог еманципаторског пројекта били кључни актери шездест и осме – омладинска и студентска периодика – и „неподобни филозофи”, „праксовци” попут Рудија Супека, Ивана Кувачића и Гаје Петровића, који су, како тврди Биљана Кашић, социолошкиња и једна од оснивачица Центра за женске студије у Загребу, подржавали развој феминистичких идеја и методологија у академском раду (Logand 2018: 32). Но, будући да је остао на равни интелектуалне субверзије, без претензија да буде опозиција у реал-политичком смислу, иако подвргнут сличним стратегијама делегитимизације, неофеминизам, за разлику од актера из 1968. године није био изложен репресалијама.

Период након гашења студентског покрета, иако сâм покрет губи авангардни карактер у политичком смислу, јесте период развоја хуманистичке теорије под окриљем *омладинских* институција – као што су часописи, академски кружоци и дебатни форуми попут Студентског културног центра у Београду – које су опстале. Овај период такође је обележен потребом да се еманципаторско наслеђе из тридесетих година, али и целокупног антифашистичког покрета и НОБ-а критички протумачи, те у складу са тиме и ревалоризује. Не мање важно, за анализу феминистичких идеја у омладинским гласилима седамдесетих година прошлог века повратак у међуратну и непосредно послератну прошлост неопходан је како би се осветлиле неке од битних разлика између предратног омладинског покрета и покрета из 1968.

Да би се стекао целовит увид у комплексну динамику (наслеђа) омладинског и женског покрета, односно да би се реконструисале кључне тачке у развоју дискурса еманципације жена на страницама омладинске периодике у периоду од 1937. до 1968.

године, неопходно је осврнути се и на улогу репрезентације жена у предратном *Студенту* и студентском покрету.

Током шездесет и осме једна од најважнијих дебата вођених на страницама *Студента* била је она о томе могу ли студенти да замене радничку класу у функцији револуционарне авангарде, тј. у функцији водства радничког/комунистичког покрета (Dragoljub Mićunović, „*Студенти и пролетаријат*”, *Student*, 16, 17/1968:1). Као што смо до сад могли приметити, идеја револуционарног авангардизма изазивала је највише зазора у (про)режимским структурама. Историчар Ђорђе Станковић с правом примећује да је „шездесетих година посебно после студентских демонстрација на универзитетима 1968. године у револуционарном субјекту поново оживела теза о појави авангардизма. Београдски универзитет је тада проглашен за њено средишње испољавање (Станковић 1983: 171). Реч „поново” овде се, очекивано, односи на студентски покрет из међуратног раздобља.

За разлику од студентског авангардизма из шездесетих¹⁰¹, где се еманципаторска позиција када је реч о положају жена у друштву и култури изражава као одјек и својеврсни *post scriptum* радикалних левичарских покрета у свету и у Југославији, у међуратном периоду проблематизација положаја жена била је саставни део опште стратегије ослобођења. У контексту омладинске периодике и омладинског покрета то је значило елабориран и координисан приступ мобилизацији жена у покрет, што је пак утицало и на представе о женама у штампи репрезентативној за покрет.

Историчар Мирко Арсић однос *Студента* и учешћа у студентском покрету на Београдском универзитету пре Другог светског рата описује овако:

„Студентска удружења покривала су целокупни живот и рад академске омладине. Преко њих студенти су задовољавали своје многобројне потребе: од исхране и, нимало лаког, долажења до средстава за голи живот, преко политичко-организационог и пропагандног рада дискусионих марксистичких трибина, културног стваралаштва, јавних предавања и манифестација, до спорта и обуке за одбрану земље. *Студент* је ту богату активност студентског покрета бележио, систематизовао, идејно разлагао и политички артикулисао.” (Arsić 1978: 315)

Да су ови увиди тачни, говори и чињеница да је Удружење студенткиња, баш као и редакција *Студента*, готово редовно имало делегаткињу на састанцима АОССУ¹⁰². Будући да су ти састанци функционисали као место на коме се, између осталог разговарало о уредничкој политици *Студента*, те као место на коме су сарадници редакције прикупљали информације на теме актуелне за студентски живот, не чуди што су се извештаји о раду Удружења студенткиња, као и позив студенткињама да се учлане у ово удружење редовно обављивали у оквиру културне рубрике (10, 11/1938: 6–7). Студентски покрет, као што се

¹⁰¹ Страх од авангардизма артикулише се као проблем још 1963. године, на Конференцији студентске штампе у извештају о листу словеначких студената *Трибуна* (АЈ – ССЈ – 145 – 66). Такође, као што ћемо видети артикулисано студентско незадовољство претходи и превазилази демонстрације у периоду од 3. до 6. јуна 1968. Не мање важно, шездесете су, глобално говорећи, године универзитетских и студентских побуна, због чега се најзначајнији догађаји из 1968. Године у Југославији не могу посматрати ван контекста епохе.

¹⁰² АЈ, НСП – 720, К-5, 428^{a/2}

може видети из текста пропагандног материјала, јасно успоставља везу између антифашистичке политике и укључивања жена у разне облике интелектуалног и јавног рада:

„Другарице! Нико није више од вас заинтересован за борбу против фашизма, јер нико није у толикој мери унижен и обесправљен као ВИ. Вас фашизам лишава слободе и човечанских права срозавајући вас до ствари и фабрика за рађање. Ви сте модерни роб фашистичке породице. Ваша индивидуалност, Ваша социјално-политичка равноправност у очима фашиста јесте марксистичко зло.”¹⁰³

Штавише, борба за равноправност жена и мушкараца као део општег захтева за хуманизацијом односа у друштву чврсто је утемељена у интелектуалним традицијама међународног радничког покрета. На том трагу је и Клара Цеткин (Clara Zetkin), када у памфлету *Жене и студенти*, поручује да „доприносити свим силама и свим средствима успешнијем решењу женског питања – то мора бити један од највиших интереса немачких студената” (Цеткин 1924: 25).

Даница Мариновић, често делегаткиња Удружења студенткиња на састанцима АОССУ и сестра Жарка Мариновића, касније судија Врховног суда, присећа се рада Удружења на следећи начин – „Удружење студенткиња Београдског универзитета одиграло је значајну улогу у политичком васпитању студенткиња и њиховом везивању за напредни студентски покрет” (Marinović 1966: 185).

И Станко Дворжак, уредник предратног загребачког *Новог студента*, присећа се у својим мемоарима бројних догађаја у организацији Женског покрета: „14. 12. 1934. навечер одем на предавање Женског покрета ‘Жена и пацифизам’. Пуна дворана мушкараца аплаудира и виче на јачим мјестима говора који оштро осуђује рат и фашизам” (Dvoržak 1970: 35).

Ова сведочанства недвосмислено поткрепљују тезу о стратешкој повезаности женског и омладинског покрета у међураћу. Поред тога што је неофеминистичка мисао, на трагу еманципаторског наслеђа из 1968. године, указивала на кључни раскорак између званичне идеологије и реалности, још један аспект авангардног карактера неофеминизма огледа се у односу према историји жена у Југославији. Наиме, социолошкиња Лидија Склевицки (Lydia Sklevicky) указала је на кључну противречност официјелне репрезентације учешћа жена у Народноослободилачкој борби – увек се инсистирало на учешћу „маса жена”, док су истовремено конкретни историјски доприноси жена обезличени и утопљени у митологизирајуће флоскуле. Саставни део те репрезентацијске стратегије било је и умањивање утицаја и значаја женског покрета из међуратног периода (Sklevicky 1987: 51–61). Истраживачки замајац у области историје жена Склевицки је именovala као „уписивање жена натраг у повијест” (Sklevicky 1987: 52).

Међутим, узевши у обзир развој историјских истраживања од времена када је Склевицки започела овај подухват, јасно је да постоји простор за нијансирање њених закључака. Наиме, примера ради, публикација *Жене Хрватске у борби и изградњи социјализма*, коју је издао Главни одбор АФЖ-а у Загребу (1949), садржи портрете

¹⁰³ Летак из 1936. године, који потписује „Савез студената антифашиста”. АЈ, НСП – 720, К – 1, 30.

интелектуалки, заслужних радница, политичарки, сељанки, боркиња и детаљно бележи допринос сваке од њих. Не мање важно, упркос очигледним конвенцијама, педесетих година прошлог века у омладинској периодици објављивани су портрети „ударница”, боркиња, односно заслужних жена, који су славили могућност еманципације. Тако су у непотписаном тексту „Омладинка Зора Бољановић”, у часопису *Омладина*, младе жене приказане су у несвакидашњем положају – „Зора Бољановић је једна од многих омладинки које су заволеле ваздухопловство и падобранство. Оно је постало нераздвојан део њиховог живота” (3/1952: 6).

Ипак, увиди Лидије Склевицки првенствено скрећу пажњу на то какву је улогу оваква репрезентација жена имала у послератном југословенском друштву. Другим речима, они говоре о фундаменталној пукотини у еманципацијском и модернизацијском наративу – а то је систематско изостављање историје предратног женског покрета и његовог стратешког савезништва са омладинским активизмом. О начину настанка тог окрњеног модернизацијског наратива говоре и бројна документа из Фонда Антифашистичког фронта жена, где, између осталог, стоји и да је „у земљама Југославије постојала прије рата феминистичка организација Женски покрет, која се није уопште залагала за интересе народа”¹⁰⁴.

Захваљујући утемељујућем доприносу новог феминистичког пројекта, неофеминизма, међу којима је водећим фигурама и Лидија Склевицки, данас је о историји женског покрета у Југославији могуће говорити на свеобухватнији и нијансиранији начин него што је то историографска парадигма заснована на потирању доприноса и савезништва грађанског женског покрета омогућавала.¹⁰⁵ Даље, важно је нагласити да је омладинска периодика, и након што су структуре студентског организовања практично разорене, очито задржала интелектуалне прерогативе авангардизма из 1968. године, с обзиром на то да је управо омладинска штампа била повлашћено место артикулације нове феминистичке критике, која се односила не само на недовршене процесе еманципације жена него и на подређен положај жена у оквиру Нове левице (Blagojević 2020: 55). Не мање важно, треба истаћи да је омладинска периодика у периоду 1937–1968. сведочанство тога да авангардна политика није увек подразумевала и програм женске еманципације, те да се ово питање артикулисало само онда када су саме жене налазиле начин да то питање истакну у први план.

Из тога се може закључити да, узевши у обзир и резултате савремених истраживања, пример неофеминизма заправо нуди модел како би се историја девојаштва у југословенском контексту могла испричати на један нов начин – као историја *женске омладине* – одређена, али не и запечаћена изневереним обећањем еманципације, потискивањем специфично женског искуства у оквиру омладинске активности, али и опетованом жељом и намером самих жена да изграде континуитет са постигнућима својих претходница.

¹⁰⁴ АЈ, АФЖ – 141 – 10 – 50 – 398.

¹⁰⁵ Пример једне такве перспективе јесу и истраживања историчарке Ане Рајковић, која у студији о женском активизму између два рата у Краљевини Југославији под називом *Дуги женски марш*, закључује: „Активистичко међуратно искуство у надоласећем је раздобљу пружио основу за дјеловање жена у антифашистичкој борби, што је у коначници довело до остваривања права гласа и колико-толике друштвене равноправности жена” (Rajković 2021: 262).

6. 2. „СЛУЧАЈ *PRAXIS*” – ПРОФЕСОРИ И СТУДЕНТИ КАО ИНТЕРПРЕТАТИВНА ЗАЈЕДНИЦА

Али књижевник није ни напосто изјестилац о једној бици, нити је критичар коментатор тога извјештаја: и један и други су борци, историјски иницијатори једне битке за човјека који се не мири са датошћу, борци који за ту битку носе и историјску одговорност.

Данко Грлић, „Литерарна критика и марксистичка филозофија”, *Књижевна критика и марксизам*, 1971, стр. 256.

Тиме што ствара културна добра и чува их живећи у њима и са њима, човјек ствара сама себе као културног човјека. Бит културе није производња и потрошња културних добара ради саме производње и потрошње, а поготову не само ради згртања и чувања тих добара у музејима, галеријама, библиотекама. Смисао је културе остварење културне заједнице културних личности.

Гајо Петровић, „Југословенска култура”, *Чему Praxis*, 1972, стр. 189.

Студент: лист београдских студената и Praxis: filozofski časopis фигурирају као кључни медији нових друштвених и културних покрета у периоду који је обележен таласом репресије према омладинској штампи. То је период од првих судских забрана *Студента* из јуна '68, преко суђења *Студенту* 1970, до потпуног укидања финансијске потпоре *Praxisu*, након чега његово излагање престаје, и отпуштања осам професора Филозофског факултета у Београду, сардника *Praxisa*. То су били Триво Инђић, Загорка Голубовић, Светозар Стојановић, Миладин Животић, Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Небојша Попов и Драгољуб Мићуновић. Иако период сарадње омладинске и академске штампе, односно *Студента* и *Praxisa* (1968–1974), превазилази историјско раздобље које је у фокусу овог рада, то је истовремено и период саморефлексије оба покрета – студентског организовања и хуманистичког социјализма – што је такође реперкусија те сарадње. Није, дакле, реч само о одјецима једне етапе у развоју омладинске периодике него и о промишљању услова њеног развоја и опстанка, које органски израста из саме те етапе и унеколико је надраста. Ради даљег испитивања међуодноса између студентског покрета и радикалне интелигенције, неопходно је укратко представити часопис *Praxis*, те културни контекст у коме се он појављује.

Главни и одговорни уредници *Praxisa* током десет година излагања, од 1964. до 1974. године, били су најпре Данило Пејовић и Гајо Петровић (1964–1966), затим Руди Супек и Гајо Петровић (од првог двоброја 1967), те на концу, од јануара 1974. до

последњег броја исте године, Иван Кувачић и Гајо Петровић. Часопис је излазио у издању Хрватског филозофског друштва, коме је редакција подносила извештаје о раду на редовним годишњим скупштинама. Поред југословенског издања часописа, постојало је и интернационално, те едиција џепних издања. Чланови редакције били су, поред Супека и Петровића, Бранко Бошњак, Данко Грлић, Милан Кангрга, Иван Кувачић, Предраг Враницки и Младен Чалдаровић. Поједини аспекти историје критичких и опозиционих покрета у Југославији, попут прикупљања документације о јунским демонстрацијама из 1968, или пак рада Корчуланске летње школе, форума који у периоду од 1963. до 1974. године окупљала водеће филозофе и марксисте из Југославије и света, детаљно су обрађени¹⁰⁶. Постоји сагласност између учесника догађаја, њихових савременика и истраживача да су филозофску критику тзв. *теорије одраза*, односно дијалектичког материјализма као стаљинистичког извитоперења изворног марксизма, у периоду 1950–1960, чија је кулминација филозофска конференција на Бледу 1960. године, артикулисали филозофи и социолози који се касније окупљају у редакцију *Praxis* (Jakšić 2012, Sher 1975). Теорија одраза, онако како ју је формулисао бугарски филозоф Тодор Павлов (Павлов 1947), била је окосница књижевнотеоријског и књижевнокритичког модела који је тенденциозност читања и писања књижевног дела у служби комунистичке партије прокламовао као идеал. Такав приступ књижевности, чија је епистемолошка основа теорија одраза, назива се *социјалистичким реализмом*, а период од краја Другог светског рата до Шестог конгреса Комунистичке партије Југославије 1952. године период је његове институционализације, што значи и културне доминације.

Речима филозофа Мислава Кукоча – „Процес еманципације југословенских марксистичких теоретика од стаљинистичког дијамата поступно се одвија тијekom педесетих година, а темељи се на враћању изворном Марксову дјелу” (Kukoš 1990: 1479). Враћање изворном Марксовом делу подразумева читање Маркса као оригиналног мислиоца револуције, а не као једног новог одговора у оквиру материјализма као филозофског правца. Такво читање Маркса представља како основу *филозофије праксе*, тако и *spiritus movens* оснивања *Praxis: filozofskog časopisa*. Гајо Петровић, један од кључних представника *филозофије праксе* и главни уредник овог часописа, у „Отвореном писму другу Зихерлу”, формулисао је ту дистинкцију овако:

„По мом мишљењу, наиме, Маркс није био филозоф у традиционалном смислу, као што није био ни обичан економист, социолог или политолог (ни комбинација свега тога). Он је био мислилац револуције, који је, не мимоилазећи филозофију, политичку економију и социјалистичку мисао, али их тим више надилазећи, мислио револуцију као пунину бивствовања, као могући преображај самоотуђеног класног друштва у истински слободну људску заједницу [...] По Вашем мишљењу, напротив, Маркс се бавио филозофијом у традиционалном смислу, основно питање традиционалне филозофије било је и његово основно питање, а његово рјешење тога питања било је само нова дијалектичка варијанта једног старог филозофског правца (материјализма). Ова интерпретација није само Ваша, него је јако раширена, а ја је по њеном најзначајнијем представнику називам ‘стаљинистичком’.” (*Praxis*, 1,2/1974: 208)

¹⁰⁶ Видети, на пример, и Добрило Аранитовић, *Библиографија часописа Praxis: југославенско издање 1/1964–11/1974* (2017) или Момчило Митровић и Добрица Вуловић (прир.), *Београдски универзитет и 68. Зборник докумената о студентским демонстрацијама*.

Борис Зихерл био је, заједно са Радованом Зоговићем и Јанком Косом, гласовит заговорник социјалистичког реализма као естетичке доктрине (Воšković 2003: 207), што значи и доследне примене теорије одраза у књижевној критици. У тумачењима друштвених узрока студентске побуне из јуна 1968, истиче се да је чињеница „да су студенти (без професора) започели демонстрације“, те да је исто тако „чињеница да су професори (без студената) прогласили штрајк“ (Klasić 2018: 103). Тиме се наглаша становиште према коме радикална интелигенција, подељена на универзитетске наставнике и студенте, није чинила јединствен друштвени покрет. Ипак, не треба заборавити да су и у Београду и у Загребу професори и студенти заједно преименовали Београдски универзитет у Црвени универзитет „Карл Маркс“, односно Свеучилиште у Загребу у Свеучилиште „Седам секретара СКОЈ-а“.

Даље, прва збирка докумената о тзв. јунским догађајима, објављена у издању *Praxisa*, у посебној, повременој едицији Документи, обухвата сведочанства, новинске чланке и судску документацију о студентском покрету, универзитетској заједници и њиховој штампи из 1968. године. Збирка *Јун – липањ 1968. Документи* објављена је 1971. у издању *Praxisa*¹⁰⁷, а њу је, у сарадњи са Небојшом Поповом, секретаром међународног издања овог часописа, приредила група уредника и сарадника *Студената*, у саставу: Алија Хоџић, Мирослав Јосић Вишњић, Ђорђије Вуковић, Александар Илић, Лазар Стојановић, Витомир Теофиловић и Илија Мољковић. Идеја о књизи о јуну '68 потекла је од редакције *Студента*, а грађа за књигу обухва документе у поседу Универзитетског одбора, архиве појединаца и текстове из дневних листова. У избору документације и раду на књизи првобитно су учествовали Петар Игњатовић, Теодосије Челенковић, Алија Хоџић, Александар Илић, Биљана Лукић, Лазар Стојановић, Рајко Павићевић, Витомир Теофиловић, Ђорђије Вуковић, Мирослав Јосић Вишњић и Илија Мољковић, али је због забране штампање обустављено у децембру 1969.¹⁰⁸

У јулу 1971. *Praxis* објављује зборник докумената дупло мањег обима од првобитно планираног, који се састоји из три дела. Трибина „Дијалог“ у сарадњи са редакцијом *Студента* у децембру 1971. организује серију јавних разговора о штрајковима и социјалној неједнакости у Југославији, а у склопу тог програма и дискусију о књизи докумената *Јун – липањ 1968 (Student, 20/1971: 2)*, која је подељена на три дела. Први део ове књиге односи се на догађаје који су нагостили успостављање универзитета као места контракултурног отпора – протест против интензивирања агресије САД у Вијетнаму, када је полиција, прекршивши аутономију универзитета, упала на Филозофски факултет, и јавно солидарисање са професорима и студентима на Варшавском универзитету, којима су из политичких разлога ускраћени право на рад и право на образовање. Други део посвећен је периоду најснажније активности студентског покрета, а трећи део бави се казненом политиком и репресијом према студентској периодици и учесницима покрета. Једино место изравног контакта *Студента* и *Praxisa* јесте овај зборник. Дијалог се, међутим, посредно али континуирано, одвијао посредством

¹⁰⁷ Врховни суд Хрватске је, и након жалбе издавача, остао при изрицању забране распарчавања страна 139–141 и 188–189, на којима су објављени тада већ увелико прештамповани прогласи „Акционо-политички програм“ студентског покрета на Београдском универзитету и „Проглас револуционарних студената социјалистичког свеучилишта Седам секретара СКОЈ-а“ („Rješenje vrhovnog suda Hrvatske“ – *Praxis* 5/1974: 787–8).

¹⁰⁸ „Praxis Jun – Lipanj 1968. Dokumenti“, ИАБ2678 Лична збирка Небојше Попова – 13.

наставника Филозофског факултета у Београду, учесника Корчуланске летње школе и чланова Српског филозофског друштва, који су такође били и чланови редакцијског савета *Praxisa*. У интелектуалце блиске „праксистовцима” убрајају се, поред поменутих осам професора Филозофског факултета, и Војин Милић, Никола Милошевић и Вуко Павићевић¹⁰⁹. Поред тога, „праксистовци” из Хрватске и Србије нове, заједничке подухвате у домаћој хуманистици представили су и у зборнику филозофских огледа *Човек данас* (1964). Интерпретација Марксовог схватања хуманизма која се конституише око *Praxisa*, слично предратном концепту социјалистичког хуманизма, носи назив *хуманистички социјализам*. Небојша Попов у мемоарима *Како смо доспели догде: сећања (1939–2015)* на више места истиче улогу и значај Рудија Супека у свом интелектуалном формирању, а пулсирајућу мрежу интелектуалних кругова и социјалних актера непосредно пре и после јуна 1968. године описује овако:

„Опирући се веровању у фаталну моћ власти, био сам склон разумевању и подршци не само критици већ и опозиционим настојањима, и то не само у редовима радника већ и интелектуалаца, поготово у удружењима филозофа и социолога. Постао сам редовни учесник Корчуланске летње школе и редовни читалац загребачког часописа *Praxis*, где су средишње фигуре били Руди Супек и Гајо Петровић. Пажљиво сам пратио шта се о животу ђака и студената пише у *Сусрету*, где је приметан ангажман студенткиње социологије Данице Мојсин (годинама касније узео сам за псеудоним њено презиме и братовљево име) и *Студенту* који је уређивао студент књижевности Ђорђије Вуковић (били смо заједно под истрагом у раније поменутој афери). Пратио сам и отпор репресији према учесницима антиратног скупа на Филолошком факултету крајем 1966. године. Запазио сам тада речитог и истрајног студента социологије Алију Хоџића.” (Поров 2016: 51)

Будући да обухвата обе половине универзитетске јавности – и професоре и студенте – период 1968–1974. представља јединствено поглавље у историји Београдског универзитета. До сада је објављено више капиталних студија на тему цензуре, културне политике студентског покрета и репресије над учесницима студентског покрета и независним интелектуалцима. У те студије убрајају се *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu* Небојше Попова (1989), *Монопол на истину* Радине Вучетић (2016), *Југославија и свијет 1968*. Хрвоја Класића (2018), *The Yugoslav Youth Press (1968-1980). Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media* Марка Зубака (2018), да поменемо само неке. Но, несразмерно мало пажње посвећено је књижевноисторијским аспектима овог раздобља, те какав су одјек нови културни и друштвени покрети имали у књижевној критици. Зато се у овом раду испитују две претпоставке: да је књижевнокритички приступ који се неговао у *Студенту* кореспондирао са општим културним вредностима покрета, а да су *Студент* и *Praxis* фигурирали као баштиници полемичког, антистаљинистичког наслеђа из међуратног периода.

¹⁰⁹ Латинка Перовић указује на то да Павићевић, иако се бавио критиком стаљинизма и теоријом социјалистичког хуманизма, није припадао „Praxis-групи”, те да су се од њега оградиле Драгољуб Мићуновић и Михајло Марковић (Реговић 2019). Ипак, узевши у обзир идејну блискост и чланке које је објавио у *Praxisu*, за ово истраживање релевантна је управо наклоњеност социјалистичком хуманизму насупрот стаљинизму.

Но упркос великом броју сведочанстава учесника ових за историју југословенске хуманистике бурних догађаја, те опсежној документацији о студентским протестима у Југославији, која се први пут појављује у збирци *Јуни – липањ 1968. Документи*, у издању часописа *Praxis* из 1971. године, велики изазов и даље представља артикулација параметара на основу којих се односи између Београдског универзитета и Загребачког свеучилишта, Српског филозофског друштва, редакција *Praxisa* и *Студента*, те универзитетских омладинских гласила и других омладинских листова могу разумети као *мрежа односа*. Друго важно питање, које је остало у сенци преиспитивања филозофског и друштвено-политичког значаја једне тако јединствене публикације у историји југословенске периодике као што је то био *Praxis*, јесте на који је начин идеја слободног универзитета, утеловљена у ангажману професора Филозофског факултета у Београду и Загребу, а посредована дијалогом *Студента* и *Praxisa*, била релевантна за историју српске и југословенске књижевне критике.

Прва смерница на путу реконструкције мреже поменутих односа јесте повратак на питање које лежи у основи дискусија вођених у току Корчуланске летње школе, као и на страницама *Praxisa*, *Студента*, те значајног дела универзитетске и омладинске штампе. То питање гласи: како је могућ модеран и демократски социјализам (Олујић 2012: 12). То значи да је хоризонт социјалистичког покрета, односно изградње социјализма као једне од четири програмске одреднице филозофског часописа *Praxis*, обавезујућ у смислу да се антистаљинистичко опредељење овог часописа, као и *Студента*, те јавности чији су они били део, не може адекватно анализирати изван њега. Поред изградње социјализма, *Praxisov* програм и уредничка политика засновани су на филозофији праксе и из ње изведеног начела *непоштедне критике свега постојећег*, те на методолошкој отворености како за не-марксистичку филозофију и ауторе разноврсних стручних профила, тако и за сучељавање различитих мишљења уопште (Матић 2015: 35–36).

Гајо Петровић је у збирку програмских текстова *Чему Praxis?*, објављену у едицији џепних издања *Praxisa*, уврстио и кратак текст „О непоштедној критици свега постојећег”. Из овог текста могу се реконструисати механизми помоћу којих су функционери Савеза комуниста Југославије вршили притисак на рад редакције. Тако је загребачки дневни лист *Вјесник* штампао само говор Савке Дабчевић-Кучар на конференцији Савеза комуниста Загребачког свеучилишта (1965), у коме она одбацује принцип *непоштедне критике свега постојећег* као немарксистички, односно као ефемерну формулацију која није примењива изван контекста раних Марксових радова. Гајо Петровић пак истиче:

„Када Маркс прокламира непоштедну критику свега постојећег он не мисли да треба свему рећи не, него сматра да треба извршити такву анализу сваке дане ситуације која ће допријети до њене бити, која ће је освијетлити и у њеним битним ограничностима и недостацима и у њеним позитивним развојним могућностима. То је онај смисао ријечи критика што га она има код Маркса, и то је онај смисао који она има код Кангрге и код наших филозофа када расправљају о томе. ” (Petrović 1972: 162)

Изводи из ове дискусије, тако да се могу видети аргументи обе стране, објављени су у *Студентском листу*, студентском гласилу Свеучилишта у Загребу. Тематска сродност *Студента* и *Praxisa* очитује се у томе што су у *Студенту* у више наврата објављивани опсежни изводи из дискусија у организацији Српског филозофског друштва, чије су теме

биле државно насиље и неједнакости у земљама „реалнопостојећег социјализма“ („Šta se događa u Poljskoj?”, *Student*, 14/1968: 6–8, „O nejednakostima u socijalizmu” – *Student* 18/1968: 3). Но, програмска сродност, која се одражава на неколико равни, подједнако је важна, ако не и важнија, за обликовање идејног оквира у коме значајно место заузима и једна имплицитна концепција књижевне критике. Последњи мајски број *Студента*, односно последњи број пред летњу паузу, посвећен стопедесетој годишњици Марксовог рођења (као и Корчуланска летња школа исте године), на насловној страни доноси цитате из Маркових раних списа, као што су „Писмо Арнолду Ругеу”, „Новац” и „Отуђени рад”. Ова последња два текста јесу одломци из Маркових *Економско-филозофских рукописа* из 1844, а писмо Ругеу потиче из 1843. године. Овде треба подсетити да је Предраг Вранички, не само један од чланова редакције *Praxisa* него и један од његових најплоднијих аутора, студијом *Мисаони развитак Карла Маркса* (1953) и приређивањем раних радова Маркса и Енгелса инаугурисао антидогматско тумачење марксистичке филозофије као својеврстан повратак изворном тексту насупрот обавезујућем контексту званичне партијске интерпретације.

О далекосежним културним и политичким последицама овог интелектуалног подухвата сведочи и „In memoriam”, поводом смрти Палмира Тољатија (Palmiro Togliatti), из првог броја *Praxisa*. Редакција тада заузима став да је: „У вријеме када је владала стаљинистичка мода да се младог Маркса одбацује као ‘хегеловског идеалиста’ и ‘буржоаску контрабанду’, Тољати био једини комунистички вођа који га је одлучно узео у заштиту и реafirмирао тај револуционарни хуманизам (1964 1: 143–144)”. Шта нам, дакле, говоре *Praxisov* повратак раном Марксу и *Студентов* заокрет ка њему?

Из писма Ругеу преузета је крилатица *непоштедне критике свега постојећега*, а, као што и сами наслови упућују друга два текста – „Новац” и „Отуђен рад” – тичу се проблема отуђења. У извештају поднетом годишњој скупштини Хрватског филозофског друштва Гајо Петровић осврће се и на нападе на принцип непоштедне критике, који се синхронизовано јављају и у Југославији и у иностранству. Он наводи пример совјетских филозофа који су тврдили да ова концепција „замењује критику буржоаске филозофије и буржоаског свијета критиком свега постојећега, а у бити – критиком социјалистичког друштва и његовог погледа на свијет” (Petrović 1972: 79). Фокусирајући своју анализу и критику око појмова (раз)отуђења и стваралачке праксе, на шта се изворно грчка реч *praxis* и односи, филозофија (око) часописа *Praxis* враћа се заправо хуманистичком наслеђу Маркса и марксизма, где се као „објекат појма хуманизам” подразумевају „односи човека” (*Симпозијум о социјалистичком хуманизму* 1966: 2).

Марксова теза на којој је утемељена мисија овог филозофског часописа јесте тврдња да је „теорија способна да захвати масе чим указује ad hominem, а она указује ad hominem, чим постане радикална. Бити радикалан значи захватити ствар у коријену. А коријен за човјека јесте човјек сам”, из *Прилога критици Хегелове филозофије права* (према Janion 1976: 178). Другим речима, оно што је радикално у социјалистичкој теорији и пракси јесте хуманистички императив да се захвати целокупност људске егзистенције као „корен свих ствари”. Хуманизам се у овом контексту схвата као нормативно-вредносни систем који почива на императиву моралне аутономије људског бића, а социјализам је начин његовог транспоновања са индивидуалног на колективни ниво.

Ова „рефилозофикација Маркса“, како је Мислав Кукоч назвао примарну намеру „праксисоваца“ и *Praxisa* (Кукоч 1990: 1479), удаљава се од анализе политичке економије, као упоришта марксизма, недвосмислено се приближавајући концепцији стваралачког марксизма, због чега се тако осмишљен повратак раним Марксовим радовима може схватити као *поетика Praxisa*. Даље, тај поетички моменат очитује се и у тежњи за превладавањем међудисциплинарне поделе у филозофији, те стриктно филозофских оквира, што је битна и јединствена карактеристика *Praxisa* као филозофског часописа. Речима самог Гаје Петровића:

„Тематски дио југославенског издања био је у 1967. и 1968. години посвећен темама: ‘Бирокрација, технократија и слобода’, ‘Актуалност Марксове мисли’, ‘Феноменологија и марксизам’, ‘Стваралаштво и постварење’, ‘У поводу догађаја у Пољској’, ‘Национално, интернационално и универзално’[...] Наведени наслови показују да је часопис наставио своју оријентацију на разматрање најактуалнијих питања сувремености повезано са расправљањем о темељним питањима филозофије.” (Petrović 1972: 73)

Но, суштина *поетичког у Praxisovom* марксизму лежи у односу према појму слободе. О томе сведочи и естетичка теорија Данка Грлића, филозофа који је међу „праксисовцима“ најопширније писао о естетици и књижевној критици, а део тих естетичких расправа објављен је у књизи *Contra dogmaticos* (1971), у едицији *Praxisovih* џепних издања. Наиме, Грлићево оспоравање теорије одраза засновано је на аргументацији да теорија одраза негира делатну снагу писца и критичара, свдећи их само на инстанце које репродукују стварност у тексту или пак процењују до ког је степен та репродукција успела (Grlić 1971: 256). Руди Супек Грлићеву концепцију марксизма, због њеног нагласка на стваралачком потенцијалу субјекта и третирања уметничке егзистенције као врхунца (само)ослобођења, назива онтолошким марксизмом (Suprek 1971: 260–268). На питање Небојше Попова који је смисао „супротстављања судбини“ у случају отпуштања групе професора са Филозофског факултета у Београду, Љубомир Тадић одговара овако:

„Наше искуство ме је научило да критичка интелигенција има први задатак да се својом речју и делом на сваком кораку супротставља страху и судбини које сеју и размножавају у свету осииони великаши и властодршци. У неку руку то је песнички однос према животу у свету у коме моћ и насиље и даље потчињавају људски ум и стваралаштво [...] Песник је, по мени, и онај који се опире притисцима спољашњег света и његовим нужностима и судбинама.” (Роров 1989: 400)

Дакле, одупирање (само)цензури и оспоравање догме јесу праксе којима се афирмише право на критику као темељ филозофије праксе, што омогућава заснивање стваралачке егзистенције, односно *поетику праксе*. У контексту у коме је јавна осуда принципа непоштедне критике свега постојећега већ присутна, *Студентова* одлука да сто педесету годишњицу Марксовог рођења обележи недвојбеном афирмацијом ове идеје јесте чин опредељења за *хуманистички социјализам*. У прилог томе говори и крилатица која се јавља на првој страни 28. броја Студента – „Ми прецизирамо: морална револуција ће бити економска или је неће бити. Економска револуција ће бити морална или неће бити ништа”(1968: 1). Програмска начела непоштедне критике свега постојећега и полемичке отворености у светлу нових струјања у међународном социјалистичком покрету, која важе за *Praxis*, видљива су и у *Студенту*. У жанру репортаже се на конкретним примерима

указивало на раскорак између службене репрезентације и реалности, где је добар пример текст Кемала Курспахића „Рамизова и друге грешке”. Ова репортажа говори о раднику који је судски гоњен и осуђен, јер је присвојио расходовану кутију с алатом на свом радном месту. Кемал Курспахић пише: „Случај Рамиза Кадрића виђен је из свих углова, док о другим значајним случајевима – углавном није било речи” (6/1968: 2).

Даље, жанр полемике у *Студенту* односи се подједнако и на теоријску, поглавито у уже марксистичком смислу, расправу (нпр. Ernst Bloh i Rudi Dučke, „Jesu li zapadnonemački studenti revolucionarni?” *Student*, 15/1968: 2–3) и на културну (и сваку другу) праксу (нпр. Ilija Moljković, „Slobodno kamufliranje problema kulture – Stražilovski susreti mladih intelektualaca Jugoslavije”, *Student* 10/1968: 1–2). Стога се може рећи да је оваква програмска концепција, баш попут оне *Praxisove*, како је то у потоњем случају формулисао Предраг Матвејевић, прожета духом „супротстављања самог Лењина мумифицираном лењинизму” (2012: 18). Поред програмске сличности, представници филозофије праксе и студентског покрета сустичу се и у сфери односа према универзитету. За њих је однос према универзитету, односно захтев за слободу говора и научно стваралаштво у академском окружењу као предуслов општедруштвених слобода, функционисао као метонимија за једну од, у датом историјском тренутку, кључних тема – положај (младих) интелектуалаца у смислу положаја интелигенције као друштвеног слоја¹¹⁰.

У том смислу, критичка јавност на универзитету није ништа друго него *интерактивна интерпретативна заједница* студената и професора. Интерпретативна заједница овде се може заиста разумети на начин на који је то већ општеприхваћено у теорији медија – као група људи која интерпретира одређене медијске поруке на друштвено условљен начин (Schroder 1994: 332). Међутим, овде се друштвена условљеност не односи на етнографске или демографске категорије, у смислу да се не ради о одређеној популацији (пол, доб, етничка припадност), већ се односи на принципе на основу којих се промишља и критикује друштвена стварност и јавно добро, посебно имајући у виду да је оспоравање ауторитета државе (и партије) у покретима '68 било засновано на питању како власт учинити јавним добром (Porov 1971: 12).

Овде се треба подсетити да је за утемељење идеје модерног универзитета пресудно било супротстављање схватању универзитета као интересне заједнице студената и професора, где „влада дух цеха који треба да произведе професионално компетентне кадрове за грађанско друштво” (Dimić 2013: 242). Да се проблем друштвене функције модерног универзитета испоставља као једно од горућих питања током 1968. године, не само у Југославији него и глобално, сведочи и говор Рудија Дучкеа (Rudi Dutschke), представника западнемачких студената који је постао живи симбол међународног студентског покрета, у коме он као један од четири разлога који омогућавају „једно ново полазиште” истиче и универзитет као стратешко упориште (контра)културног отпора државној репресији. Дучке тврди: „Када смо почели да захтевамо демократизацију високог школства, наишли смо на административни и бирократски притисак и унутар универзитета и ван њега” („Jesu li zapadnonemački studenti revolucionarni?”, *Student* 15/1968: 2–3). Овај проблем артикулисали су на сличан начин и студентски покрети у универзитетским центрима у Југославији. Љубљански студенти у једном од прогласа из

¹¹⁰ Овде је преузета дистинкција према којој појам *интелектуалац* значи „стваралац и формулатор идеја”, а интелигенција означава друштвени слој (Stipetić 1980: 196),

јуна 1968. године упозоравају: „Свака школа чији искључив критеријум селекције није знање, већ социјална и регионална привилегија, није демократска. Такав постаје љубљански универзитет. Такав развој упозорава на дугорочно негативне последице за читаво друштво”¹¹¹. Другим речима, универзитет је као институција одгоја модерног грађанина, према мишљењу револуционарно оријентисаних студената и универзитетских наставника, играо значајну улогу у одржавању система експлоатације и угњетавања. Контакт са студентским покретима у свету, о чему *Студент* редовно извештава (нпр. Branka Otašević, „Kuba – avangarda protiv birokratije”, *Student*, 4/1968: 10), обликовао је идеју о неопходности критичке и корективне функције универзитета у друштву. Редакције *Praxisa* и *Студента* заиста су биле репрезентативне за две половине једне интерпретативне заједнице, која је, између осталог, била заснована на жељи да се еснафски карактер универзитета као институције замени новим моделом.

У том светлу треба читати и полемику о реорганизацији Савеза студената, тј. дебату о томе треба ли репрезентативна студентска организација да функционише као синдикат, која се водила између Борисава Џуверовића, из редакције *Студента*, и Петра Пожара, сарадника *Студентског листа* („Reorganizacija Saveza studenata”, *Student*, 14/1968: 4). Студентска штампа углавном је стајала на становишту да је еснафско позиционирање неспојиво са развојем критичке културе као својеврсне поетике *непоштедне критике свега постојећега*. Poleмику са Илијом Мољковићем о карактеру студентске јавности Бранислав Милошевић завршава следећим речима: „На крају треба рећи да је формирање организоване студентске јавности у тесној вези са стварањем претпоставки за формирање истинског критичког духа на Универзитету” („Studentska štampa i studentska javnost”, *Student*, 14/1968: 4). У прилог томе да се ово може уопштити на ниво програмског опредељења омладинске и студентске штампе говори и колективна оставка уређивачког одбора *Katedre*, студентског листа из Марибора, у којој стоји:

„[...] уређивачки одбор *Katedre* расправљао је о положају у којем се нашао после оптужби упућених листу, а које су потекле из највиших форума Савеза комуниста и са актива мариборских високошколских установа. Уредници сматрају да студентско гласило не може имати синдикалистички карактер нити може бити апологет свих одлука, мера и мишљења политичких структура. Све горе наведене оцене а priori одричу могућност аутономног и сувереног изражавања и опредељивања према свим суштинским друштвено-политичким, економским и културним проблемима наше стварности у оквиру законских могућности.” (*Jun – lipanj. Dokumenti* 1971: 469–470)

Што се пак друге половине језгра интерпретативне заједнице на Београдском универзитету тиче, у концепцију аутономије универзитета која бива оживљена у овом раздобљу уткане су различите интелектуалне традиције. Иако су редакцију и уређивачки одбор *Praxisa* чинили интелектуалци чија су почетна епистемолошка полазишта од почетка била непомирљива (Bielinska 2009), те уз пуно уважавање чињенице да је потоњи развој догађаја и интелектуална и политичка активност пре свега сарадника *Praxisa* у

¹¹¹ „Закључци студената из дома у Гербичевој улици. Превод Н. П.”, ИАБ – 2678, Лична збирка Небојше Попова, кутија 13. Документ је објављен у гласилу студената Универзитета у Љубљани *Tribuna* (22/1968), а у Личном фонду Небојше Попова налази се превод који је овај аутор урадио.

Србији једна од потврда те хетерогености¹¹², анализа часописа указује на континуирано присуство и афирмацију одређених идеја и културних програма, због чега су извесна уопштавања могућа и пожељна. О анимозитету према *Praxisu*, који долази из редова стаљиниста и националиста, исцрпно је писао члан управног одбора Корчуланске летње школе и сарадник *Praxisa* Божидар Јакшић, који је због чланка „Југословенско друштво између револуције и стабилизације” (*Praxis*, 3,4/1971) ухапшен и осуђен на условну казну затвора (Јакшић 2011). Јакшић у студији *Praxis – mišljenje kao diverzija*, бавећи се односом „праксисоваца” према совјетском марксизму, истиче:

„Јосип Броз Тито се обрачунао са спољном опасношћу за своју власт, а не са стаљинизмом! Отпор страном стаљинизму био је праћен јачањем унутрашњих стаљинистичких метода. Како су *Praxis* и Корчуланска летња школа били делови ширих настојања да се научни и културни живот Југославије ослободе марксизма-лињинизма као идеологије, дијалектичког и историјског материјализма као филозофске и друштвене теорије и стаљинизма као праксе, свако свођење политичких напада на *Praxis* на ‘сукоб у обитељи’ потпуно је без основа.” (Јакшић 2012: 163–164)

Утолико је важна и критика „праксисоваца” са марксистичког становишта, чији редак пример представља рад Алена Сућеске. Сућеска сматра да је трансформација марксистичког појма пролетерске револуције у спекулативни појам у „праксис-филозофији”, као и целокупан нагласак на Марксовим филозофским уместо анализама политичке економије, последица како раскида са стаљинизмом, тако и утицаја класичне немачке филозофије на „праксисовце” (Сућеска 2012: 134–135).

Утицај класичног немачког идеализма важан је управо због начина на који се обликују идеје аутономије универзитета и универзитетске јавности. Наиме, фундаменталне замисли немачког идеализма које су опстале у модерној концепцији универзитета јесу, за почетак, „тотализујућа снага знаности” као гарант јединства универзитетске институције и њене повезаности са спољним светом (Димић 2013: 238). Друга замисао односи се на Хумболтову идеју подједнаког значаја и наставе и истраживања, чију равноправну заступљеност гарантује јединство чланова универзитета – професора и студената (Димић 2013: 252). Представници „праксис-филозофије”, понајвише Загорка Голубовић и Светозар Стојановић, расправљају на страницама *Студента* управо о неким од ових питања. О круцијалном значају истраживања за опстанак универзитета, као и о недостајућем моделу студија који би студенте од почетка оспособљавао за критички приступ и учешће у стручном (и јавном) животу Светозар Стојановић писао је у чланку под називом „За другачију наставу” (*Student* 14/1968: 1). Тако, посредством новог читања раног Маркса, тј. *поетике Praxisa*, на страницама студентске периодике искрсавају два битна културноисторијска феномена. Најпре, оживљава борбе за аутономију универзитета и академске слободе. Затим, долази до стапања универзалног наслеђа – доприноса класичног немачког идеализма модерној идеји универзитета – са специфичностима југословенског контекста.

¹¹² Љубомир Тадић, Светозар Стојановић и Михаило Марковић су, сваки на свој начин, од друге половине осамдесетих година почели да се приближавају конзервативним и националистичким позицијама, те да се све више идентификују с различитим облицима српског национализма. Генезу и коментар тих догађаја дали су, између осталих, и Божидар Јакшић (Јакшић 2012) и Небојша Попов (Поров 2016).

Идеја аутономије универзитета као саставни део антифашистичког наслеђа из периода Народног фронта очито је била једна од највитаљнијих одредница народнофронтанске културне политике, будући да је преживела епоху стаљинизма и наишла на нову рецепцију у периоду када је програм социјалистичког хуманизма окупљао омладину и интелектуалце. Борба за аутономију универзитета, односно борба за слободу изражавања наставника и студената, функционисала је као полигон помоћу којег се теорија социјалистичког хуманизма остваривала у пракси, на сличан начин као што је у међуратном периоду борба за аутономију универзитета била облик упражњавања антифашизма у универзитетском окружењу. Када су се студенти и наставници универзитета у Варшави, међу којима и познати филозофи попут Лешека Колаковског и Зигмунта Баумана, нашли на удару државне бирократије, Српско филозофско друштво је у знак протеста и солидарности организовало дискусију „Шта се дешава у Пољској?“, чији су делови штампани у *Студенту*. У тој дискусији Вуко Павићевић подсећа на обавезујућу снагу еманципаторских традиција из међуратног раздобља:

„Уверен сам да ми, и као наставници и као марксисти и као интелектуалци (мада интелектуалце не треба фетишизирати) имамо право и дужни смо да у име универзитетских традиција, чији је резултат слобода научног рада, и у име марксизма и у име социјализма, тражимо да се ти људи који су уклоњени са универзитета врате и да се пракса отпуштања са универзитета, као веома компромитујућа за социјализам, укине.“ (*Student*, 14/1968: 7)

Поређења ради, уз све ограде које разлика између предратног и послератног контекста диктира, у листу *Студент*, у међуратном периоду, обликован је дискурс у коме се успоставља знак једнакости између слободе и научног, односно културног развоја – „Научни развитак условљен је слободним научним радом, а слободни научни рад на нашем Универзитету могуће је данас обезбедити само аутономијом. Бранећи аутономију, ми смо бранили слободу науке“ („Новим студентима“, *Студент*, 7/1937: 4). Јасно артикулисана критика стаљинизма шездесетих година прошлог века долази са оба пола универзитетске заједнице, зато што су и професори и студенти поседовали властите слободарске традиције. Испреплетеност ових двају интелектуалних, културних и друштвених токова препознао је и Никола Милошевић у коментару Нацрта теза Централног комитета Савеза комуниста Србије о проблемима културног развоја. Он указује на то да је „за истраживање јунског сукоба посебно значајно испитати узроке и ток сукоба једног дела интелигенције и протагониста идеолошког и политичког монопола током академске 1963/1964“ када су покренути Корчуланска летња школа и часопис *Praxis* (*Student*, 18/1968: 1). Због императива *непоштене критике свега постојећег*, који је у себи сажео не само позив на повратак изворном тексту него и обавезу да се у складу са закључцима радикалне критике и делује, марксисти окупљени око *Praxisa* етикетирани су као „ревизионисти“.

Изворно, ова етикета се у историји комунистичког покрета у Југославији односила на Звонимира Рихтмана и Рикарда Подхорског, односно на Крлежу и ауторе окупљене око часописа *Печат*, који су још пре Другог светског рата довели у питање епистемолошке основе дијалектичког материјализма и теорије одраза. Другим речима, праксисовска интерпретација раних Марксових списа, без обзира на њена инхерентна ограничења, будући да овај приступ негира Марксов опус као развој од раних радова до критике политичке економије (Sućeska 2012), јесте један вид оживљавања међуратног наслеђа у

погледу оспоравања стаљинистичког догматизма и ауторитета партије, што у датом контексту значи потврђивање слободе критике.

Форма која је посредовала овај подухват била је, као и у међуратном периоду, форма „дебелог часописа” (thick journal)¹¹³, будући да овај тип часописа у Југославији „постао и симбол и бојно поље радикалне интелигенције” (Sher 1975: 52). Као илустрација тога да су и претплатници *Praxisa* били свесни његове иконоборачке улоге могу послужити два одговора на анкету коју је редакције покренула 1975. године, када је држава потпуно престала да дотира публикување овог часописа. Редакција је анкетирала своје претплатнике, који су обухватили распон од Коче Поповића и кабинета Светозара Вукмановића Темпа, преко читалаца из Новог Сада, Ријеке, Сплита, Ђуприје, Лесковца, до Доминиканског самостана на Брачу, о могућим опцијама за наставак његовог излажења: да се часопис обустави, да се задржи досадашњи опсег уз велико повећање цене, да се објављује као годишњак уз исту претплату или да часопис излази у смањеном опсегу, уз незнатно повећање цене. Из редакције *Комуниста* стигао је следећи одговор: „Сматрамо да треба да обуставите излажење часописа ако не намеравате ускладити његову уређивачку политику са стремљењима нашег самоуправног социјалистичког друштва”. С друге стране, Анте Луетић, „радник у мировини од 1840 дин”, указује на значај социјалистичког хуманизма у критици како фашизма, тако и стаљинизма, и додаје:

„Вијест о ускраћивању финансијске помоћи *Praxisu*, потресла ми је мој емоционални сустав. Признајем да су емоције ирационална компонента живота. Али, ако остаје мјеста логици и логичком расуђивању, онда се не може пријећи олако преко питања: зашто механичким путем онемогућити да говоре они који даље виде, они који су се поштено борили против мрачних сила фашизма и стаљинизма, они који су са горчином посматрали моји заблуду када сам прије 1948. г. викао: 'Ој, Стаљине, здраво здраво, све што радиш имаш право'... *Praxisu*, прогресу, истини, хуманизму, социјализму који су сви скупа једно неодвојиво те исто племенито желим све најбоље. Ако се пак жели *Praxisu* прилијепити жиг срама, онда молим *Praxis* да нађе и за мене мало мјеста да такав жиг носим с пуним људским поносом.”¹¹⁴

Када се ови увиди ставе у контекст политичке и друштвене климе шездесетих година прошлог века, то, између осталог, значи и да је оспоравање стаљинизма као ауторитарне политике, односно хуманистички социјализам оквир у коме се афирмише право на критику као право сваког појединца, али и као „средство остварења новог свијета” (Матић 2015: 26–27). Зато је дијалог *Студента* и *Praxisa*, који је у извесном смислу темељ универзитетске јавности као *интерпретативне заједнице*, релевантан и за књижевну критику. Иако није посвећивао посебну пажњу књижевној теорији и критици, програмска начела часописа *Praxis* утицала су на ширу интелектуалну климу у којој ће се, након социјалистичког реализма, артикулисати и друге књижевнокритичке парадигме. Никола Милошевић је у горепоменутом тексту формулисао како се контрола партијске бирократије одражава на плану књижевне критике:

„[...] и настојање да се нечија уметничка активност онемогући због политичких оптужби, и затварање очију пред етичким манама насупрот отварању очију пред

¹¹³ Matthew Philpotts, „Defining the thick journal: Periodical codes and common habitus”, 2013.

¹¹⁴ ИАБ – 2678 – 10.

политичким недостацима, обележје су оног што је у историји новијег датума познато под именом стаљинизам.” (*Student*, 18/1968: 3)

Књижевна критика у *Студенту* била је утемељена на анализи језичких и стилских одлика књижевног текста, као знак распознавања не само залагања за семантичку аутономију текста него и заштите интегритета критичара, међу којима су били члан редакције и касније уредник Александар Илић, Ђорђе Вуковић, Гвозден Ерор, Марко Недић, Љубиша Јерemiћ. У тексту „Књига заблуда” Александар Илић полемише са Тодом Чолаком, радикално оспоравајући тезу да књижевно дело одражава друштвене и историјске околности у којима настаје (*Student*, 9/1968: 6). Након јунских демонстрација, књижевна критика у *Студенту* постаје својеврсна метафора отпора, што долази до изражаја у бројевима у којима се обележава седамдесет пети рођендан Мирослава Крлеже, освртом Мата Лончара на јединственост Крлежине књижевно-политичке позиције између два рата (бр. 27), и годишњица Милоша Црњанског (бр. 24). Лончар инсистира на томе да је Крлежа „бранио умјетност од догматске кастрације социјалном доктрином и тенденцијом”, али не на апстрактном нивоу или на идеалистички начин, већ управо захваљујући снажној усидрености Крлежиног дела у контекст у коме настаје. Лончаровим речима, „Крлежино је дјело хисторијски увјетовано, одређено временом и простором, а настало је и расло као израз стваралачког настојања да се тај детерминизам превлада” (27/1968: 8). Не мање важно, ово је и период у коме се редакција *Студента* солидарише са младим песницима и књижевним теоретичарима из Словеније – Ивом Светином, Димитријем Рупелом, Војном Chubbyjem¹¹⁵ – који су се због „Манифеста културне револуције” нашли на удару *Политике* и режимске штампе. Поменути Манифест, као и поједине песме наведених уметника, као примере једног новог књижевног и књижевнотеоријског правца у словеначкој књижевности, превела је Марија Митровић, а пратећи коментар редакције гласи: „Пошто су београдски листови били више заинтересовани да објаве нападе на словеначке другове (а у томе је овог пута предњачила наша добра стара *Политика*) него њихова изворна гледишта, одлучили смо преведемо неколико најкарактеристичнијих манифеста и песничких текстова (избор смо извршили у договору с *Tribunom*)” (27/1968: 6–7). Даље, речи којима А. Илић завршава текст „Годишњица Милоша Црњанског” могу се разумети као неки вид манифеста у књижевној критици:

„Славити писца у време када се осећајност и мудрост потискују значи показати веру у онај ток историје који је најмање видљив, најмање бучан, а стваралачки и хуман. Лажни декор света лако ће нестати; неугасива ватра једног изузетног сензибилитета, визије и језика, гореће на страницама књиге и у оним данима о којима ми нећемо ништа знати. А књига сама је оно што нас занима.” (*Student*, 24/1968: 1)

Из свега реченог може се извући неколико закључака. Пре свега, да је развој идеје аутономије универзитета какву данас познајемо, у југословенском контексту, омеђен омладинским антифашистичким покретом, на почетку, и културном парадигмом социјалистичког хуманизма, која се ослањала на читање Маркса као филозофа будућег

¹¹⁵ О томе Марко Зубак пише: „У својеврсној реакцији на изостанак политичког климакса налик на оног у Београду, *Tribunini* пјесници покушали су стиховима нарушити устаљене културне обрасце и тако превести протуинституционалну борбу у културну сферу” (Zubak 2014: 47).

неотуђеног човека, на крају. Даље, начин на који се захтев за дестаљинизацију у култури и у академској сфери операционализовао, кроз дијалог интелектуалаца и студентских гласила као представника студентског покрета, допринео је потврђивању права на *непоштедну критику свега постојећега* као особено марксистичку методу у оквиру опште слободе изражавања. То је оквир у коме треба тумачити развој књижевнокритичких парадигми након слабљења обрасца *социјалистичког реализма*. Напоследку, када је реч о текстуалној политици, омладинска штампа током шездесетих година прошлог века афирмисала је идеју семантичке аутономије текста. Када се ова чињеница постави у дати оквир, очитује се оно што по правилу изостаје из асоцијативног низа који се повезује са приступом књижевности који инсистира на естетској функцији и значењској самосталности књижевног текста, а то су историчност, те историјски развој саме те парадигме.

6. 3. СТУДЕНТ У КОНТЕКСТУ СТВАРАЊА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ МРЕЖЕ ЧАСОПИСА И ЛИСТОВА

Да *Студент*, као најдуготрајнији српски и југословенски студентски и омладински лист, заслужује да се проучава као део историје српске књижевне периодике, јасно је на основу тога што је за све време излажења, од оснивања 1937. године, овај лист неговао систематичан приступ књижевности и књижевној критици. Његови оснивачи – Иво Л. Рибар, Пуниша Перовић, Милутин Поповић, Мирко Давичо и Милован Матић Луле – нису једини који су учествовали у раду редакције. Према сећањима одговорног уредника предратног *Студента* Богдана Пешића, објављеним у зборнику *Црвени универзитет*, који су приредили Милица Дамјановић, Милош Јефтић и Милан Вукос, „остали чланови редакције, поред уредника, били су Јурица Рибар, Сава Драгојевић (погинуо за време рата), администратор Ратко Поповић (стрељан на Бањици)”. „Највећи број није данас у животу – Војо Деретић, Бајо Секулић, Јурица Рибар, Слободан Тузлић – Бутум, Слободан Принцип”, закључује Пешић (Решић 1966: 276).

Из чињенице да се ниједно од ових имена, ни оснивача, ни чланова редакције, не појављује међу именима делегата редакције *Студента* у записницима¹¹⁶ са редовних састанака Акционог одбора стручних студентских удружења на Београдском универзитету може се закључити да се заиста радило о једном облику колективног уредничког рада. Иво Рибар писао је уводнике (Petričević 1986, Поповић 1989), редакција је уређивала остале прилоге, а разни сарадници били су делегирани да учествују на састанцима на којима су се размењивале информације о јавном раду студентског покрета. На овим састанцима такође се, под засебном тачком дневног реда, дискутовало и о објављеним чланцима и уредничкој политици листа. Овакав организациони поредак упућује на то да се *Студент* уистину развијао из органске везе са студентским покретом.

Прилози у вези с књижевношћу нису никада насумично објављивани, нити је њихова примарна функција била да забаве публику. Напротив, функција ових прилога била је да, у оквиру програматичне уредничке политике, нагласе одређене тезе или вредности које је редакција заступала. *Студентов* поднаслов из времена пре Другог светског рата – „лист београдских студената” – није био генеричког карактера. Редакција листа заправо је имала задатак да информише „студентство” о свим аспектима универзитетског живота, као и да пласира културни и политички програм Акционог одбора стручних студентских удружења на Београдском универзитету.

Тако су у *Студенту* најпре објављивани преводи радова књижевница и књижевника чија су личност и дело симболизовали подршку антифашистичким снагама у Шпанском грађанском рату, попут шпанске списатељице Розе Шасел (Rosa Chacel), чија песма *Лина Одена* (Lina Odena) говори о историјској личности, утицајној функционерки комунистичке омладине, која, одсечена од своје јединице, извршава самоубиство како не би допала у руке непријатељу (*Студент*, 6/1937: 4). Затим, ту су и радови Федерика Гарсије Лорке (Federico García Lorca), Антонија Мачада (Antonio Machado) и Жана Касуа (Jean Cassaou).

¹¹⁶ Записници АОССУ у периоду од 1936. до 1941. АЈ, НСП – 720, К2 – К4, 428 ^{а/1-5}

Што се домаће књижевности тиче, у *Студенту* су у међуратном раздобљу најчешће објављиване кратке приче или жанрови на граници публицистике и фикције, који тематизују тежак материјални положај већине студената у Краљевини Југославији – сиромаштво, глад, туберкулозу као једну од најчешћих болести младих људи. Тако је објављен и један од првих прозних радова романописца Михаила Лалића – приповетка „Владимир Стиповић кашљуца”¹¹⁷. Ова приповетка истовремено функционише и као критика паралитературе, чиме се посредно исказује и књижевна политика *Студента*. Протагониста Владимир Стиповић покушава да преживи продајући своје приповетке, те остаје у безнадежном положају када уредник одбија да објави његову причу, нудећи му следеће објашњење:

„Ова ваша прича о пљачкању не може бити штампана, иако је добро написана, ево зашто: наш подлистак је ту за забаву најобичнијих грађана... Они не траже литературу, они траже фељтон, што је разлика. Фељтон се пише плитко, бледо, површне занимљивости, без задубљивања у друштвене, породичне, психолошке проблеме.” (2/1937: 8)

Из свега реченог, јасно је, дакле, да је префериран модел књижевног стваралаштва у предратном *Студенту* тзв. социјална литература – оживљавање реалистичких поступака којима се пледира за револуционарне промене у друштву. Света Лукић је у чланку „Међународне везе и утицаји у нашој критици 1928–1941” социјалну књижевност у ширем смислу одредио као „покрет око којег се у његовој другој фази, од 1933, после доласка Хитлера на власт – окупљају и у Југославији ангажовани ствараоци различитих естетичких оријентација, али хуманистички и демократски настројени и изнад свега на платформи антифашизма” (Lukić 1978: 74).

У чланку „За једну *Историју књижевне периодике*”, Ђорђевић Вуковић, теоретичар књижевности и уредник *Студента* у политички наконтроверзнијем периоду – непосредно пре, после и током студентских демонстрација и штрајка професора Филозофског факултета у Београду у периоду од 3. до 9. јуна 1968. године – историју српске књижевне периодике дели на следећи начин. Период од 1918. до 1930. године означава као прво раздобље модернизма. Период 1930–1948. одређен је покретањем часописа *Стожер* и надреалистичког алманаха *Надреализам данас и овде*, с једне, и „полемикама на друштвеној и политичкој међународној левици, са прекретничком годином 1948”, с друге стране. Затим следи друго раздобље модернизма, од 1950. до 1960. године, где централни значај има часопис *Дело*, док период од 1960. до 1968. године Ђорђевић Вуковић именује као „доба у знаку обнове за књижевну традицију”, што значи афирмацију модернистичког наслеђа и идеје семантичке аутономије текста (Вуковић 1983: 355).

Када се анализира књижевна критика објављивана у *Студенту* током 1968. године, она се најједноставније може описати као структуралистичка у приступу. Било да се ради о приказу домаћег романа, на пример, када Марко Недић пише о недавно објављеном (1967) роману Михаила Лалића *Последње брдо* (13/1968: 11), или страном фикцији, када Гвозден

¹¹⁷ Међу Лалићевим међуратним приповеткама, ова се, заједно са приповетком „Бресква”, издваја по томе што тематизује савременост и урбану средину (Ивановић 2001: 152). Аутор је, међутим, сматрао недовољно књижевно успешном, због чега је није уврстио у своју прву збирку приповедака *Извидница: приповјетке* (1948).

Ерор у тексту „Између интелекта и емоција” пише о роману, чији је аутор Саул Белоу Херцог (11/1968: 6), књижевном делу приступа се поглавито из угла лингвистичко-стилистичке анализе и теорије приповедања. Штавише, Александар Илић, пишући о књизи Тода Чолака *Портрети из новије хрватске књижевности*, чији је став исказан већ у наслову „Књига заблуда”, бескомпромисно критикује *теорију одраза*, односно друштвено-историјску контекстуализацију као примарну за тумачење и вредновање књижевног текста (9/1968: 6). Такође, *теорија одраза* не подразумева само не-дијалектички однос фиктивног и фактуалног, већ почива и на премиси да су „против правилно схваћене тенденциозности у уметности били само формалисти и реакционари” (Павлов 1947: 63). Тиме је одсудна моћ уложена у руке инстанце која арбитрира шта је је тенденциозно на „исправан начин”.

Овде треба напоменути да се се од друге половине шездесетих година прошлог века књижевна критика на страницама *Студента* јасно диференцира у односу на теоријске текстове, а да ове групе текстова, заједно са оригиналним поетским и прозним радовима углавном неафирмисаних аутора, као културна рубрика, чине, заједно са информативним садржајем и хумором (вицеви, сатира, карикатура), осовину програмске концепције студентских гласила, која је установљена још од прве Конференције за штампу у организацији редакције *Студента*, одржане у марту 1957. године. *Студент* је током 1968. године најчешће објављивао поезију још увек непризнатих песника, попут Предрага Чудића, Ибрахима Хаџића, Милана Милишића, те прозу Мирослава Јосића Вишњића, Видосава Стевановића, Милисава Савића, Елвире Рајковић, Милице Мићић и Митка Манџукова. Изузетак је последњи редован број пре летње паузе, будући да студентска штампа није излазила током лета, где је, с поднасловом „Успон српске поезије”, објављена „Вучја земља” Васка Попе, и то на насловној страни, а не на средњим страницама иначе резервираним за књижевност (*Student*, 16,17/ 1968: 1). У једанаестом броју исте године, такође на првој страни, објављене су и Попине песме „Последње уже”, „Звездознанчева смрт” и „Мудар троугао”, поводом тога што је Попа награђен Државном аустријском наградом за поезију. Даље, важан је и податак да, према извештајима која су студентска гласила при универзитетским центрима – *Студент* (Београд), *Студентски лист* (Загреб), *Наши дани* (Сарајево), *Tribuna*, *Katedra* (Љубљана, Марибор), *Index* (Нови Сад) – подносила Информативно-пропагандном центру при Савезу студената Југославије, уметнички прилози (књижевни и ликовни) чине трећину њиховог укупног садржаја.¹¹⁸

Када се упореди политика књижевности *Студента* из 1937. и 1968. године, као граничних година, године покретања *Студента* и године у којој ће опозициони садржаји и уредничка политика галванизовати процес познат као „Случај *Студент*”, који кулминира распуштањем редакције помоћу „дуготрајне кампање која му је приписивала тероризам” (Мољковић 2008: 212), може се извући неколико закључака. Ипак, истицање ових паралела могуће је само уз уважавање чињенице да су контексти Краљевине Југославије, у којој *Студент* излази полулегално и 1940. престаје да излази под притиском цензуре, и социјалистичке републике Југославије, где *Студент*, неколико месеци пре јунских демонстрација одликован Одреном братства и јединства по Указу Јосипа Броза Тита (*Student*, 13/1968:1), излази у издању Савеза студената Југославије, практично неупоредиви. То се посебно односи на стратешку улогу *Студентовог* критичког и

¹¹⁸ АЈ – ССЈ – 145 – 66 – 275, 276, 277.

опозиционог карактера у оквиру студентског покрета у Краљевини Југославији и у СФРЈ. Не мање важно, структура омладинских организација се у те три деценије драматично изменила.

Најпре, *омладина* у међуратном периоду представља *авангарду* антифашистичког покрета на универзитетима, тј. *авангарду напредног студентског покрета*. Превазилажење организационог модела марксистичког кружока јесте важно место његове саморефлексије. У чланку програмског карактера под насловом „Новим студентима” каже се следеће: „Од привилегисаног, издвојеног дела омладине студенти су постали поново, по своме положају и интересима, њен саставни део: од малих студентских група које су схватале своје задатке и развијале њима сходну активност, настали су данас велики студентски покрети, који обухватају масе студената у напорима за остварење њихових права, права читаве омладине и народа” (*Студент*, 7/1937:6).

Дакле, помало парадоксално, *авангардни* карактер ове омладине, схваћен као способност предвођења једног широког антифашистичког покрета, изражава се у способности омасовљавања студентског покрета, те у превазилажењу ускогрудости и ограничених домета *скојевске* политике из периода пре формирања Акционог одбора стручних студентских удружења на Београдском универзитету (1934).

Студентски покрет из 1968. године пак јесте артикулација незадовољства *авангарде* „најамне интелигенције”, како је то у тексту „Улога интелигенције и неке претпоставке реформе универзитета” формулисао уредник *Praxisa* Руди Супек (*Praxis*, 3/1969: 560–581). За Супека, ова формулација начин је да одговори на питање због чега су универзитети, „као најзначајнији центри одгоја модерног грађанина”, широм света такође постали предмет критике и протеста. Такође, у периоду од 1937. до 1968. студентске организације прошле су кроз низ трансформација. АОССУ је фигурирао као једно од језгара Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ). Припајањем СКОЈ-а и УСАОЈ-а 1948. године настаје кровна савезна организација Народна омладина Југославије. Ова организација ће 1963. променити назив у Савез омладине Југославије, чији је део и Савез студената Југославије. Ипак, успостављање паралеле између две граничне године у историји *Студента* утемељено је у томе што је уредничка политика, када је реч о књижевности, увек пратила начело програматичности, што је историјска карактеристика левичарске штампе у погледу разумевања улоге књижевности у револуционарној теорији и пропаганди, која се не може свести на пуку поучност. Као што је већ објашњено, програматичност се може разумети као један вид уредничке стратегије, где се сваки прилог у часопису бира тако да кореспондира са теоријско-идеолошким системом који уредништво заговара и практикује (Андоновска 2019: 24).

Институционализација омладинских организација, те велика формална моћ¹¹⁹ која је приписивана *омладини*, без упоришта у реалним активистичким донетима, довели су до потпуне пацификације покрета. Отуда не чуди што је на насловној страни у првом

¹¹⁹ У таквој констелацији студентска штампа и студентске организације неретко су за „кадрове” значиле тек једну развојну фазу у каријери партијског функционера. Један од њих је и Пера Ивачић, потпредседник Централног одбора Савеза студената Југославије током Прве конференције за студентску штампу у Југославији (1957), који је 1968. године био директор и главни уредник Танјуга, задужен за цензурисање информација о студентској побуни (Klasić 2018: 122).

ванредном издању *Студента* од 4. јуна 1968. најављено поновно стварање студентског покрета.

Заговарање семантичке аутономије текста у датом историјском тренутку, када се критичка јавност на Београдском универзитету гласно изјашњава против стаљинизма у култури и друштву, захтевајући слободу од „идеолошких скаски”, јесте битна ставка у борби за слободу изражавања. У расправи о проблемима културног живота, као једне од тема на полемичком репертоару *Студента* у 1968. години, Никола Милошевић у „Нацрту теза о проблемима културног живота”, подсетимо се, закључује:

„И једно и друго – и настојање да се нечија уметничка активност онемогући због политичких оптужби, и затварање очију пред етичким манама насупрот отварању очију пред политичким недостацима, обележје су оног што је у историји новијег времена остало познато под именом стаљинизам.” (*Student*, 18/1968: 3)

Дакле, паралела која се између *Студента* из 1937. и *Студента* из 1968. може поуздано успоставити јесте јединство књижевног и политичког програма, иако је, треба потцртати, реч о битно другачијим концепцијама. Тридесетих година тај програм био је антифашизам и у оквиру њега културна политика Народног фронта. О специфичностима те (културне) политике пише историчар Ђорђе Станковић:

„Улога Иве Лоле Рибара и других студената-комуниста из грађанских слојева уопште се не може схватити управо без темељног проучавања политике Народног фронта и постепеног напуштања ускокласног догматизма КПЈ. Говорити са резервом о укључивању у покрет припадника других класа и слојева и проширивање социјалне основе револуције – не значи ништа друго до оспоравати политику Народног фронта које је КПЈ управо на Београдском универзитету најдоследније спровела.” (Станковић 1983: 169)

То значи да се један важан аспект студентског авангардизма из предратног периода састојао из умећа примене политике Народног фронта као политике широких савеза *прогресивних* снага против фашизма, коју у датом тренутку диктира Коминтерна. Такво умеће филозоф Ернст Блох (Ernst Bloch) у говору на отварању Корчуланске летње школе, чија је тема, поводом сто педесете годишњице Марксовог рођења, била „Маркс и револуција” (1968) назива „оживљавајућим моралом марксизма” (*Praxis*, 3/1969: 8). Тај стваралачки аспект очитује се, пре свега, у начину на који је захтев за аутономију универзитета артикулисан тако да повезује општи захтев за социјалном револуцијом са конкретним елементима студентског и универзитетског живота. У лецима, брошурама и прогласима студентског покрета на Београдском универзитету у периоду од 1937. до 1941. године на различитим местима јавља се једна иста поента – наглашава се специфичност студентске жртве као гарант студентског јединства. Или, речима самог пропагандног материјала – „Крвљу запечаћено, у ватри борбе испробано студентско јединство остаје несаломљиво и ваља се као гранитни стег у сусрет бољој будућности ломећи све препреке”¹²⁰.

¹²⁰ „О јединству”, стр. 2. АЈ, НСП, К – 4, 421.

Специфичност студентске жртве односи се, наравно, на убиство Мирка Срзентића и Жарка Мариновића, о којима се на страницама *Студента* писало као о борцима палим у борби за аутономију универзитета („Сетимо се 1.02. 1935.“, *Студент*, 10, 11/1938: 1). Кључне речи покрета из 1968. године такође су биле *авангардизам* и *аутономија универзитета*. Пре Другог светског рата у Југославији су, као студентски листови, били активни *Студент* на Универзитету у Београду и *Нови студент* Свеучилишта у Загребу.

После Другог светског рата, *Нови студент* обновљен је као *Студентски лист*, а 1949. основани су и љубљанска *Tribuna* и скопски *Студентски збор*. Затим следе *Наши дани* у Сарајеву (1953) и *Index* у Новом Саду (1958). Издавачи ових гласила били су универзитетски одбори при Савезу студената Југославије, а, као што је већ речено, редакције студентских листова редовно су се, почев од 1957. године, састајале једном годишње како би разговарале о концепцијама и принципима заједничким за ова гласила, на којима је и скицирана физиономија студентског листа, која подразумева информативни, културни и хумористички део. У Закључцима са Четврте конференције студентске штампе као један од њених задатака издваја се и „изградња универзитетске јавности као гласила најмасовнијег органа самоуправљања”.

Управо је однос универзитетских наставника и студената, као оних који конституишу *универзитетску јавност*, кључан да би се разумео историјски значај спреге између омладинског авангардизма и идеје аутономије универзитета. Једна битна димензија односа професора и студената тиче се афирмације идеје аутономије, а други важан аспект односи се на тумачење карактера сукоба између студентског покрета и партијске бирократије као питања смене генерација, што је чест оквир за разумевање догађаја из '68 (Bloch 1969, Klasić 2018). Поред већ поменутог Николе Милошевића, током 1968. на страницама *Студента* чују се полемички ставови асистената и професора Филозофског факултета у Београду – Драгољуба Мићуновића, Светозара Стојановића, Љубомира Тадића, Војина Милића, Загорке Голубовић, Миладина Животића, Михаила Марковића – где су сви поменути, с изузетком Мићуновића, чинили редакцијски савет *Praxisa*. Спектар идеја о којима се расправља је широк – могу ли студенти заменити радничку класу као авангарду револуције (Dragoljub Mićunović, „Studenti i proletarijat”, *Student*, 16,17/1968:1), изазови културног развоја, продубљивање класних неједнакости у социјализму (Svetozar Stojanović, „O primitivnom komunizmu”, *Student*, 18/1968: 1).

Но за почетак, треба се запитати одакле потичу поређења са тридесетим годинама прошлог века. Такве инсинуације налазимо и у ванредним бројевима *Студента*, где упечатљива репортажа Кемала Курспахића о полицији која је „немилосрдно уживајући у својој моћи” батинала студенте и професоре, садржи инсинуацију и оптужбу у самом наслову – „Суровије него пре рата” (*Student*, 4. 6. 1968: 3). Такође, приметно је и оживљавање речника предратног омладинског покрета на Београдском универзитету – говори се о напретку, прогресивним снагама, аутономији универзитета. Упад полиције на Филолошки факултет током демонстрација против рата у Вијетнаму, где се покрет „одоздо” отео партијској контроли, из марта 1968, што је догађај који у документацију о јунским протестима укључује и прво издање ових докумената у сарадњи редакција *Praxisa* и *Студента* (*Praxis*, 1,2/1969), свакако је допринео томе да се отворено испостави захтев за аутономију универзитета.

Иако покушава да оспори тезу да „праксис-филозофија” и ангажман професора Филозофског факултета имају велики утицај на студентски покрет, Михаел Колтан (Michael Koltan) указује на то да је тзв. сукоб генерација првенствено историјског, а не биолошког карактера, јер се заправо радило о конфликту „специфичних, повијесно детерминираних искустава”. Другим речима, постојање државе благостања, упркос економској кризи, предратне генерације схватале су као компензацију за трауму Другог светског рата, а „за разлику од својих родитеља млади нису благостање интерпретирали као заслужену награду, него као мито за друштвену пасивност” (Koltan 2012: 148–177).

Проблем генерацијског сукоба отворено је именован још почетком 1968. године. У тексту „О сукобу генерација у Југославији” из седмог броја *Студента* Манојло Броћић истиче да је доминирала и да доминира „идеја револуционарног континуитета и јединства генерација” (3). Будући да је свест о томе да институције југословенског друштва баштине легитимитет на темељима Народноослободилачке револуције била и даље дубоко уврежена, реторика којом се успостављао континуитет са предратним студентским покретом била је заправо стратегија прибављања легитимитета. Захтев за аутономију универзитета, поред тога што је у овој епохи представљао могућност практичног отпора партијско-бирокупатском ограничавању слободе изражавања, био је фундаментални концепт помоћу кога је студентски покрет на Београдском универзитету током 1968. године покушао да премости јаз између демократског легитимитета својих захтева и револуционарног континуитета, на чију је репрезентацију власт имала монопол.

У тексту „Пролегомена за социолошко истраживање друштвених сукоба”, објављеном у заједничкој документацији *Praxisa* и *Студента*, Небојша Попов инсистира на томе да се конфликт из '68. не може интерпретирати као сукоб између интелектуалне омладине, с једне, и друштва, с друге стране, већ да је реч о сукобу *унутар друштва* (Роров 1971: 15). Покушавајући да властити легитимитет посредује као облик револуционарног континуитета, студентски покрет заправо је настојао да себе позиционира као интегрални део, а не *отпаднике од социјалистичког друштва*. Отуда посезање за идејним и реторичким арсеналом из тридесетих година прошлог века.

6. 4. ЗАОКРЕТ ОД КРИТИКЕ КА ТЕОРИЈИ

Један од закључака који се може извести јесте да је *омладински авангардизам* имао важну улогу у граничним тренуцима у историји омладинске периодике, као и да је пресудно утицао на њен књижевни и културни програм. Другим речима, авангардизам, као најшире речено, културно-организациона парадигма која почива на чврстој уверености у трансформациони потенцијал организованих студенткиња и студената, јесте конститутивни елемент омладинске културе и омладинске штампе у периоду од 1937. до 1968. године.

Ако пођемо од тврдње Ђорђија Вуковића да је један од најважнијих задатака историје периодике да реконструише „сплет улога од којих зависи њено излагање” (Вуковић 1983: 361), онда је логично запитати се који још концепти, попут авангардизма, утичу на оно што се може препознати као *омладинско* у омладинској периодици. Од међузависности тих појмова и њиховог односа према развоју жанрова омладинске периодике зависи и одговор на питање да ли се раздобље 1937–1968. може третирати као самосвојна етапа у историји омладинске периодике.

Омладински авангардизам између два рата доделио је посебан значај идеји универзитетске аутономије, уписавши је у именски регистар антифашистичког наслеђа. Враћајући се том наслеђу, омладински авангардизам из 1968. године допринео је развоју полемичке културе. О значају који је дебата имала за редакцију *Студента* говори неколико примера. Наиме, у тексту „Научници и властодршци” професор српске књижевности Миодраг Поповић изнео је став да је потенцијално припајање Института за теорију књижевности и уметности Филолошком факултету у Београду израз лоше научне политике, која се заснива на уверењу да су само запослени на универзитету способни да се баве науком (*Student*, 8/1968: 1). Редакција *Студента* је у „Белешкама уз текст професора Поповића” објавила следећи позив:

„Студент сада позива и остале наставнике Филолошког факултета и сараднике Института да изнесу своје мишљење о природи овог спора. Посебно позивамо др Душана Пухала, др Ива Тартаљу, др Ивану Богдановић, др Димитрија Вученова, Ваца Милинчевића и Јована Деретића.”

У наредна три броја штампани су одговори Ива Тартаље, тада доцента за теорију књижевности на Катедри за општу књижевност Филолошког факултета у Београду („Izvolite u Institut”, *Student*, 9/1968: 3), Иване Богдановић, у датом периоду такође доценткиње за теорију књижевности на овој катедри („Do žične rasprave je došlo pri izboru saradnika”, *Student*, 10/1968: 3) и Душана Пухала, професора англистике и вршиоца дужности директора у Институту за књижевност и уметност од 1966. до 1970. године, тада Института за теорију књижевности и уметности. Пухало закључује да се у „институту ништа посебно не дешава – људи раде, ко горе ко боље, као и другде. Институт се мучи да попуни кадар, као и многи други. Институт је увек у финансијској неизвесности, као и сви други” („O ljudskim suštinama”, *Student*, 11/1968: 3).

Сама дебата, дакле, није садржала закључке који по значају превазилазе контекст датих догађаја (однос Филолошког факултета и Института за књижевност и реизбор Александра Петрова у звање сарадника), будући да су све троје наставника Филолошког факултета и сарадника Института сматрали да је предлог за пријапање Института Факултету настао из разлога неразвијене кадровске и административне инфраструктуре (недостатка научника и администрације који би Институт водили као независну институцију), а не као последица намере „властодржаца” са Универзитета да ограничи самоуправна права запослених у Институту.

Но оно што је недвосмислено важније од садржаја ове дебате за развој полемичке културе јесте чињеница да је редакција *Студента* расправу између различитих ентитета *универзитетске јавности* перципирала као неизоставни део расправе о јавном добру. То се види из закључне напомене „Белешке уз текст професора Поповића”:

„Јавна дискусија о Институту је, по нашем мишљењу, потребна. Ако се професори Филолошког факултета и сарадници Института не могу сагласити приликом оцењивања појединих људи, или научних пројеката, ако се не могу нагодити о личним позицијама у Институту, ако један другог на научном плану оповргавају, ето, заиста довољно разлога да се разговор води и изван сале за седнице. Јер, они нису једини који о томе треба да одлучују, као што нису ни једини који би могли да раде у Институту. Институт је потребан. То најпре треба имати на уму.” (*Student*, 8/1968: 3)

Даље, дебата која је имала дубље књижевноисторијске импликације односила се на издавачку политику омладинских културних институција према младим, неафирмисаним ауторима. Часопис *Видици* биће оптужен да само декларативно охрабрује и подстиче младе ауторе да објављују. Поред тога што је био члан члан редакције, а потом и главни уредник *Студента*, Ђорђије Вуковић био је истовремено и уредник другог кола едиције часописа *Видици*, у којој су објављене прве књиге младих прозаиста (Марко Недић, Видосав Стевановић, Мирослав Јосић Вишњић, Милисав Савић, Митко Манџуков), есејиста (Бошко Ранисављевић) и песника (Ибрахим Хаџић, Предраг Чудић, Милан Милишић, Милутин Петровић). *Студент* је пак објавио и текст „О *Видицима*”, аутора Србе Игњатовића, у коме Игњатовић оптужује редакцију *Видика* да поступа лицемерно, јер је објављивала појединачне радове поменутих аутора, али није објавила књиге у целини (16, 17/1968: 6). У расправу ће се укључити и Никола Вишњић и Мирољуб Тодоровић, уредник и секретар редакције *Видика*, а Ђорђије Вуковић ће у тексту под насловом „Једино остаје незадовољство – напомена уз текст О *Видицима*” најавити објављивање спорних издања у 1970. години, указујући да се није радило о дволичности редакције него о изменама издавачког плана (6).

Из ових примера може се закључити да је *Студент* спроводио уредничку политику која је подржавала сукоб мишљења и оштру полемику, при чему је слобода опонирања била сразмерно важнија у односу на питање конструктивности и целисходности аргументације.

Однос професора и студената као *универзитетске јавности* развијао се с обзиром на ту полемичку културу, која је на страницама *Студента* крајем шездесетих година прошлог века била изнимно жива. Док је у периоду пре Другог светског рата позивање на јединство и сарадњу између студената и професора било тактичког карактера, у циљу осигуравања

политике Народног фронта („Пример сарадње професора и студената”, *Студент*, 10,11/1938: 3), овде је реч о једном стратешком јединству. Но, не треба изгубити из вида да је ово стратешко јединство, као својеврстан преседан у историји Београдског универзитета, временски врло ограничено.

У студију *Contra fatum: случај групе професора Филозофског факултета у Београду 1968–1988* (1989) Небојша Попов уврстио је и интервјуе са наставницима Филозофског факултета, сарадницима и члановима редакцијског савета *Praxisa*, против којих су, од јунских догађаја 1968. до њиховог отпуштања са факултета 1974, вођене и медијске кампање и судски поступци. Након двадесет година од почетка сукоба са влашћу, Загорка Голубовић закључује: „Та чињеница, да је држава јавно признала укидање аутономије Универзитета, која је старија од самоуправљања, била је недвосмислен доказ о томе да је југословенско друштво пропустило шансу да се дубље трансформише и ослободи бремена стаљинизма” (Роров 1989: 393). Миладин Животић дели ово становиште, али вишегодишње одолевање наставника и студената, против којих су такође вођени прекршајни и кривични поступци у назначеном раздобљу, види као моралну победу универзитетске јавности:

„Филозофски факултет је седам година одолевао суманутим притисцима бирократских моћника да уместо њих обави ‘самоуправним путем’ прљави посао екскомуникације својих колега. Ова морална победа је оно наслеђе које омогућава борбу за повратак аутономног универзитета, ослобођеног од бирократске контроле.” (Исто: 401)

Врухац сазревања и јачања универзитетске јавности јесте период од 1968. до 1971, док период континуираног одолевања притисцима 1971–1974. године представља раздобље борбе за опстанак *неподобних* – и научне периодике и студентске штампе. Након укидања финансијских средстава *Praxisu* (1974), те након што ће полемика и критика у омладинској периодици постепено, упркос првобитно бурно исказаном револту и протесту, губити на снази у периоду од 1971. до 1974, заустављен је пробој универзитетске јавности, заједнице наставника и студената, као особеног места интелектуалног, културног и социјалног отпора. То ће нарочито доћи до изражаја у начину на који се редакција *Студента* осврће на власититу друштвену улогу и револуционарну традицију. У освит јуна 1968, када Титовим указом редакција бива награђена Орденом братства и јединства, она поручује да су задаци које себи поставља – „задаци свих прогресивних људи” – односно „изградња критичке и револуционарне свести студената” (*Student*, 11/1968: 1). *Студентов* рођендан 1974. године пак редакција обележава прилозима неколико бивших уредника – првог уредника Богдана Пешића, затим Гојка Милетића (1959), Ђоке Стојчића (1961–1962), Небојше Драгосавца (1964–1965) и Радета Кузмановића (1966–1967) – изостављајући уреднике из периода 1968–1973, упркос њиховом доприносу борби за слободу штампе.

Логично, изоштравање критичког мишљења и оживљавање револуционарног, иконоборачког духа, посебно током 1968. године, било је праћено истицањем оних гласова који су били спремни да критички анализирају наставно-научне процесе на универзитету као део ширих културних и друштвених тенденција.

Светозар Стојановић у тексту „За другачију наставу”, објављеном у тринаестом броју *Студента* 1968. године, истиче да „наставник који не подстиче студенте да

самостално и критички мисле о научним чињеницама – није на нивоу савременог универзитетског професора” (1). Солидарност студената и професора иницијално је подстакнута не само упадом полиције на Филолошки факултет него и заједничком подршком отпуштеним професорима и са факултета избаченим студентима у Варшави.

Српско филозофско друштво, где су се окупљали представници „праксис-филозофије” са српске стране, организовало је дискусију на тему положаја марксистичке мисли у социјалистичким земљама. Будући да је Универзитетски комитет Савеза комуниста избегавао да, под изговором немешања у унутрашњу политику других држава, експлицитно осуди прогон чланова академске заједнице у Варшави, који је садржао и отворене антисемитистичке аспекте (под егидом антиционизма), с изузетком *Књижевних новина*, под уредништвом предратног учесника напредног студентског покрета Танасија Младеновића, омладинска периодика била је практично једини форум где су се супротстављена мишљења могла слободно износити као предмет дискусије. Дакле, садејство особеног историјског развоја омладинске штампе и артикулације идеје аутономије универзитета као саставног дела антифашистичког наслеђа, у југословенском случају, допринело је томе да се професори и студенти нађу са „исте стране барикада”.

Историчар Хрвоје Класић то објашњава овако:

„Док су у источноевропским земљама студенти у професорима видјели најдоследније заговаратеља напретка и демократизације, на Западу је професорска ‘каста’ била симбол застарјелог режима који је требало мењати”. Тако су студенти на Сорбони оптужили своје професоре да је једина модернизација која их занима модернизација полиције (Klasić 2018: 101).

Модернизација и напредак, дакле, поново постају круцијалне идеје и кључне речи омладинског активизма. У међуратном раздобљу, у историјској епохи стаљинизма, појмови *напредног* и *прогресивног* били су део модернизацијског дискурса и одговора на фашизам, који је термине модерност и модернизација *a priori* одбацивао као „декадентне”, односно као „буржоаску идеологију”. У дискусији коју је организовало Српско филозофско друштво (учесници: Никола Милошевић, Војин Милић, Драгољуб Мићуновић, Радивоје Давидовић, Светозар Стојановић, Вуко Павићевић, Радмила Стојановић, Миладин Животић и Загорка Голубовић), објављеној у изводима у *Студенту*, Загорка Голубовић изјављује да „Напредне снаге социјализма свих земаља морају пружити подршку оним снагама које због борбе за напредак бивају прогањане и у крилу самог социјализма” („Šta se dešava u Poljskoj?”, *Student*, 13/1968: 6–8).

Напредак и модернизација друштва и универзитета који се овде заговарају утемељени су на начелима отворене дебате, односно на супротстављању стратегијама етикетирања и искривљавања аргумената, којима је режимска штампа попут *Борбе*, *Политике*, *Политике експрес* и *Вечерњих новости* неретко прибегавала. Усаглашеност око ових принципа није подразумевала апсолутну идејну и идеолошку унисоност. Она пак јесте подразумевала да критичка јавност на Београдском универзитету функционише као *интерпретативна заједница*, ако интерпретативну заједницу одредимо као „колектив(итет) који дели стратегије за тумачење, коришћење и укључивање у комуникацију о медијском тексту” (Lindlof 2002: 64).

О принципијелној повезаности између *Студента*, *Praxisa* и других омладинских и студентских гласила говоре и оптужбе које су им се стављале на терет, будући да организатори протеста, професори Филозофских факултета и редакција *Студента* нису били једини актери који су били изложени одређеном степену бирократске репресије. Наредна, 1969. година протекла је у знаку поступних обрачуна како са *омладинским идејама*, тако и са омладинском штампом. Књига *Трећи јуни 1968*, чији је издавач требало да буде *Студент*, припремљена је и преломљена за штампу. Међутим, на основу писма штампарије штампарско-графичког предузећа „Глас” сазнајемо да је штампање обустављено, јер је Универзитетски одбор Савеза студената укинуо финансијску потпору (*Jun – lipanj 1968. Dokumenti*, 1971: 471).

Једно од последњих поглавља у заједничкој збирци докумената *Студента* и *Praxisa* носи наслов „Омладинска и студентска штампа”, где су забележени притисци који су довели до смена и оставки у редакцијама *Полета*, *Сусрета*, *Tribune* и *Наших дана*. Две кључне оптужбе које повезују све ове актере, на равни реторике, тичу се „лажног авангардизма” и „критике свега постојећег”. Потоња формулација је, као што је већ речено, цитат из Марксовог писма Арнолду Ругеу, који ће се наћи на насловници последњег редовног броја *Студента* пре летње паузе, у част сто педесете годишњице Марксовог рођења.

Након објављивања текста „Друже главни” Азиса Кадрибеговића (15. 4. 1969), судски је забрањена дистрибуција листа *Наши дани*. Председништво Конференције Савеза омладине БиХ и Градска конференција Савеза омладине Сарајево реагују на следећи начин:

„Подржавајући ангажованост омладинске и студентске штампе у нашем друштвеном животу, истовремено изражавамо своје неслагање и одлучно ћемо се борити против монопола група које у име демократије, служећи се радикалним фразама и лажним авангардизмом, отуђују омладинску и студентску штампу од утицаја широког чланства Савеза омладине и Савеза студената.” (*Jun – lipanj 1968. Dokumenti* 1971: 456–457)

Подсећања ради, органи Савеза студената Београда су распуштање редакције *Студента* почетком 1970. године овако образложили:

„Редакција није имала довољно снаге да се одупре разним искушењима лажног авангардизма. Она је, на пример, допуштала да се на страницама листа појављују дисквалификације све остале штампе као ‘булеварске’. За Савез комуниста је неприхватљиво да било која група грађана или друштвена средина својата за себе монопол на истину (парола како је Студент једини слободни и револуционарни лист у земљи...итд.)” (Мољковић 2008: 23–24)

У сличном маниру и редакција *Сусрета* оптужена је да ради против омладинске организације, односно да је „превазишла ниво београдске омладинске организације” (*Jun – lipanj 1968. Dokumenti*, 1971: 460). Изјава поводом распуштања редакције *Сусрета*, у духу солидарности и одбране полемичких слобода, објављена је у шеснаестом броју *Студента* из 1969. Но, важно је рећи и да критички одјек студентског покрета није напросто утихнуо након свих ових обрачуна.

Почетком 1970. године оснивају се *Идеје: часопис југословенских студената*. У његовим оснивачким документима, који се налазе у архивској документацији Комисије Председништва ССЈ за координацију информација, као главни задаци пред новим студентским гласилом издвајају се захтев да „до изражаја долази различитост схватања”, „убојитост писане речи” и „отвореност за младе ауторе”.¹²¹ *Идеје* ће у наредних неколико година објавити теоријске темате значајне за расправу о студентским покретима и њиховој историји. Први у низу биће „Документи студентског покрета Италије” (2/1970), затим темати „Революционарни покрет и револуционарно мишљење” и „Идеја универзитета” (3, 4/1978). Студентска штампа задржала је интелектуални престиж, који је великим делом заиста и дуговала оном што се на састанцима партијских органа осуђивало као „интелектуалистички авангардизам”. Примера ради, текст Драгана Лаловића из првог броја *Идеја* 1972. године јесте један од првих покушаја теоријског промишљања узрока национализма у покрету хрватских „свеучилиштараца”, док сам аутор именује текст Жарка Пуховског „Филозофија политике новог стања”, објављен у *Praxisu*, као пионирски подухват на том пољу (Lalović 1972: 76). *Идеје* су пример студентског гласила које од почетка излази као теоријски часопис, не ослањајући се на модел студентског листа доминантан у периоду од 1937. до 1968. године. Њихова специфичност у историји омладинске периодике, без обзира што је истовремено и симптом пораза омладинског покрета као друштвено-политичког актера, такође је производ иконокластичног духа студентске побуне и њених теоријских предилекција. Бранислав Јаковљевић у студији *Уметност одлуке: перформанс и самоуправљање у Југославији 1945–1991*. ову амбиваленцију, коју *Идеје* отеловљују, интерпретира у светлу чињенице да је овај часопис отворио и промовисао нове могућности у погледу систематичне рецепције француског структурализма:

„Слободна студентска штампа која је представљала једну од главних тековина протеста 1968. била је у суштини уништена. Посматрано уназад, величина тог губитка често из опште слике искључује мале победе које је извојевао студентски покрет. Док су друштвене и политичке организације на локалном нивоу (град, република), које су биле издавачи *Студента* и *Видика* настављале с притисцима над њиховим редакцијама, Савез студената Југославије са седиштем такође у Београду покренуо је 1970. часопис *Идеје*, који је убрзо постао интелектуална алтернатива етаблираним филозофским и књижевним часописима, али и онима посвећеним критичком марксизму као што су *Praxis* у Загребу и *Filosofija* и *Гледишта* у Београду. *Идеје* су наставиле с објављивањем чланака који преиспитују наслеђе 1968. и у Југославији и у иностранству. Сем тога, унеле су у критички дискурс у Југославији тон који није био присутан у другим академским часописима, радовима пре свега из корпуса француског структурализма или онима који су били под његовим утицајем.” (Jakovljević 2019: 175)

За *Студент* је један од начина излагања на крај са новонасталом кризом био окретање теорији. Овде се вреди подсетити увида Терија Иглтона да теорија ступа на историјску позорницу онда када је то и могуће и неопходно, односно у тренутку када се, услед сламања традиционалних оправдања за одређене друштвене и културне праксе, јавља потреба за новим облицима њихове легитимације (Eagleton 2005: 90). „Промена

¹²¹ АЈ, ССЈ – 145 – 72 – 308.

курса”, када је реч о *Студенту*, сигнализирана је већ првим септембарским бројевима из 1968. године, тј. увођењем нове теоријске рубрике „Поново прочитати”, где се прештампавају раније објављени теоријски текстови. Први чланак објављен у тој рубрици јесте чланак знаковитог наслова „Доминација медиокритетства унашој друштвеној елити” Мирослава Живковића (*Student*, 28/ 1968: 3). Током седамдесетих година у *Студенту* су такође објављивани теоријски темати, углавном из филозофије и социологије, међу њима и темат „Жена је човек”, који се бави тада новим феминистичким покретима на Западу (*Student*, 9/1976). Овај заокрет ка теорији није умањио интересовање за полемику и критику, али је умањио њихову оштрицу, будући да је радикална мисао премештена у политички готово безопасно подручје.

Радикална мисао о друштву, праћена одговарајућим књижевним програмом, у омладинским је часописима прешла пут од оснивања *Студента*, као типолошки јединственог гласила, које у себи сјединило модел партијских новина и културног подлистка, до форме која се све више приближавала моделу теоријског часописа.

Покретање *Идеја* јасно упућује на ову тенденцију у потоњем историјском развоју омладинске периодике. *Студентова* авангардна позадина, везана уз његов настанак из једног историјски специфичног облика универзитетске јавности, постаје поново и друштвено-политички делатна у студентском покрету из 1968. године.

Другим речима, идеја омладинског авангардизма, захваљујући којој је концепт аутономије универзитета очуван као саставни део интелектуалног регистра антифашизма, била је конститутивна за омладинску периодику у периоду од 1937. до 1968. Стога је историја омладинског авангардизма у овом периоду прича о томе како је *Студент* постао и престао да буде „весник револуције и један од њених изворних докумената” (Arsić 1978: 323). Узевши у обзир да је, као што је већ напоменуто, форма „дебелог часописа” служила не само као средство уобличавања културних и друштвених програма радикалне интелигенције него и као сигнал кардиналних промена у културном животу (Sher 1975: 52)¹²², покретања *Идеја* уистину потврђује почетак нове етапе у историји омладинске периодике у Србији и у Југославији. Развој догађаја након протеста 1968, где се као кључни догађаји могу издвојити разрешење редакција омладинских листова (*Студент*, *Сусрети*, *Наши дани*, *Tribuna*) и покретање часописа *Идеје*, стога упућују на процес у коме се у оквиру омладинске периодике постепено осипају њене специфичне критичко-полемичке традиције, а првенство, уместо критичког, заузима теоријски дискурс. Врхунац развоја и популаризације теоријске мисли, као одјек поновног стварања студентског покрета на Београдском универзитету, дуго након његовог гашења, јесу Мала и Велика едиција *Идеја*, које је уређивала редакција овог часописа.

¹²² Крлежин *Печат и Млада култура* јављају се у периоду „сукоба на књижевној левици”, док почетак дестаљинизације и дебате унутар комунистичког покрета обележава покретање *Нове мисли*, чији су уредници били Вељко Влаховић и Скендер Куленовић, и часописа за теорију друштвених и природних наука *Погледи*, под уредништвом Рудија Супека. Оснивање филозофског часописа *Praxis* може се, узевши у обзир околности које су оснивању претходиле, дакле, разумети, као знамење привремене и краткотрајне победе антистаљинизма и хуманистичког социјализма. Управо је анализа историјског наслеђа и динамике студентског покрета шездесетих неопходна да би се *тријумф теорије*, који часопис *Идеје* утеловљују, контекстуализовао као знак опадања утицаја и критичке моћи студентског покрета.

У оквиру ових едиција објављене су психолошке студије, попут *Основа гешталт-психологије* Жарка Кораћа (Велика едиција) или *Између нормалног и патолошког* Душана Кецмановића (Мала едиција) – али и класици филозофије, на пример, *Ум и слобода* Имануела Канта и *Две расправе о владавини* Џона Лока. Такође, значајно место у овом издавачком подухвату заузима и савремена социолошка мисао, на пример *Млада генерација* Борисава Џуверовића, сарадника *Студента* и *Идеја*, који касније, заједно са Анђелком Милић, постаје уредник *Социолошког прегледа*, или пак *Искушења слободног времена* Ратка Божовића. Не мање важно, видљиво је да је носећа идеја уређивачке политике била, пре свега, субверзивна теоријска мисао. Зато ће се ту наћи и *Егзистенција, реалност и слобода* Миладина Животића (велика едиција), *Масовна психологија фашизма* Вилхелма Рајха (Wilhelm Reich, мала едиција), те *Марксова мисао заједница* Давора Родина. У Малој едицији идеја објављени су и *Разговори с Мирославом Крлежом* Предрага Матвејевића, *Истраживања руског формализма* Владиславе Рибникар Перишић, *По-етика*, есеј Данила Киша. Реч је, дакле, о уредничкој политици која је систематично спроводила у дело идеју свеобухватног хуманистичког образовања. На тај начин су реликти друштвеног покрета, чији је ехо преживео кроз одређене облике теоријске мисли, похрањени као саставни део културног наслеђа *револуционарног искуства* на Београдском универзитету.

ЗАКЉУЧАК

„Суђење *Студенту*” догађај је којим се активност студентског покрета и формално окончава. Карактер преседана у историји омладинске периодике и омладинске културе овај догађај стиче не само због тежине оптужби и театралности с којом су оне, као што се може видети на основу доступних докумената (Мољковић 2008), изрицане. Те оптужбе тичу се *беспоштедне критике свега постојећега* као „основе за фракцијско деловање” и „лажни авангардизам” (Мољковић 2008: 22). Другим речима, иако оптужбе, а нарочито агитаторска реторика која ствара атмосферу страха и алармираности, којом се рад редакције *Студента* означава као антидржавни и антидруштвени у датом тренутку, нису имале упориште у реалности, оне су ипак препознале суштину проблема. У корену отпора и незадовољства младих људи, које је *Студент* артикулисао, налазила се потреба за организованом критичком и опозиционом активношћу.

При томе је књижевност имала вишеструку улогу. Наиме, не само да је универзитетска трибина заживела захваљујући оспоравању *социјалистичког реализма* као обрасца догматског мишљења и подстицаја за опресивно друштвено деловање у послератној Југославији, него је она утицала и на даљи ток књижевне историје и историје идеја. Културне праксе студентског покрета, које је студентска штампа бележила, и чије је спровођење и предводила, поетици и идеологији *социјалистичког реализма* супротставиле су нови тип радикалне реалистичке књижевности – *стварносну прозу* – која је свој почетни импулс и замајац црпела из жанра репортаже. Улога жанра и стратешки значај идеје *семантичке аутономије књижевног текста* у одбрани права макар и на посредну критику друштвених и политичких односа јасно се могу ишчитати из речи којима је Ђорђевић Вуковић, уредник *Студента* током јуна 1968. године, бранио рад редакције:

„Примедба Универзитетског комитета да је редакција врло често потпуно падала на позиције јефтине социјалне демагогије односи се на репортаже објављене у листу. Репортаже смо објављивали према мерилима која важе у литератури, те бисмо критике са тога становиштва врло радо прихватили.” (према Мољковић 2008: 33)

Анализа жанрова репортаже, књижевне критике и полемике у *омладинској периодици* показује да је идеја аутономије текста имала кључну улогу у афирмацији права на критику – естетско-уметничку и друштвено-политичку – те да су ови жанрови своју експресивну моћ деривирали из идеје да је универзитет, чија се јавност конституисала и развијала око *Студента*, место на коме се рађају и преносе нови критички гласови. Та је идеја у конкретном историјском облику заживела и учврстила се у колективној свести кроз борбу *напредног студентског покрета* у другој половини тридесетих година прошлог века. Значај „суђења *Студенту*”, које се одвија на таласу гушења свих критички оријентисаних гласила, стога, не лежи само у начину на који је једна редакција смењена, што је имало бројне последице за омладинску и студентску штампу у целини.

У поговору збирке докумената „Случај *Студент*” Небојша Попов закључује – „Најпре је ликвидирана организација покрета (зборови и акциони одбори). Затим гласила – међу

њима и *Студент*” (Попов 2008: 206). У томе се огледа историјски значај поменутог суђења. Њиме, као и пропратним облицима државне репресије, раскинута је органска веза између омладинског, односно студентског покрета и његових гласила. Ситуација је, уз све контекстуалне ограде, унеколико инверзна у односу на ону из 1937. године, када Иво Лоло Рибар са групом сарадника покреће *Студент*. Тада је *Студент* замишљен као гласило студентског покрета чија је улога да захтеве и културне праксе тога покрета повеже са остатком друштва и масовном мобилизацијом у борби против фашизма. Другим речима, радило се о томе да је једна авангардна група младих интелектуалаца (и интелектуалки), захваљујући *Студенту*, ширила свој покрет и преузела учешће у општим демократским процесима. Импликације таквог подухвата односиле су се на бројне теме и питања: искуство студенткиња и омладинки као чланица *омладинског* односно *напредног студентског покрета*, као што ће се испоставити, представљало је тачку конвергенције комунистичког и феминистичког покрета, чији је резултат нова парадигма еманципације жена, која је сачувана како у омладинској периодици, тако и у народној књижевности о НОБ-у; омладинска штампа органски је повезала специфично универзитетске теме, као што су *аутономија универзитета* и слобода научног рада, са културним обрасцима *социјалистичког хуманизма*, чија је улога била тешње повезивање „свих прогресивних снага” у културној легитимацији антифашизма.

Смена редакције *Студента* је пак означила не само раскидање споне између покрета и омладинске периодике него и крај епохе у којој је та веза била фундаментална за *омладинску периоду* као жанр. Покретање *Студента* у марту 1937. године може се означити као почетак и замајац те епохе. Питања која су у овом истраживању постављена тичу се управо односа између класификације одређене групе периодичних публикација – *Студента*, *Младе културе* и *Младости* – као *омладинских* и ширих, у оквирима књижевне и културне историје, закључака које се из такве типологије могу извести. Другим речима, гашење покрета који је себе разумевао као својеврсну културну, друштвену и политичку авангарду на Београдском универзитету, те пресецање везе између омладинског покрета и омладинске штампе као његовог крвотока, резултирало је постепеним повлачењем или преозначавањем (и дерадикализацијом) жанрова у којима су критичка страст и авангардни, револуционарни карактер тог покрета артикулисани и очувани. То значи да читање *омладинске периодике*, и посебно листа *Студент* као њеног најрелеватнијег представника, у контексту конституисања, развоја и опадања моћи *критичке јавности* на Београдском универзитету може допринети разградњи одређених предрасуда и некритички преузиманих методолошких образаца у писању историје књижевности и историје (књижевне) периодике.

Најпре, још седамдесетих година прошлог века јављају се теоријски погледи који указују на то да је феномене *авангардне* и *социјалистичке књижевности* неопходно посматрати као појаве које имају заједнички извор, тј. као појаве блискије него што се на први поглед чини. Ласло Илеш сматра да се „опћенито може рећи да су социјалистичка књижевност и умјетност у скоро читаву току свога развоја мање или више повезане не само с реалистичким већ и са авангардистичким струјањима” (Пећ 1971: 118). Он затим указује на то како је вештачко супротстављање авангардне и *социјалистичке књижевности* производ догматског разумевања *социјалистичког реализма*, које типолошки супротставља реализам и авангарду, додајући да је и *социјалистичка књижевност*, као и авангарда, усмерена на демонтирање или пак превазилажење идеолошких и естетичких претпоставки „грађанског реализма”, односно реалистичког

романа и приповетке деветнаестог века. Илешово одређење авангарде као „повијесним тренутком увјетованог умјетничког израза очитих супротности модернога свијета, раздобља империјализма и пролетерске књижевности” (Исто: 120) смешта авангарду у контекст коме изворно припада – а то је криза грађанског друштва и бујање револуционарних покрета.

Значењски обогаћујући појам *омладине* и *омладинске књижевности*, које је први пут у историји српске књижевности диференцирао Скерлић у студији *Омладина и њена књижевност*, антифашистичка омладина концентрисана око *Студента*, *Младе културе* и часописа *Младост* допринела је и значењском раслојавању и усложњавању појмова какви су *социјалистички хуманизам*, *социјалистички реализам*, *покрет социјалне литературе* и посредно – појмови *модернизма* и *авангарде*. Сваки од ових појмова носио је са собом и специфично разумевање односа књижевности, а посебно књижевне критике, с једне и колективне еманципације од експлоатације рада и угњетавања на разним основама, с друге стране. То значи да нам анализа *омладинске периодике*, а посебно значења које одредница *омладинско* поседује, нуди модел како изнова контекстуализовати појаве и појмове у култури, који, попут *авангарде* или *социјалне књижевности*, сами по себи ослабљују или укидају вештачку поделу на „унутрашње” и „спољашње” елементе у књижевности, па тиме и тако класификоване приступе њеном тумачењу.

Даље, историја *Студента* и *омладинске периодике* у периоду од 1937. до 1968. године показује да субверзивни и алтернативни културни токови, који у неком тренутку могу постати доминантни, свој пуни смисао и значење добијају тек када се однос „масовне” и „високе” културе, авангардног и популарног реконструише у целини, и то преваходно као однос размене, а не искључиво као однос поларитета.¹²³ Инсистирање на

¹²³ Наравно, не треба сметнути с ума чињеницу да се борба за аутономију универзитета и студентски протести на Београдском универзитету не завршавају 1968. године или, нешто касније, с распадом Југославије. И после тога, а нарочито током деведесетих година прошлог века, Универзитет у Београду био је поприште масовног студентског организовања, чији су се основни захтеви тицали промене режима, односно, свргавања Слободана Милошевића и Социјалистичке партије Србије с власти. Но, и у овом новом студентском покрету, последњем уистину масовном таласу студентских демонстрација (1991–2000), квалитативно другачијем у односу на оне које му претходе, захтев за аутономију универзитета фигурира као битан фактор. Најкраћа хронологија студентских побуна после 1968. године изгледа отприлике овако:

На мартовском студентском протесту 1992. године појавио се захтев да се донесе закон који ће додатно ојачати и заштити аутономију универзитета. Тежина таквог захтева посебно ће доћи до изражаја током 1998. године, када на снагу ступа Закон о универзитету, којим се његова аутономија практично укида. Овај закон довео је и до масовног отпуштања политички неподобних асистената и професора (Томић и Атанасковић 2009: 194–195). Упркос новим формама протеста и захтевима који се све више крећу од културног и друштвеног ка експлицитно политичком садржају, и за ову етапу историје студентског организовања карактеристично је резонување према коме је универзитет не само својеврстан *mise en abyme* друштва него и заматак његове промене. То илуструје и Студентски протест из 1996/1997. године, који избија крајем новембра 1996. године, изнедривши при томе два захтева: 1) захтев за оснивање независне комисије за утврђивање резултата избора и 2) захтев за смену ректора Београдског универзитета.

Даље, двадесет први век донео је нове облике студентских борби. У њих свакако спада и блокада наставе од стране студенткиња и студената. Из такве врсте протеста на Филозофском факултету у Загребу 2009. године (в. *Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu*: 2009), коју покреће побуна против поскупљења школарина и растуће недоступности високог образовања широким слојевима становништва, настао је и данас активан веб-портал *Слободни Филозофски*. Блокаде наставе као метод борбе, о чему нови студентски покрети одлучују на пленуму као облику директне демократије који би, макар у

овој комплементарности јесте битан допринос досадашњих студије модерне периодике (Stead 2016). Напоследку, проучавања часописа не само као извора за књижевну историју већ као прворазредних интелектуалних и културних центара чији покретачки импулс и лежи у жељи да се у историјске токове интервенише омогућава нам да сагледамо не само шта одређене идеје, теме и поетике из прошлости могу значити и данас него и да трагамо за дијалогом „с оним што је у њима тако присутно да можда још увијек није схваћено” (Solar 1975: 753).

На самом крају треба рећи да је омладински/студентски покрет кроз историју односио победу само онда када је био део неке свеобухватне стратегије за радикалну промену и друштва и културе. Један од изазова у овом истраживању био је да се пронађу одговарајући ракурс и језик који би могли да, макар делимично, премосте јаз између савременог тренутка и хоризонта радикалних побуна. Другим речима, да се постави питање о томе шта предочена историјска искуства могу да нам значе када данас размишљамо о аутономији универзитета, критичкој јавности, слободи штампе или праву на радикалну друштвену и књижевну критику. Омладинска периодика која је анализирана у овом раду, као и књижевност која је настајала у мање или више отвореном дијалогу с њом, из времена када су и књижевност и књижевна критика поимане као мисаоно-естетски алати индивидуалног и колективног ослобођења, могу се данас читати и тумачити и као извори инспирације за моделовање појмовног апарата помоћу ког бисмо у будућности могли да (за)мислимо егалитарније и праведније друштво.

теорији, у процес доношења одлука требало да укључи све присутне на пленуму (*Blokadna kuharica* 2009: 8), захватиле су и Универзитет у Београду, посебно Филолошки (2011) и Филозофски факултет (2011, 2014).

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Архивска грађа

Архив Југославије

Антифашистички фронт жена 1945–1953

Збирка Напредни студентски покрет

Савез студената Југославије

Фонд Централног пресбиороа Краљевине Југославије

Државни архив Србије

Збирка песама радничких песника и песника револуције

Збирка Студентски покрет

Историјски архив Београда

Лични фонд Небојше Попова

Збирка Милована Матића Лулета

Документа

Beogradski univerzitet i '68: zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama. Prir. Momčilo Mitrović i Dobrica Vulović. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1989.

Бољшевичка партија и совјетска књижевност: кратак преглед докумената. Загреб–Београд: Ново покољење, 1947.

Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zagreb: Centar za anarhističke studije, 2009.

Žene Hrvatske u borbi i izgradnji socijalizma. Zagreb: Glavni odbor AFŽ-a, 1949.

Jun-lipanj 1968. Dokumenti. [Zbornik dokumenata o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji u junskim danima 1968. godine]. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1971.

Мољковић, Илија (прир.). „Случај” Студент: документи. Београд: Службени гласник, 2008

Savez studenata Jugoslavije i međunarodni studentski pokret. Beograd: Centralni odbor studenata Jugoslavije, 1961.

Периодика

Borbeni student: bilten revolucionarnih studenata iz Jugoslavije. Beč, 1932–1934.

Ideje: jugoslovenski studentski časopis. Београд, 1970–1974.

Jugoslovenske studentske novine: zajedničko izdanje jugoslovenskih studentskih listova. Novi Sad : Index ; Sarajevo : Naši dani ; Beograd : Student ; Zagreb : Studentski list ; Skoplje : Studentski zbor; Ljubljana : Tribuna, 1963.

Глас омладине: орган Савеза комунистичке омладине Југославије у Срему. 1942–1945.

Жена данас: орган Антифашистичког фронта жена Југославије. Београд, 1943–1945.

Млада култура: часопис за књижевност и културу. Београд, 1939–1940.

Млада литература: часопис за књижевност и културу. Београд, 1941.

Млади борац: орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Београд, 1944–1945.

Младост: часопис за књижевност и културу. Београд, 1945–1952.

Народни студент: орган Народне студентске омладине Београдског универзитета. Београд, 1946–1953.

Naša zemlja: priroda, ljudi i problemi. Beograd, 1937–1939.

Омладина [Народна омладина]. Београд, 1947–1952.

Студент: орган стручних, економских и културних студентских удружења на Београдском универзитету 1937–1940. Београд, фототипско издање 1977.

Студент: недељни лист београдских студената. Београд, 1953–1968.

Praxis: filozofski časopis. Zagreb, 1964–1974.

Pogledi: časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka. Zagreb, 1952–1955.ж

Примарна литература

Гросман, Василиј. *Народ је бесмртан: роман.* Београд: Просвета, 2014.

Жицина, Милка. *Репортаже*. Београд: Рад, 1950.

Jugoslovenska poezija. Београд: Savez književnika Jugoslavije – Kultura, 1949.

Копарец, Радивој. *Песме*. Београд: Ново поколење, 1949.

Мајетић, Алојз. *Ћанги*. Нови Сад: Progres, 1963.

Островски, Николај. *Како се калио челик*. Београд: Просвета, 1964.

Проза младих: зборник. Београд: Ново поколење, 1948.

Savić, Milisav. *Topola na terasi*. Београд: BIGZ, 1985.

Савић, Милисав. *Шездесетосмаш: приче, репортаже и интервјуи из Студента '68*. Београд: Службени гласник, 2016.

Simin, Magda. *Dok višnje procvetaju*. Загреб: Mladost, 1980.

Bloch, Jean Richard. *Španija: reportaža kroz građanski rat*. Београд: Nolit, 1936.

Секундарна литература.

Agocs, Andreas. *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Ambrozas, Diana. The University as Public Sphere. *Canadian Journal of Communication* 23. 1 (1998). <https://cjc.utpjournals.press/doi/full/10.22230/cjc.1998v23n1a1024>.

Андоновска, Биљана. Будућност без будућности: први комунистички часопис за децу у Краљевини СХС. Часописи за децу: југословенско наслеђе (1918–1991). Ур. Тијана Тропин и Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.

Андоновска, Биљана. Авангардно југословенство предратне омладине. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек и Адријана Видић. Загреб: Институт за књижевност и уметност, 2021.

Andreson, Perry. *Considerations on Western Marxism*. London: Verso, 1979.

Aranitović, Dobrilo. *Bibliografija časopisa „Praxis“: jugoslavensko izdanje 1/1964-11/1974*. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Dosije studio, 2017.

Aronowitz, Stanley. Between Criticism and Ethnography: Raymond Williams and the Invention of Cultural Studies. *Against Orthodoxy. Social Theory and Its Discontents*. London: Palgrave Macmillan, 2015. 21–35.

Arsić, Mirko. Vesnik revolucije. *Ideje: jugoslovenski studentski časopis* 4 (1978): 299–328.

Арсич, Мирко и Драган Марковић. '68: Студентски бунт и друштво. Београд: Просветни преглед – Истраживачко-издавачки центар ССО, 1984.

Ауербах, Ерих. *Филологија светске књижевности: шест огледа о стилу и виђењу стварности*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Bal, Mieke. *Virginity: Toward a Feminist Philology. Semiotic/Philological Perspectives* Vol. 12 No. 30/32 (1987): 65–82.

Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност: жанр женског портрета у српској периодици од 1920. до 1941.*

Bielinska, Katarzyna. 'Ajde, opet na bled! Prilog razmatranjima o praxisu. *Filozofija i društvo* 20. 2 (2009): 249–259.

Bykov, Leonid. The 'Thick Journal' in Russia: Yesterday, Today and Tomorrow. *Journal of Siberian Federal University. Humanities&Social Sciences* 5 (2016): 1249–1255.

Birger, Peter. *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga, 1998.

Bjelica, Mihailo. *Velike bitke za slobodu štampe*. Beograd – Titograd: Narodna knjiga – Univerzitetska riječ, 1985.

Blackman, Shane. Youth Subcultural Theory: A Critical Engagement with the Concept, its Origins and Politics, from the Chicago School to Postmodernism. *Journal of Youth Studies*. 8. 1 (2005): 1–20.

Бобичић, Нађа. *Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале у пресеку питања класе и рода* : докторска дисертација. Београд, 2020.

Bonfiglioli, Chiara. *Belgrade, 1978. Remembering the conference „Drugarica Zena. Zensko Pitanje – Novi Pri-stup?“ / „Comrade Woman. The Women’s Question: A New Approach?“ thirty years after*. Master thesis. Utrecht University, 2008. <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/31158>.

Бонџић, Драгомир. Историјска вертикала левице – студентске демонстрације пре 1968. и „Црвени универзитет“ пре „Универзитета Карл Маркса“. *Политичка ревија* 1 (2019): 41–56.

Bogićević, Vojislav (prir.). *Mlada Bosna: pisma i prilozi*. Sarajevo: Svjetlost, 1954.

Божиновић, Неда. Студенткиње и дипломиране студенткиње Београдског универзитета у народноослободилачком рату и револуцији. *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету*. Ур. Добрица Вуловић, Божидар Драшкић и Славољуб Цветковић. Београд: Центар за марксизам УБ и Историјски архив Београда. 106–201.

Bošković, Dušan. *Estetika u okruženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2003.

Brebanović, Predrag. *Filologija kao otpor. Fluminensia: Journal for Philological Research* Vol. 33 No. 2 (2021): 561–582.

Brlek, Tomislav. *Tvrđi tekst: uvid i nevid moderne hrvatske književnosti*. Zagreb: Fraktura, 2020.

Williams, Raymond. *Culture and Society: 1780–1950*. London: Chatto and Windus, 1958.

Willis, Paul. *Learning to Labour How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York City, Columbia University Press, 1977.

Vasić, Miroljub. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji (1929–1941)*. Beograd: Narodna knjiga, 1977.

Витошевић, Драгиша и Ђорђије Вуковић. Упитник. *Књижевна историја* 62 (1983): 345–352.

Vlajčić, Gordana. *Boljševički antifašizam: ideološke osnove i taktika – politička stajališta Kominterne 1919/1934*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2005.

Влаховић, Гордана. Стварносна проза као парадигма збивања 1968. (узроци и последице). *Зборник крушевачке филозофско-књижевне школе* (2019): 171–174.

Вуковић Бирчанин, Момчило. *Српски студентски покрет: револуционарна борба српства за слободу*. Минхен: Бели орао, 1968.

Вуковић, Ђорђије. За једну историју књижевне периодике. *Књижевна историја* 62 (1983). 353–372.

Vučetić, Radina. *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd, Clio, 2016.

Gilbert, Felix. Intellectual History: Its Aims and Methods. *Historical studies* Vol. 100 No. 1 (1971). 80–97.

Glavaš, Zvonimir. Povraci filologiji između igre i komentara. *Croatica: Journal of Croatian Language, Literature and Culture* Vol. 39 No. 59 (2015): 19–32.

Grlić, Danko. *Contra dogmaticos*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1971.

Grlić, Danko. Literarna kritika i marksistička filozofija. *Književna kritika i marksizam: zbornik radova*. Ur. Sveta Lukić, Mihailo Marković, Branislava Milijić i Predrag Palavestra. Beograd: Prosveta: Institut za književnost i umetnost, 1971. 246–260.

Grlić, Danko. *Marksizam i umjetnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.

Гудац Додић, Вера. Конференција ‘Друг-ца Жена. Женско питање – нови приступ?’ Транснационална секвенца у историји феминистичког покрета у Југославији. *Традиција и трансформација: трансационална искуства југословенске историје*. Уредиле Олга Манојловић Пинтар и Вера Гудац Додић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019. 243–265.

Дамјановић, Милица. *Напредни студентски покрет: прилог историји, књ. 2, од 1929. до 1941. године*. Београд: Нолит, 1974.

Дамјановић, Милица. Фазе развоја и основна обележја студентског покрета на Београдском универзитету између два светска рата. *Токови револуције: зборник радова Института за историју радничког покрета Србије* 6 (1971): 115–127.

Данашњица и Млада Босна: Улога и значај Владимира Гађиновића. Сарајево: Издање библиотеке Владимир Гађиновић, 1937.

Dvoržak, Stanko. *Studentski dani*. Zagreb: Studentski list, 1970.

Дедијер, Владимир. Скерлић и револуционарни омладински покрет. *Јован Скерлић у српској књижевности 1877–1977*. Ур. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига – Институт за књижевност и уметност, 1980. 173–181.

Deklić, Dragutin. *Nepoznati krležijanci ili Prilozi raspravama o sukobu na književnoj ljevici*. Beograd: Beogradski salon poezije, 1986.

De Man, Paul. *Resistance to Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.

Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Books, 2011.

Dianina, Katia. The feuilleton: An Everyday Guide to Public Culture in the Age of the Great Reforms. *The Slavic and East European Journal* 147. 2 (2003): 187–210.

DuBois, Ellen. Comment on Karen Offen's 'Defining Feminism: A Comparative Historical Approach'. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 15. 1 (1989): 195–197.

Dimić, Zoran. *Radanje ideje univerziteta*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2013.

Drašković, Nada, Petar Krivokapić i Dobrilo Aranitović. *Bio-bibliografija Mihaila Lalića: povodom 100-godišnjice rođenja*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik I književnost, 2014.

Driscoll, M. J. The words on the page: Thoughts on philology, old and new. *Creating the medieval saga: Versions, variability, and editorial interpretations of Old Norse saga literature*. Ed. Judy Quinn & Emily Lethbridge, Viking Collection XVIII. Copenhagen: Odense, 2010. 85-102. <http://www.driscoll.dk/docs/words.html>.

Duboa, Elen. Feminizam starog i novog talasa. Prevela Vesna Đorđević. *Oslobođenje žena. Feministički tekstovi 1964–1975*. Uredili Sanja Pavlović i Miloš Urošević. Beograd: Autonomni ženski centar, Ženeu crnom, 2017. 52–53.

Дувњак Радић, Жаклина. *Естетика путописне репортаже*. Нови Сад: Културни центар Војводине Милош Црњански, 2021.

Ђорђевић, Бојан. Бачка литерарна дружина 'Скерлић' у Изесу и Београду. *Књижевна историја* 152 (2014): 243–253.

Eagleton, Terry. *The Function of Criticism*. London: Verso, 2005.

Zavedeeva, Irina. Socialist Realism and Socialist Realist Romanticism. *Art in Translation* 8. 2 (2016): 259–277.

Zogović, Radovan. *Na poprištu: književni i politički članci, književne kritike, polemike, marginalije*. Beograd: Kultura, 1947.

Zubak, Marko. Omladinski tisak i kulturna strana studentskoga pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968. – 1972.). *Časopis za suvremenu povijest* 1 (2014): 37–53.

Zubak, Marko. *The Yugoslav Youth Press (1968-1980). Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media*. Zagreb: Srednja Europa: Hrvatski institut za povijest, 2018.

Živković, Andreja. Introduction: Balkan Socialist Tradition and the Balkan Federation. *Revolutionary History* Vol. 8 No. 3 (2003): 151–157.

Животић, Радомир. *Послератна репортажа и њене стилске одлике*. Горњи Милановац: дечје новине, 1979.

Иванић, Душан. *Забавно-поучна периодика српског реализма: Јавор и Стражилово*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1988.

Ивановић, Радомир. Илузије стварања и сазнања: Лалићева међуратна наративна проза. *Зборник Филолошког факултета у Приштини* 11 (2001): 145–163.

Ileš, Laslo. Socijalistička književnost i avangarda. *Umjetnost riječi* 15 2 (1971): 113–120.

Janion, Marija. *Romantizam, revolucija, marksizam*. Beograd: Nolit, 1976.

Jakovljević, Branislav. *Umetnost odluke: performans i samoupravljanje u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Orion, 2019.

Jakšić, Božidar. *Praxis – mišljenje kao diverzija*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

Jakšić, Milanka. Ravnopravnost, razvoj i mir. *Ideje* 1 (1977): 207–214.

Jaspers, Karl. *Ideja Univerziteta*. Beograd: Plato, 2003.

Јанковић, Милан. „Слобода” и „Југославија”: *Предратна тајна ђачка друштва, бањалучки процеси 1914/1915*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1939.

Јовановић, Надежда. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду, 15-17. новембра 1988. године*. Књига 1. Београд: Центар за марксизам, 1989. 223–233.

Јочић, Нада. Два писма са Сајмишта. *Библиотекар: орган Друштва библиотекара НР Србије* 5 (1961): 385–389.

Kalezić, Vasilije. *Ljevica u sukobu s Krležom*. Beograd: KIZ Trag, 1990.

Kalezić, Vasilije. *Pokret socijalne literature*. Beograd: Narodna knjiga, 1999.

Culler, Jonathan. The Return to Philology. *The Journal of Aesthetic Education* Vol. 36 No. 3 (2002): 12–16.

Kašić, Biljana. Idejna strujanja u Hrvatskoj 1948.–1952. *Časopis za suvremenu povijest* 25. 1 (1993): 101–124.

Kirschenbaum, Lisa. *International Communism and the Spanish Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Smederevo: Heliks, 2018.

Kleut, Jelena. Univerzitet kao činilac u sferi kulture. *Univerzitet u Srbiji i njegova društvena odgovornost*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope, 2021. 127–150.

Kolar-Dimitrijević, Mira. Obilježavanje godišnjica francuske revolucije u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju. *Časopis za suvremenu povijest* 1–3 (1990): 179–193.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima "Žena" (1911–1914) i "The Freewoman" (1911–1914)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.

Kolanović, Maša. Jedan roman i „Omladina na putu bratstva”. Poetika osporavanja romana „Čangi” Alojza Majetića. *Desničini susreti 2010: zbornik radova*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Javorina Cvijović. Zagreb: Filozofski fakultet, 137–159.

Koltan, Michael. Filozofija „Praxisa” i studentski prosvjedi 1968. godine. *PRAXIS. DRUŠTVENA KRITIKA I HUMANISTIČKI SOCIJALIZAM. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974)*. Ur. Dragomir Olujić Oluja I Krunoslav Stojaković. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012. 148–173.

Konstantinović, Radomir. *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*. Knj. 4. Beograd – Novi Sad: Prosveta – Matica srpska, 1983.

Corrigan, Paul and Simon Frith. *The Politics of Youth Culture. Resistance through Rituals. Youth subcultures in post-war Britain*. Ed. Stuart Hall and Tony Jefferson. Birmingham: Taylor & Francis e-Library, 2003. 231–243.

Косановић-Ћетковић, Десанка. Културни и забавни живот у удружењу и дому студенткиња 1936–1941. године. *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету*. Ур. Добрица Вуловић, Божидар Драшкић и Славољуб Цветковић. Београд: Центар за марксизам УБ и Историјски архив Београда. 85–98.

Cohen, Phil. *Sub-cultural Conflict and Working Class Community*. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, 1972.

Krleža, Miroslav. *Govor na Kongresu književnika u Ljubljani*. Zagreb: Zora, 1952.

Krleža, Miroslav. *Dijalektički antibarbarus*. Sarajevo: Oslobođenje, 1983.

Kukoč, Mislav. Stari i novi zagrebački revizionizam. Naše teme: časopis mladih o društvenim zbivanjima 34. 6 (1990): 1476–1481.

Kuljić, Todor. *Progani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio, 2018.

Lalatović, Jelena. Književna kritika „Profemini“ (1994–1999): portret feminističke avangarde. *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Ur. Biljana Dojčinović i Ana Kolarić. Beograd: Filološki fakultet, 2018. 263–280.

Лалатовић, Јелена. Употреба појма *омладинска књижевност* тридесетих година 20. века и савремена књижевноисторијска евалуација књижевности за децу и младе тог периода. *Детињство: часопис о књижевности за децу* 1 (2021): 136–148.

Lalović, Dragan. O „pokretu hrvatskih sveučilištaraca“. *Ideje: jugoslovenski studentski časopis* 1–2 (1972): 75–98.

Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici (1928–1952)*. Zagreb: Liber, 1970.

Lebhaft, Karla. Praxis filozofija i teorija umetnosti. *Savremena marksistička teorija umetnosti*. Ur. Nikola Dedić, Rade Pantić i Sanela Nikolić. Beograd: Orion Art i Fakultet za medije i komunikacije, 2015. 341–353.

Lenjin, Vladimir Iljič. *Šta da se radi?*. Beograd: Marksizam i socijalizam, 1974.

Lenin, Vladimir Ilich. Party Organization and Party Literature. Marxist Internet Archive, 2001.

Ler-Sofronić, Nada. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa, 1986.

Lindlof, Thomas. Interpretive Community: An Approach to Media and Religion. *Journal of Media and Religion* 1 (2002): 61–74.

Lolić, Marko. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji: (SKOJ–SSOJ, 1919–1984)*. Beograd: Radnička štampa, 1984.

Lorand, Zsofia. *Feminist Challenge to the Socialist State*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Lukić, Sveta (ur.). *Marksistička književna kritika u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1978.

Malenkov, Georgy. Comrade Stalin – Leader of Progressive Mankind. *Marxists Internet Archive*, 2008. <https://www.marxists.org/archive/malenkov/1949/12/21.htm>

Marinović, Danica. O radu Udruženja studentkinja Beogradskog univerziteta. *Crveni univerzitet*. Prir. Milica Damjanović, Miloš Jeftić i Milan Vukos. Beograd: Beogradski univerzitet, 1966. 185–190.

Marković, Svetozar i Todor Pavlov. *Pevanje i mišljenje: Realnost u poeziji*. Zagreb – Beograd: Novo pokoljenje, 1947.

Марковић, Слободан Ж. Време *Младе културе*. *Млада култура* 1 (1972): 58–60.

Matvejević, Predrag. *Razgovori s Miroslavom Krležom*. Beograd: Ideje, 1974.

Matvejević, Predrag. Pojmovi i stavovi u našoj književnoj kulturi. Od tendencije do angažmana. *Teka (tekstovi/kritika)* 8 (1975): 284–308.

Matić, Luka. Doprinos Gaje Petrovića uspostavljanju programskih odrednica u prvim trima godištim filozofskog časopisa Praxis (1964–1966). Diplomski rad. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:1210>, 2015.

Матовић, Весна. Социјалистичка младост Јована Скерлића и његове критичке идеје (Скерлићева сарадња у социјалистичкој штампи). *Прилози за историју српске књижевне периодике*. Уредио Александар Петров. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевности уметност, 1990. 107–119.

Матовић, Весна. О једном виду критичког мишљења у српској периодици почетком 20. века. *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1895–1914)*. Ур. Слободанка Пековић и Весна Матовић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевности уметност, 1992. 253–259.

Matošević, Andrea i Tanja Petrović (ur.). *Pruga: avantura izgradnje* / ur. Edward P. Thompson. *Duh pruge: zbornik radova o knjizi E.P. Thompsona*. Београд: Фабрика књига, 2020.

Медиговић-Стефановић, Мила, Радомир Ивановић и Добрило Аранитовић. *Међуратно књижевно стваралаштво: проза, поезија и критика (1935-1941)*. Крагујевац: Удружење писаца Крагујевца, 2014.

Микић, Радивоје. Књижевност и побуна. *Шездесетосмаш : приче, репортаже и интервју из Студента '68*. Милисав Савић. Београд: Службени гласник, 2016. 125–133.

Milivojević, Snježana. *Mediji, ideologija i kultura*. Београд: Пеšчаник – Фабрика књига, 2015.

Миливојевић, Сњежана. „Студент” и '68. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду, 15-17. новембра 1988. године*. Београд: Центар за марксизам, 1989. 277–283.

Миљинчевић, Васо. Омладинска левица на Великој школи 1863–1875. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас : саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду, 15-17. новембра 1988. године*. Београд: Центар за марксизам, 1989. 59–71.

Милисавац, Живан. *Баштина Уједињене омладине српске новој омладини*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Историјски институт, 1968.

Mišakova, Olga. *Partija i komsomol*. Београд: Ново поколење, 1947.

Mišković, Marina i Dragica Dragun. Elementi proze u trapericama u Majetićeve romanu Čangi. *Detinjstvo: časopis o njiževnosti za decu* 3 (2015): 44–52.

Mladenović, Tanasije. Zvuk sećanja. *Crveni univerzitet*. Prir. Milica Damjanović, Miloš Jeftić i Milan Vukos. Београд: Београдски универзитет, 1966. 166–174.

Moya, Paula. *The Social Imperative: Race, Close Reading, and Contemporary Literary Criticism*. Stanford University Press, 2015.

Novaković, Darko. Književnoznanstvene orijentacije u suvremenoj klasičnoj filologiji. *Treba li nam još filologija?* Zagreb: Latine et Graeca, 1986. 46–57.

Offen, Karen. Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14. 1 (1988): 119–157.

Östling, Johan. *Humboldt and the Modern University. An intellectual history.* Lund: Lund University Press, 2018.

Olujić, Dragomir Oluja. Prošlost u nastupanju. *PRAXIS. DRUŠTVENA KRITIKA I HUMANISTIČKI SOCIJALIZAM. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974).* Ur. Dragomir Olujić Oluja I Krunoslav Stojaković. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012. 7–13.

Палавестра, Предраг. *Историја српске књижевне критике 1768–2007.* Нови Сад: Матица српска, 2008.

Pavlović, Sanja i Miloš Urošević. Predgovor. *Oslobođenje žena. Feministički tekstovi 1964–1975.* Uredili Sanja Pavlović i Miloš Urošević. Beograd: Autonomni ženski centar, Žene u crnom, 2017. 7–8.

Peković, Ratko. *Ni rat ni mir: panorama književnih polemika: 1945–1956.* Beograd: Filip Višnjić, 1986.

Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958.* Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Petričević, Jozo. *Lolo.* Zagreb: Globus, 1986.

Perović, Latinka. Borka Pavićević (1947–2019): skica za biografiju. *Peščanik.* <https://pescanik.net/borka-pavicevic-1947-2019-skica-za-biografiju/>

Petrović, Gajo. *Čemu Praxis?.* Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1972.

Petrović, Svetozar. *Priroda kritike.* Zagreb: Liber, 1972.

Petrović, Svetozar. *Priroda kritike.* Beograd: Samizdat B92, 2003.

Pešić, Bogdan. Iz rada predratne redakcije Studenta. *Crveni univerzitet.* Prir. Milica Damjanović, Miloš Jeftić i Milan Vukos. Beograd: Beogradski univerzitet, 1966. 276–278.

Požgaj, Petra. *Gimnazijalka i Maturanti: otpor, omladina i omladinska književnost u socijalističkoj Jugoslaviji. Детињство: часопис о књижевности за децу* 3 (2021): 30–42.

Pollock, Sheldon et al (ed.). *World Philology.* London – Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 2015.

Popov, Nebojša. Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba. *Jun – lipanj. Dokumenti* 1971. 13–21.

Popov, Nebojša. *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*. Beograd: Mladost, 1989.

Popov, Nebojša. Beogradski jun 1968. godine. *Povratak u šezdeset osmu – 40 godina od protesta*. Prir. Nora Farik. Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2008. 83–94.

Попов, Небојша. Перипетије са слободом. „Случај” Студент: документи. Београд: Службени гласник, 2008. 209–213.

Popov, Nebojša. *Kako smo dospeli dovdе: сећања (1939–2015)*. Zrenjanin: Res publica, 2016.

Поповић, Милутин. *Сећање на револуционарни студентски покрет Београдског универзитета у периоду од 1932. до 1938. године*. Пријепоље: Милешево, 1989.

Поповић, Миодраг. *Заточеник памћења: ламент*. Београд: Слово љубве, 1981.

Прица, Инес. *Омладинска поткултура*. Београд: Етнографски институт САНУ, 1991.

Protić, Žarko. *SKOJ i omladinski pokret 1919–1957: грађа за bibliografiju*. Beograd: Mladost, 1969.

Радуловић, Милан (прир.). *Међуратни критичари: изабрани критички радови Јована Кашића, Милоша Савковића, Николе Мирковића, Бошка Новаковића, Велимира Живојиновића, Божидара Ковачевића, Боривоја Јевтића, Бранимира Ћосића, Синише Кордића, Миодрага М. Пешића, Живојина Милићевића и Марка Марковића*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983.

Rajković, Ana. *Dugi ženski marš. Položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*. Zagreb: DAF, 2021.

Rajčević, Vojo i dr. *Omladinski pokret Jugoslavije 1919–1969*. Beograd: Mladost, 1969.

Rečnik književnih termina. Beograd: Nolit, 1986.

Ribar, Ivo. *Članci i govori*. Beograd: Redakcija istorijskog odeljenja Centralnog komiteta NOJ, 1953.

Rihter, Angela. Antifašizam kao mesto сећања: читање из перспективе 21. века. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 42 1 (2017): 49–66.

Робеспјер, Максимилијан. *Слобода штампе*. Београд: Нова штампарија Давидовић, 1909.

Rodgers, Daniel. In Search of Progressivism. *The Promise of American History: Progress and Prospects* Vol. 10 No. 4(1982): 113–132.

Ромић, Боривоје. Како је настала и када је основана Уједињена студентска омладина. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду, 15-17. новембра 1988. године*. Књига 1. Београд: Центар за марксизам, 1989. 233–249.

Савковић, Милош. Историјски феномен у књижевности. *Међуратни критичари: изабрани критички радови Јована Кашића, Милоша Савковића, Николе Мирковића, Бошка Новаковића, Велимира Живојиновића, Божидара Ковачевића, Боровоја Јевтића, Бранимира Ћосића, Синише Кордића, Миодрага М. Пешића, Живојина Милићевића и Марка Марковића*. Прир. Милан Радуловић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983.

Симаковић-Ђукић, Љубица. Лист „Студент” и антифашистичка платформа студентског покрета на Београдском универзитету. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду, 15-17. новембра 1988. године*. Књига 2. Београд: Центар за марксизам, 1989. 123–131.

Simić, Zorana. *Odjeci nedovršenog apsurd. Rat iz dečje perspektive: zbornik radova*. Ur. Nađa Bobičić. Beograd: Radnik, 2018. 87–98.

Scalia, Antonino. The Manifold Partisan: Anti-fascism, Anti-imperialism, and Leftist Internationalism in Italy, 1964–76. *Radical History Review* 138 (2020): 11–38.

Скерлић, Јован. *Омладина и њена књижевност: (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд: ПортаЛибрис, 2019.

Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi, itd. Žena i društvo, kultiviranje dijaloga*. Uredila Lydia Sklevicky. Za-greb: Sociološko društvo Hrvatske, 1987. 51–61.

Slapšak, Svetlana. *Treba li nam još filologija?* Zagreb: Latine et Graeca, 1986. 84–89.

Solar, Milivoj. *Ideja marksističke povijesti književnosti. Teka (tekstovi/kritika)* 11 (1975): 722–753.

Станковић, Ђорђе. Београдски универзитет – политичке и историјске контроверзе. *Марксистичка мисао: часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања* 5 (1983): 165–180.

Stead, Evangelia. Introduction: Reconsidering ‘Little’ versus ‘Big’ Periodicals. *Journal of European Periodicals Studies* 1 2 (2016): 1–18.

Stipetić, Zorica. *Komunistički pokret i inteligencija: istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1980.

Supek, Rudi. *Zašto kod nas nema borbe mišljenja? Pogledi: časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka* 12 (1953): 903–911.

Supek, Rudi. *Tri tipa marksizma i teorija književnosti. Književna kritika i marksizam: zbornik radova*. Ur. Sveta Lukić, Mihailo Marković, Branislava Milijić i Predrag Palavestra. Beograd: Prosveta: Institut za književnost i umetnost, 1971. 260–268.

Sher, Gerson S. *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington [etc.]: Indiana University Press, 1975.

Sućeska, Alen. Spekulativnost praxis-filozofije. *PRAXIS. DRUŠTVENA KRITIKA I HUMANISTIČKI SOCIJALIZAM. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974)*. Ur. Dragomir Olujić Oluja I Krunoslav Stojaković. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012. 131–148.

Тасић, Радмила. *Југословенска омладинска периодика између два светска рата: студија и библиографија*. Београд: Библиотека града Београда, 2021.

Теџановић, Јасмина и Бојана Веселиновић. *Друг-ца : (retro presarijum za oktobar, novembar i decembar 1978)*. Београд: Асоцијација за женске иницијативе, 2003.

Тешић, Гојко. *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943*. Knj. 3. Београд: Слово љубве – Београдска књига – Матика Српска, 1983.

Тешић, Гојко. *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*. Нови Сад – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1991.

Tertz, Abram. *On Socialist Realism*. New York: Pantheon Books, 1960.

Тимофејев, Леонид Иванович. *Теорија књижевности: основи науке о књижевности*. Београд: Просвета, 1950.

Томић, Ђорђе и Петар Атанасковић. *Нови друштвени покрети у Југославији од 1968. до данас*. Нови Сад: Cenzura, 2009.

Trotsky, Leon. *Literature and Revolution*. New York: Russel&Russel, 1957.

Троцки, Лав. *Сарајевски атентат: под Котором: кроз Албанију*. Београд: Хипнос, 1989.

Тутњевић, Станиша. *Часопис као књижевни облик: прилог типологији књижевне периодике*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997.

Philpotts, Matthew. Defining the thick journal: Periodical codes and common habitus. *Journal of Victorian Culture Online* 2012 (2013).

Fish, Stanley. *Is there a Text in this Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge: Harvard University Press, 1980.

Finkel, Stuart. *On the Ideological Front: the Russian Intelligentsia an the Making of the Soviet Public Sphere*. London: Yale University Press, 2007.

Fitzpatrick, Sheila. New Perspectives on Stalinism. *Russian Review*. Vol. 45 No. 4 (1986): 357–373.

Flaker, Aleksandar. *Poetika osporavanja: avangarda i književna ljevica*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

Flaker, Aleksandar. *Proza u trapericama: prilog izgradnji modela prozne formacije na građi suvremenih književnosti srednjo- i istočnoevropske regije*. Zagreb: Liber, 1983.

Fraser, Nancy. Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Texts* 25/26 (1990): 56–80.

Fiks, Ralf. Uvod: Šta je ostalo? Podsećanje na šezdeset osmu. *Povratak u šezdeset osmu – 40 godina od protesta*. Prir. Nora Farik. Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2008. 11–16.

Habermas, Jirgen. Ideja univerziteta: procesi saznavanja. *Beogradski krug* 3, 4 (1997): 29–38.

Habermas, Jirgen. *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*. Novi Sad: Mediterran publishing, 2012.

Hanisch, Carol. Introduction. 2006.

<https://webhome.cs.uvic.ca/~mserra/AttachedFiles/PersonalPolitical.pdf>

Harman, Chris. *The Fire Last Time 1968 and After*. London: Bookmarks, 1998.

Holmwood, John. 'The turn of the screw'; Marketization and Higher Education in England. *Prometheus* 34. 1 (2016): 63–72.

Holmwood, John and Jan Balon. Afterword: monstrous markets – neoliberalism, populism and the demise of the public university. *Science and the politics of openness. Here be monsters*. Ed. by Brigitte Nerlich, Sarah Hartley, Sujatha Raman, and Alexander Smith. Manchester: Manchester University Press, 2018. 303–321.

Хумболт, Вилхелм фон. О унутрашњој и спољашњој организацији једне више знанствене установе у Берлину. *Летонис Матице српске* 493. 5 (2014): 578–586.

Humphries, Wilfred. *The Structure of Soviet Russia, Economic and Political*. Wenworth, 2016.

Humo, Avdo. *Moja generacija*. Sarajevo: Svjetlost, 1984.

Цвијановић, Ведран. Разматрања о смислу филологије у светлу духовних наука. *Култура универзитета и филологија*. Ур. Александра Вранеш и Љиљана Марковић. Београд: Филолошки факултет, 2018. 113–122.

Цеткин, Клара. *Жене и студенти*. Београд: С. Б, 1924.

Ђосић Вукић, Ана. *Старе и нове књижевне теме*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007.

Ђуковић, Милица. Прометејски „Студент”. *Лупар: лист за књижевност, уметност и културу* 62 (2017): 247–250.

Šarić, Tatjana. *U vrtlogu komunizma: mladi hrvatske 1945.–1954*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2017.

Schroder, Kim Christian. Audience Semiotics, Interpretive Communities and the 'Ethnographic Turn' in Media Research. *Media, Culture & Society* 16. 1 (1994): 337–347.

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

Јелена Лалатовић је књижевна критичарка и истраживачица. Рођена је 1994. у Београду, где је завршила основну и средњу школу. Основне и мастер студије завршила је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету универзитета у Београду. У току докторских студија била је носилац Стипендије за развој научно-истраживачких кадрова Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Књижевну критику објављује у часописима *Домети* и *Поља*, као и на порталу *Komunalinks*. Ауторка је више од 15 научних радова. Подручје њеног интересовања обухвата историју књижевности, историју идеја, те студије културе и студије периодике. Чланица је Европског друштва за проучавање периодике (European Society for Periodical Research). Од 2019. запослена је на Институту за књижевност и уметност у Београду.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторке: Јелена Лалатовић

Број досијеа 17031/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Жанрови књижевне критике и полемике у омладинској и студентској периодици:
критичка јавност на Београдском универзитету од 1937. до 1968. године**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

У Београду, 25.01.2023.

Потпис ауторке

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме ауторке: Јелена Лалатовић

Број досијеа: 17031/Д

Студијски програм: Језик, књижевност, култура: општа књижевност и теорија књижевности

Наслов рада: Жанрови књижевне критике и полемике у омладинској и студентској периодици: критичка јавност на Београдском универзитету од 1937. до 1968. године

Менторка: проф. др Ана Коларић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 25.01. 2023.

Потпис ауторке

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Жанрови књижевне критике и полемике у омладинској и студентској периодици: критичка јавност на Београдском универзитету од 1937. до 1968. године.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA).

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 25.01.2023.

Потпис ауторке

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.